

У
КРАЇНСЬКА
МОВА

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

2(66) 2018

ЗАСНОВАНИЙ
У ЖОВТНІ 2001 р.

ВИХОДИТЬ
4 РАЗИ НА РІК



РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор	Павло ГРИЦЕНКО
Заступник головного редактора	Катерина ГОРОДЕНСЬКА
Відповідальний секретар	Оксана ЯЦЕВСЬКА
Петро БІЛОУСЕНКО	Віктор МОЙСІЄНКО
Ангеліна ГАНЖА	Іван САБАДОШ
Катерина ГЛУХОВЦЕВА	Мар'ян СКАБ
Ірина ГНАТЮК	Світлана СОКОЛОВА
Ніна ГОРГОЛЮК	Микола СТЕПАНЕНКО
Василь ГРЕЩУК	Наталія ХОБЗЕЙ
Андрій ДАНИЛЕНКО	Фелікс ЧИЖЕВСЬКИЙ
Світлана ЄРМОЛЕНКО	Марія ЧІЖМАРОВА
Євгенія КАРПІЛОВСЬКА	Микола ШТЕЦЬ
Ніна КЛИМЕНКО	Віктор ШУЛЬГАЧ
Ганна МАРТИНОВА	

Засновники

*Національна академія наук України,
Інститут української мови НАН України*

Видавець

Інститут української мови НАН України

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації 05.09.2000 р. Перереєстроване 12.01.2007 р. (серія KB № 12180 — 1064ПР) Міністерством юстиції України.

Включено до Переліку друкованих наукових фахових видань України (наказ МОН України № 528 від 12.05.2015)

Адреса редакції

Україна. 01001, Київ-1, вул. М. Грушевського, 4, к. 706
Електронна пошта: movajournal@ukr.net
Тел.: 278-12-09, 279-18-85

У Києві кореспонденцію, адресовану редакції журналу, можна передавати через експедицію Президії НАН України

*Рекомендувала до друку вчена рада
Інституту української мови НАН України,
протокол № 6 від 21.06.2018 р.*

Редагування

Лілія Петренко

Комп'ютерне верстання

Наталії Яременко

Підписано до друку 10.10.18. Формат 70 × 108/16. Гарн. Newton C.
Ум. друк. арк. 14,70. Обл.-вид. арк. 13,42. Тираж 285 прим. Зам. 5400.

Оригінал-макет виготовлено і тираж віддруковано
ВД «Академперіодика» НАН України,
вул. Терещенківська, 4, м. Київ, 01004

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

УДК 811.161.1-2'246:272

Світлана Соколова

Інститут української мови НАН України, м. Київ

Ганна Залізник

КНДУ «Науково-дослідний інститут соціально-економічного розвитку міста», м. Київ

ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОЇ МОВНОЇ СИТУАЦІЇ УКРАЇНИ У ДЗЕРКАЛІ СОЦІОЛОГІЇ ТА СОЦІОЛІНГВІСТИКИ

У статті розглянуто основні параметри оцінювання мовної ситуації — якісні, кількісні та оцінні — і проаналізовано особливості сучасної мовної ситуації в Україні за результатами комплексного соціологічного дослідження (фокус-групове дослідження та масове опитування) 2017 р. Порівняння цих результатів із даними 2006 р. (параметри опитування подібні) показало тенденцію до зміцнення позицій української мови як державної. Використання методів соціології для розв'язання соціолінгвістичних проблем забезпечило достовірність результатів, а участь лінгвістів у підготовці опитування дало змогу звернути увагу на важливі проблеми функціонування та взаємодії мов у суспільстві.

Ключові слова: мовна ситуація, фокус-групове дослідження, масове опитування, взаємодія мов, аксіологічні ознаки, державна мова, мовна політика.

Поняття «мовна ситуація» у сучасній лінгвістиці зазвичай визначають досить схоже. Про це свідчать подібні тлумачення у сучасних енциклопедичних виданнях та підручниках [6: 371; 9: 101; 3: 636]. Серед них визначення, наведене в енциклопедії «Українська мова»: «Становище, пов'язане зі способом задоволення комунікативних потреб суспільства за допомогою однієї або кількох мов; форми існування мови або сукупності мов у межах певної спільноти. Мовна ситуація <...> звичайно характеризується за якісними, кількісними й оцінними параметрами» [1].

© С.О. СОКОЛОВА, Г.М. ЗАЛІЗНЯК, 2018

До кількісних ознак мовної ситуації у певних територіальних і часових межах дослідники зазвичай зараховують: 1) загальну кількість ідіомів (кодів) — різновидів мови (територіальних або соціальних діалектів) чи кількох мов, що обслуговують певну спільноту; 2) відносну кількість мовців, які послуговуються кожним з ідіомів, визначаючи зокрема демографічну потужність кожного з ідіомів — внутрішню (етнічну) і зовнішню (загальну), демографічний потенціал цих ідіомів (кількість носіїв віком до 30 років); 3) відносну кількість комунікативних сфер, що їх обслуговує кожен ідіом (комунікативна потужність ідіома) [3], і що меншою є ця комунікативна потужність, то детальнішим має бути опис сфер функціонування, тому що у сфері освіти, наприклад, важливим є охоплення усіх рівнів і профілів навчання, у сферах науки і професійної діяльності — обслуговування не лише гуманітарних, а й природничих, технічних і математичних напрямків, у сфері літератури і мистецтва — тематична і жанрова широта творів, у засобах масової комунікації — не лише кількість, але й накладу видань, час ефіру, якість мови тощо. Для української мови, яка *de jure* є державною вже понад чверть століття, але *de facto* ще не стала навіть мовою повного етнічного поширення в усіх регіонах України, а тим більше мовою повного територіального поширення [8: 84 — 145], такий розгорнутий опис кількісних параметрів мовної ситуації України досі залишається дуже актуальним.

Не менш важливі для характеристики мовної ситуації якісні ознаки, зокрема: 1) лінгвістичний характер ідіомів (різновиди однієї або різних мов, це макро- чи мікромови; в Україні, крім взаємодії різних мов, важливим є чинник діалектного розмаїття української мови та її територіального варіювання); 2) структурно-типологічні відношення між ідіомами (спорідненість / неспорідненість), наприклад, взаємодія української мови зі східнослов'янською російською на всій території України, та територіальні особливості відношень як з іншими слов'янськими (польська, словацька, болгарська, білоруська), так і неслов'янськими (угорська, румунська, кримськотатарська, молдавська, гагаузька, ромська¹ та ін.) мовами; 3) функціональна рівнозначність / нерівнозначність ідіомів (сфери функціонування з кількісним оцінюванням); 4) характер домінантного в державному масштабі ідіома (місцевий — «імпортований», зокрема для України важливе значення має історичний аспект взаємодії української мови з російською, яка посідає домінантні позиції й у деяких регіонах, у яких історично переважав і досі переважає український етнос); 5) характер розселення носіїв (компактний / дисперсний, місто / село).

Оцінні (аксіологічні) ознаки — оцінка ідіомів носіями (внутрішнє і зовнішнє) — це їхня комунікативна придатність, естетична і культурна престижність.

На перший погляд, власне кількісні параметри є пріоритетом соціології, а якісні та аксіологічні — соціолінгвістики. Але це лише на перший

¹ У Всеукраїнському перепису населення за 2001 р. зазначена як циганська.

погляд, насправді між соціологією мови і соціолінгвістикою немає чіткої межі, оскільки якісні й аксіологічні ознаки (принаймні частина їх) теж можуть зазнавати кількісного оцінювання і вже на цій підставі відповідного потлумачення. І тут, з одного боку, лінгвісти потребують допомоги соціологів, які досконало володіють відповідними методами збирання й опрацювання репрезентативного матеріалу і можуть пов'язати процеси, що відбуваються з мовою (мовами), з іншими суспільними процесами, а з іншого — лінгвістам легше звернути увагу на найвразливіші ділянки прояву мови, побачити особливості її функціонування і визначити її місце у соціолінгвістичній класифікації мов. Зрештою, матеріали, отримані соціологами у фокус-групах під час підготовки до масового опитування (записи розмов) і цікаві передусім змістом, для лінгвістів дають ще й багатий мовний матеріал, бо є власне текстами [7]. У соціологічних опитуваннях і переписах, які уможливають кількісне оцінювання мовної ситуації, відповідь респондентів нерідко може залежати від формулювання питання (наприклад, питання про рідну мову — чи запропоновано визначення, чи запропоновано список мов, чи можна вказати дві рідні мови та ін., більшість оцінних запитань тощо) — тут теж необхідна співпраця соціологів і лінгвістів.

Перші комплексні дослідження з використанням соціологічної методології мовної ситуації в країні після здобуття Україною незалежності припадають на початок двотисячних. Тоді практично вперше провели комплексне соціологічне дослідження мовної ситуації в Києві з використанням таких методів як експертне, фокус-групові дослідження, масові опитування мешканців столиці, зокрема молоді [2]. У ньому запропоновано широкий спектр соціологічних показників, які описують мовну ситуацію у постколоніальній столиці. Надалі ці напрацювання були використані для вивчення параметрів функціонування мов уже в масштабах країни в 2006 р. у проекті «Мовна політика та мовна ситуація в Україні» [5], а з травня 2016 р. мовознавці Інституту української мови НАН України долучилися до міжнародного проекту², у межах якого вдалося здійснити комплексне соціологічне дослідження, що складалося з фокус-групових досліджень та масового опитування (загалом 2007 анкет, представлено всі області України, об'єднані в 5 регіонів, різні типи населених пунктів, різні вікові та соціальні групи інформантів). Використання вже напрацьованої системи соціологічних показників опитування, проведеного у 2006 р. [4: 342 — 343], дає змогу порівняти результати цих двох досліджень та

² Дослідження виконано за підтримки фонду Фольксваген у межах трилатерального проекту «Bi- and multilingualism between conflict intensification and conflict resolution. Ethnolinguistic conflicts, language politics and contact situations in post-Soviet Ukraine and Russia» (Бі- та мультлінгвізм між інтенсифікацією конфлікту та його розв'язанням. Етнолінгвістичні конфлікти і контактні ситуації у пострадянських Україні та Росії) AZ № 90217. Проект виконується при Гісенському університеті ім. Юстуса Лібіга, в Національній Академії наук України та Казанському (Приволзькому) федеральному університеті (Росія). Термін дії проекту: 2016 — 2019 рр.

оцінити зміни мовної ситуації на тлі суспільно-політичних процесів, що відбувалися протягом останніх десяти років.

Загалом мовну ситуацію вивчали за кількома групами соціологічних показників.

Показники, які описують мовну ситуацію в Україні:

- уявлення про зміни загальної ситуації в Україні після подій на Майдані Незалежності взимку 2013 — 2014 рр. і початку протистояння з Росією щодо вживання української та російської мов;

- ступінь відповідності вживання української мови в усіх сферах мовлення її статусу «державної»;

- демографічна потужність української й російської мов в Україні загалом та в окремих регіонах і населених пунктах;

- комунікативна потужність української та російської мов у такому самому вимірі;

- можливості громадян, що спілкуються різними мовами, задовольнити свої культурно-інформаційні потреби;

- показники індивідуальної мовної поведінки українців у повсякденному спілкуванні.

Показники, які описують ставлення мовців до української та російської мов:

- ставлення до української мови як атрибуту державності;

- престижність спілкування в Україні українською й російською мовами загалом та в різних сферах комунікації;

- ставлення до мовців, які спілкуються українською або російською мовами;

- стурбованість громадян долею української та російської мов.

Показники конфліктності мовної ситуації в Україні:

- уявлення про характер співіснування української й російської мов;

- оцінка можливості виникнення конфліктів в Україні на мовному ґрунті;

- оцінка можливості загострення міжнаціональних стосунків у разі зміни балансу використання української й російської мов та зміни статусу останньої;

- оцінка проявів дискримінації за мовною ознакою громадян, що спілкуються різними мовами.

Показники бачення розвитку мовної ситуації в Україні та напрямків державної мовної політики:

- уявлення про співвідношення використання української й російської мов;

- уявлення про статус української та російської мов;

- оцінка наслідків проголошення російської мови регіональною;

- розвиток мовної ситуації в перспективі;

- загальна оцінка державної мовної політики;

- пріоритети державної мовної політики;

- уявлення про оптимальну модель розв'язання мовного питання в Україні.

Отримані у 2006 р. дані засвідчили відмінності комунікативної потужності української та російської мов у різних сферах спілкування: українську мову здебільшого використовували в офіційній сфері, як робочу, а в повсякденному спілкуванні поширенішою була російська³. Щодо демографічної потужності, то станом на 2006 р. вона була приблизно однакова для обох мов. Так, російською тоді спілкувалося 40%, а українською (разом із суржилом) — 38%. Обидві мови в повсякденні використовував кожен п'ятий учасник опитування. Ці дані спростовували тезу багатьох політиків про те, що в Україні більшість населення спілкується російською мовою, тож вона має більший показник демографічної потужності й тому вимога надати російській мові статус другої державної або офіційної є цілком обгрунтованою.

Крім того, тоді спостерігали суттєві відмінності в мовній ситуації залежно від регіону: західний і центральний були переважно українськомовні, північ відзначалася поширенням двох мов рівною мірою, а південь та схід були переважно російськомовні. Найбільше відмінностей зафіксовано для мовної поведінки в урбанізованому та сільському середовищах. Так, міста, особливо великі, були зрусифіковані, тоді як у сільській місцевості панувала українська. Усі ці розбіжності частково стали приводом для запровадження сумнозвісного мовного закону Ківалова — Колісниченка. І хоча на позір він був нібито спрямований на підтримку мов національних меншин, фактично мав не лише зберегти статус-кво, а на законодавчому рівні створити підґрунтя для остаточного витіснення української мови з тих регіонів, де українськомовні громадяни були в меншості, і сприяти русифікації українськомовного сільського населення цих територій.

Результати дослідження, отримані у 2017 р., засвідчили, що події на Майдані 2013 — 2014 рр. ознаменували не лише черговий етап боротьби України за свою незалежність, а й супроводжувалися кардинальними змінами мовної ситуації в країні. Якщо у 2006 р.⁴ (рис. 1) за результатами соціологічного опитування в рамках Проекту INTAS четверо з десяти громадян країни спілкувалися або російською, або українською мовою (40% та 38%), а кожен п'ятий — обома мовами, то станом на лютий 2017 р. ситуація докорінно змінилася. Виключно українською та в більшості ситуацій українською послуговується 46% респондентів, російською та переважно російською лише близько третини. На перший погляд, показник у 46% для тих, хто спілкується українською, може здаватися не таким уже й значним, однак у соціології перевищення соціологічного показника у третину вказує на напрямок процесу соціального явища в бік зростання,

³ За результатами соціологічного опитування в рамках Проекту INTAS «Language Policy in Ukraine: Anthropological, Linguistic and Further Perspectives». Репрезентативне опитування населення України методом індивідуального інтерв'ю за місцем проживання, загальна кількість — 2015 осіб віком від 18 р., стандартне відхилення при достовірності 95% і співвідношенні змінних 0,1:0,9 до 0,5:0,5 становить 1,28 — 2,13% [5:].

⁴ Там само.

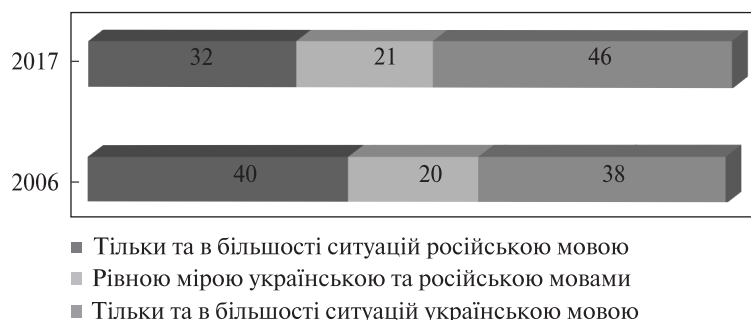


Рис. 1. Порівняння показника мови повсякденного спілкування громадян України у 2006 (N = 2015) та 2017 (N = 2007) рр.

а його падіння за третину — у бік затухання. З огляду на це, процес поширення української мови в державі набуває незворотного характеру.

Зазначимо, що використання мов принципово не залежить від статі респондентів, але різниться у вікових групах. Виявилося, що українська мова найчастіше вживана серед молоді віком 18 — 29 років. Практично кожен другий представник цієї вікової категорії послуговується нею для повсякденного спілкування, що свідчить про зростання її демографічної потужності. Дещо менш поширена українська мова серед людей віком 60 років та більше (47%). Серед решти вікових груп українською послуговується до 44% мовців.

Російській мові надають перевагу в більшості вікових груп до третини респондентів (за винятком вікової групи 30 — 40 років, де їх майже 37%). Отже, фактично українська домінує в усіх вікових групах, тому твердження, що в Україні більшість говорить російською, є хибним.

Разом з тим, варто зазначити, що російська мова найбільш уживана в обласних центрах (рис. 2). Серед їхніх мешканців частка російськомовних становить майже половину, в інших містах до 40%, а от у сільській місцевості — лише одну десяту. Щодо української мови, то спостерігаємо протилежну картину: українською спілкуються семеро з десяти мешканців села, а міста — лише троє з десяти. Ця особливість була помічена ще Л. Масенко під час опитування громадської думки у 2006 р. [5: 97]. Причиною такої ситуації є тривалий колоніальний статус України. У всіх імперіях чиновники, гарнізони, уродженці метрополії розташовувалися саме в містах. Як наслідок, мова корінного населення витіснялася з міських центрів на периферію.

Однак, якщо у 2017 р. частка російськомовних громадян обласних центрів фактично не зазнала змін порівняно з 2006 р. і становила близько половини, то частка українськомовних зросла з однієї п'ятої до третини. При цьому в містах (крім обласних центрів) на 12% скоротилася частка російськомовних громадян та збільшилася кількість українськомовних на 10%.

Для реального удержавлення української мови і загалом для її повноцінного функціонування важливі аксіологічні параметри, які можуть, зокрема, мати кількісний вимір: а) ставлення до державотворчої функції мови; б) престижність мови.

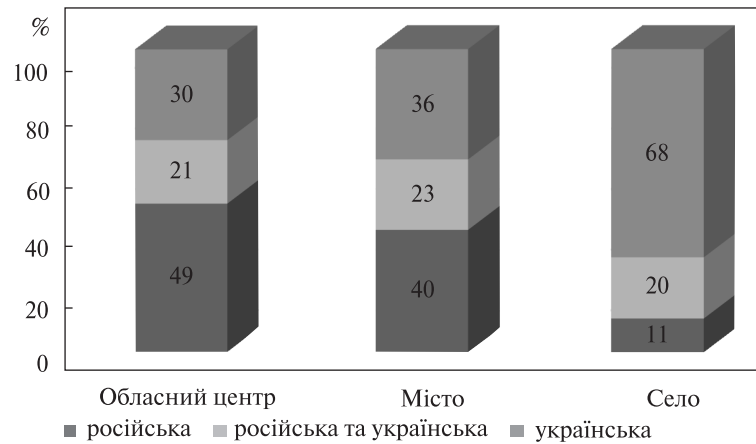


Рис. 2. Мова щоденного спілкування українців залежно від типу поселення (N = 2007) (позицію «важко відповісти» не вказано)

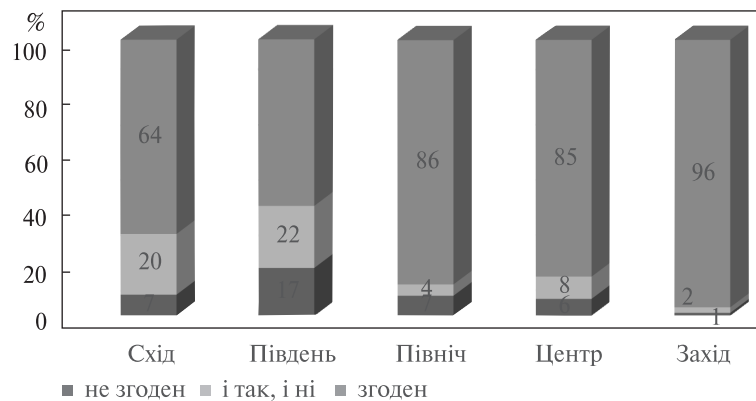


Рис. 3. Визнання української мови атрибутом державності залежно від регіону у 2017 р. (позицію «важко відповісти» не вказано) (N = 2007)

Результати опитувань свідчать, що ще у 2006 р. більшість жителів країни (понад 70%) визнавали українську мову атрибутом державності. У 2017 р. їхня частка зросла до 78%.

Визнання української мови атрибутом державності характерне для всіх регіонів України. За даними опитування взимку 2017 р. у північному, центральному та західному регіонах на питання «Чи згодні з твердженням, що українська мова є одним з атрибутів державності України?» позитивну відповідь дала абсолютна більшість респондентів (дев'ятеро з десяти), тоді як на сході та півдні таких лише шестеро з десяти, а близько 1/5 дали відповідь «і так, і ні».

Проте найвища частка тих, хто не згоден (понад 17%) із цим твердженням, виявилася в південному регіоні, хоча частка російськомовних респондентів там помітно менша, ніж на сході. Частково пояснити такі

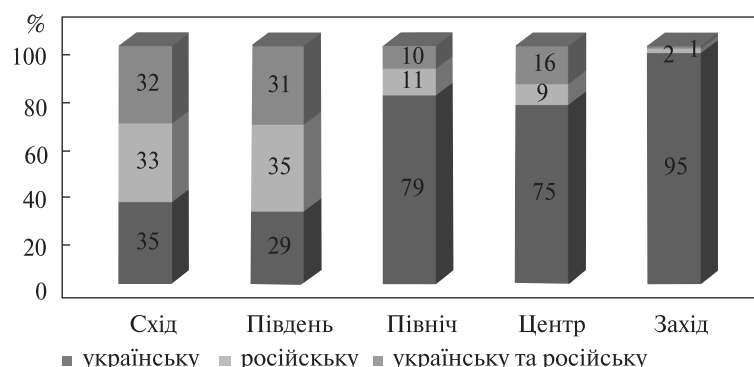


Рис. 4. Розподіл відповідей на запитання: «Яку мову Ви вважаєте своєю рідною мовою?» залежно від регіону (позицію «важко відповісти» не вказано) (N = 2007)

відмінності дають змогу розподіли відповідей на питання щодо того, яку мову респонденти вважають своєю рідною. Виявилось, що саме в південному регіоні найнижча частка тих, хто вважає українську рідною мовою (менше 30%), що удвічі нижче, ніж у країні загалом. Водночас у цьому регіоні російську визнали рідною понад третина респондентів, тоді як середній показник по Україні становить лише 17%. У північному, центральному та західному регіонах українська рідна для абсолютної більшості населення. І саме в цих регіонах дев'ятеро із десяти визнають українську мову атрибутом державності України. При цьому загалом по країні українську вважають рідною 63% опитаних, що у 3,7 раз більше, ніж частка тих, для кого рідна російська.

Дослідження також показало, що серед складників визначення для себе поняття «рідна мова» (табл. 1) опція «мова моєї країни» посідає таке саме місце, як і «мова мого повсякденного спілкування» — по 37%.

Отже, державна самоідентифікація є сьогодні провідним складником для мовної ідентифікації. Їй суттєво поступають навіть такі позиції, як «батьківська мова», «етнічна самоідентифікація», «мова спілкування в

Таблиця 1. Розподіл відповідей на запитання: «Цього року в Україні планується перепис населення. В ньому серед інших питань буде і питання: «Ваша рідна мова». Що для Вас визначальне у відповіді на нього?» (N = 2007)

Варіант відповіді	%
Мова моєї країни	37,2
Мова мого повсякденного спілкування	36,5
Мова моїх батьків	19,6
Мова, якою я думаю	17,0
Мова етносу, з яким я себе ідентифікую	14,0
Мова, якою спілкуюся в родині	13,1
Важко відповісти	3,1

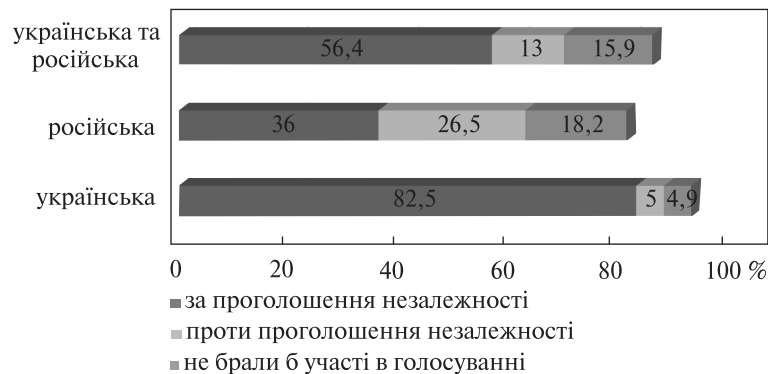


Рис. 5. Ставлення респондентів до незалежності України залежно від того, яку мову вони визнають рідною (позицію «важко відповісти» не вказано) (N = 2007)

родині». При цьому опція «мова моєї країни» як підґрунтя визначення для себе української як рідної виявилася на перших позиціях для мешканців заходу й центру країни, тоді як на півночі та сході вона посіла другу позицію, а в південному регіоні взагалі третю.

Натомість позиція «мова повсякденного спілкування» виявилася визначальною у відповіді на питання щодо рідної мови для мешканців сходу, півдня та півночі. Оскільки перші два на сьогодні належать до переважно російськомовних регіонів, а державницька складова там не є такою потужною (особливо у південному регіоні), то й ставлення до української мови як державного атрибуту — менш поширене.

Ще красномовнішими виявилися данні щодо залежності між рідною мовою респондентів та підтримкою ними незалежності України. Якщо серед респондентів, які називають рідною мовою українську, вісім осіб з десяти підтримали б Акт проголошення незалежності України (якби референдум проводили в наш час) (рис. 5), то серед тих, для кого рідна російська мова, таких лише троє з десяти, а чверть взагалі проголосували б проти.

Відповідно й цивілізаційні орієнтації у громадян, які обирають як рідну українську або російську мову, виявилися діаметрально протилежними. Якщо рух України до Європейського союзу підтримують майже дві третини респондентів, для яких рідною є українська мова, то серед тих, хто вважає рідною російську, їх утричі менше (22 %). При цьому незгодних серед них 57%. Схожу ситуацію спостерігаємо й відносно перспектив вступу України до НАТО. Понад половина респондентів, для яких рідна українська, підтримують приєднання країни до північно-атлантичного блоку, а понад 60 % тих, хто обирає рідною російську, — не підтримують.

Дзеркально протилежним виглядає ставлення до іншого політичного вектора руху України. Союз України, Білорусі та Росії підтримує один з десяти тих, хто рідною вважає українську, і п'ятеро з десяти — хто називає російську. Погляди респондентів на стосунки між Україною та Росією так

само мають протилежне спрямування залежно від того, яку мову вони вважають рідною. Понад половина українців, для яких рідною є українська мова, бачать ці стосунки зведеними до мінімально необхідних, зокрема п'ята частина виступає за повне їх припинення. Лише один з десяти підтримує пріоритетне та стратегічне партнерство. Протилежне бачення стосунків між Україною та Росією у респондентів, які рідною вважають російську мову. Кожен другий з них прагне у міждержавних стосунках із північним сусідом стратегічного партнерства, а один із десяти — обмеження до необхідного мінімуму.

Отже, бачимо діаметрально протилежні погляди на цивілізаційне майбутнє країни громадян, які вважають рідною українську чи російську мови. Цікаво, що погляди тих, хто вважає рідною обидві мови, розподілилися між двома різними векторами — західним та східним.

Загалом майже 64% опитаних підтримали думку про те, що мова — це питання не лише культури, а й національної єдності та державної безпеки, не згодні з цим близько 15%, понад 20% не змогли дати однозначної відповіді.

За період між опитуваннями 2006 та 2017 рр. на понад 10% збільшилася кількість тих, хто вважає, що українська мова має використовуватися у більшому обсязі, ніж тепер (табл. 2), і відповідно на майже 13% зменшилася кількість тих, хто прагне скорочення вживання української. Водночас щодо вживання російської мови тенденція протилежна (зменшення прихильників розширення її вживання на понад 20%). Кількість тих, хто не хоче змін у цій сфері, досить стала стосовно обох мов (майже 40%).

Звичайно, відповідь на це запитання великою мірою залежить від того, якою мовою спілкується сама людина. Так, розширення вживання української мови прагнуть понад 70% українськомовних (ще чверть висловлюється за збереження status quo) і лише 23,5% російськомовних (за збереження ситуації — майже 57%), саме вони найчастіше хотіли б звуження функцій української мови (6,7%) або утрималися від відповіді (13%); думки тих, хто спілкується обома мовами, розподілилися майже порівну між розширенням і збереженням обсягу вживання української мови (близько 46% обох відповідей).

Таблиця 2. Порівняння розподілу відповідей респондентів на запитання: «Як Ви вважаєте, українська/російська мови мають вживатися...?»

Варіанти відповіді	Українська		Російська	
	2006 (N = 2015)	2017 (N = 2007)	2006 (N = 2015)	2017 (N = 2007)
У більшому обсязі, ніж тепер	39,7	50,3	25,3	4,9
У такому самому обсязі, як тепер	38,9	39,4	42,2	44,6
У меншому обсязі, ніж тепер	16,2	3,1	27,3	40,2
Важко відповісти	5,2	7,3	5,2	10,3

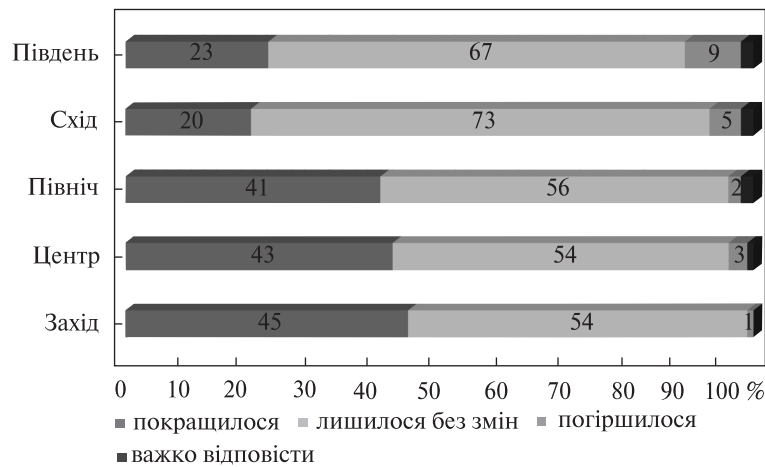


Рис. 6. Зміни ставлення респондентів до української мови після початку протистояння з Росією (N = 2007)

Для реального удержавлення української мови дуже важливий аксіологічний аспект, оскільки саме в аксіологічно домінантних сферах — міжнародного спілкування, адміністративно-управлінській, природничих і технічних наук, вищої та середньої природничої й технічної освіти, міжнаціонального (міжетнічного) спілкування — вона ще не набула достатнього поширення на всій території України.

Після подій останніх років у 61% респондентів не змінилося ставлення до самої української мови, а в майже 74% — і до російської; у 34% ставлення до української мови покращилося (понад 40% — захід, центр, північ, близько 23% — схід і 21% південь), а в 21% погіршилося ставлення до російської (найрадикальніші погляди тут у представників заходу — майже 40% і до чверті — центру) (рис. 6). Цікаво розглянути окремо ставлення до цього питання мешканців Донбасу. Зазначимо, що статистично ці результати не можна вважати достовірними (внаслідок невеликої кількості опитаних), вони лише показують тенденцію, проте впадає у вічі стриманість представників цього регіону практично в усіх оцінках стосовно мовних вподобань: зі 136 інформантів — представників Донбасу 117 (86%) не змінили свого ставлення до української мови і 124 (91%) — до російської.

Іншим важливим аксіологічним параметром повноцінної реалізації функцій мови є її престижність. Сучасна проблема престижності української мови має історичні корені. Внаслідок того, що вона тривалий час була у становищі другорядної, це закріпилося у свідомості багатьох її носіїв. Тому досить типовою була ситуація, описана в художній літературі (С. Васильченко, оповідання «В темряві») і процитована О.Б. Ткаченком [6: 112], коли селянин бачить зловмисність у намаганні вчителя знайомити дітей з творами, писаними «мужицькою» (українською) мовою, мовляв, вчитель як пан не хоче, щоб діти навчилися «панської» (російської) мови. І ця літературна історія корелює з розповіддю нашої сучасниці під час обговорення мовної ситуації у фокус-групі (2017):

«Ви знаєте, у мене була цікава ситуація, мій батько бачив мене у Москві, в художній академії, у них у всіх — у батьків, у дідів — співуча така мова, в кого підкиївська, в кого черкаська, тут же поверталися до мене і **по-руськи**, бо «у дитини — за руським будуще» (Київ, вікова група 36 — 65 років).

Дані опитування (табл. 3) засвідчили, що порівняно з 2006 р. загальна кількість позитивних відповідей щодо престижності української мови залишилася практично такою самою, проте зросла їх категоричність, і водночас набагато менше стало негативних відповідей, передусім за рахунок відповіді «Постановка питання некоректна», якої не пропонувало попереднє опитування, оскільки тоді це питання не викликало сумніву.

Важко визначитись із відповіддю на це запитання (рис. 7) передусім жителям півдня — 11%. Майже третина представників сходу і п'ята частина представників півдня вважають це питання некоректним. Натомість дев'ятеро з десяти жителів заходу й вісім з десяти жителів центру та півночі вважають спілкування українською мовою престижним, навіть серед представників сходу та півдня їх понад половина.

Більшість опитаних українців зауважує, що мова, якою спілкується людина, не впливає на ставлення до неї, хоча кількість таких відповідей дещо (на близько 3,5%) знизилася порівняно з опитуванням 2006 р. і залежить від того, стосовно якої мови ставилося питання: коли питалось про українську мову, нейтральну відповідь дали близько 55%, коли про російську — 66%.

На запитання: «Чи згодні Ви з твердженням, що в Україні існує конфлікт на мовному ґрунті?» близько половини в усіх регіонах відповіли «ні», майже чверть «і так, і ні» і близько 20% ствердно. Як і на інші запитання, на це відсутня відповідь у багатьох представників Донбасу (майже 23%, тоді як в інших регіонах не відповіли лише 5 — 6%).

Одним з аксіологічних параметрів мови титульної нації є те, як її сприймають представники інших етносів, чи не відчують вони дискримінації стосовно себе і наскільки може гальмувати процес удержавлення або загострювати ситуацію потенційна дискримінація стосовно носіїв державної мови. За результатами опитування, з дискримінацією українськомовних (з боку російськомовних) не стикалися майже 81 % опитаних (проти 73% у 2006 р.), а з дискримінацією російськомовних (з боку українськомовних) — близько 77% (проти 67% у 2006 р.).

Таблиця 3. Порівняння розподілу відповідей на запитання «Чи престижно зараз в Україні говорити українською мовою?» у 2006 (N = 2015) та 2016 (N = 2007) рр.

Рік	Престижно	Скоріше престижно	Скоріше не престижно	Не престижно	Постановка питання не коректна	Важко відповісти
2017	51,9	22,2	3,4	2,2	14,1	6,2
	74,1		5,7			
2006	45,9	27,3	15,0	6,0	—	4,7
	73,2		21,0			

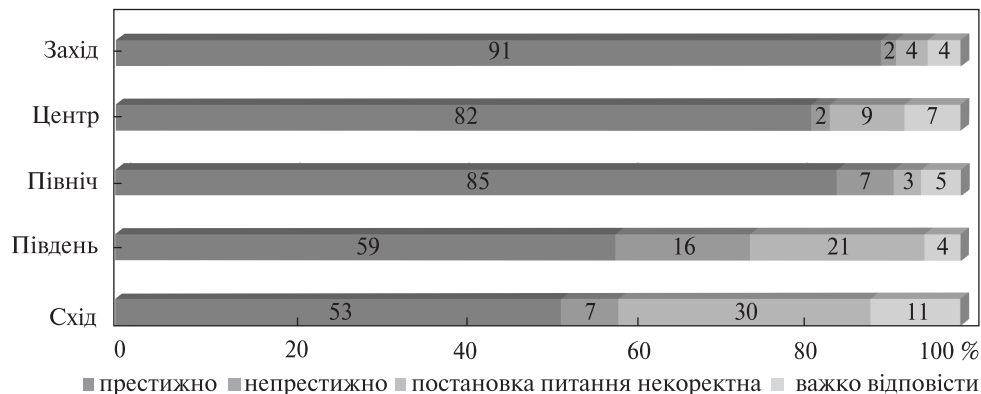


Рис. 7. Оцінка престижності української мови за регіонами (N = 2007)

Цікаво, що ці показники мають яскраво виражений територіальний розподіл (рис. 8), який можна назвати парадоксальним, тому що на дискримінацію українськомовних найчастіше скаржаться представники півночі (23%), заходу (майже 19%) — переважно українськомовних регіонів, і водночас півдня (20%), де багато російськомовних, а на дискримінацію російськомовних українськомовними — здебільшого представники того ж півдня (майже 35%) і півночі (понад 26%). Можна стверджувати, що схід і захід найменше занепокоєні дискримінацією з боку тих, хто має панівну в цьому регіоні мовну орієнтацію. Якщо аналізувати ситуацію за типами населених пунктів, то ситуація гостріша в обласних центрах (понад 19% поскаржилися на дискримінацію українськомовних і майже 29% — російськомовних). Утім, відповідь з кваліфікацією «зрідка» для обох питань у 3 — 4 рази перевищує відповідь із кваліфікацією «часто», тож можна говорити про те, що реально такі випадки поодинокі.

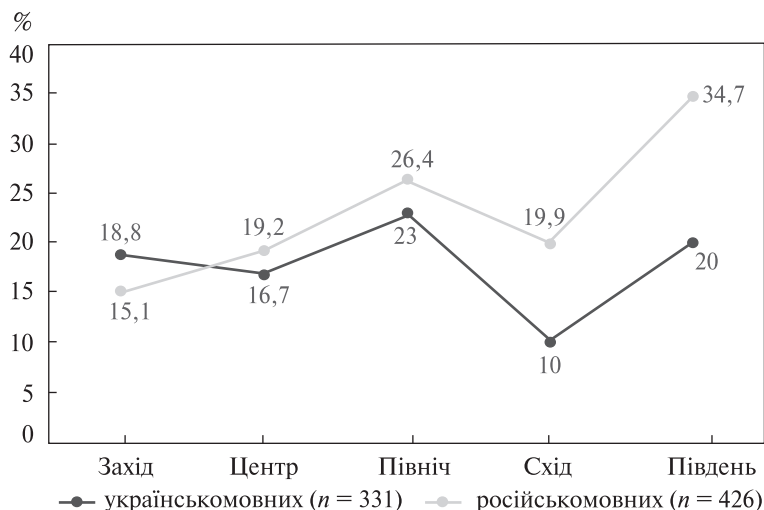


Рис. 8. Територіальний розподіл позитивних відповідей стосовно випадків дискримінації громадян щодо мовної ознаки в регіональному розрізі

Утім, відповіді на запитання оцінного характеру нерідко мають суб'єктивний характер. Так, за даними нашого анкетування серед вчителів середніх навчальних закладів⁵, маємо попередні результати в трьох областях (табл. 4) — Донецькій (1456 анкет), Закарпатській (475 анкет) та Чернігівській (428 анкет). У Львівській області на ті самі запитання відповідали викладачі та студенти гуманітарних спеціальностей Львівського національного університету (141 анкета), думку яких можна вважати експертною. На запитання про відповідність функціонування української мови її статусу як державної в населеному пункті, де живе інформант, представники трьох областей дали майже однакову кількість позитивних відповідей — близько 60 %. У Львівській області цей показник сягає 73%. В усіх областях державна мова повноцінно представлена на вивісках держустанов (близько 90 % і більше).

Водночас відповіді на інші запитання різняться значно більшою мірою. Так, у Львові відхилення від стовідсоткового визнання відповідності вживання української мови її статусу зумовлене її неповним поширенням у сфері ЗМІ та усно-розмовній практиці (близько 70%) за інших показників 90% і більше, у Чернігівській показники дещо нижчі (на 5 — 10%, зі зниженням вимог до сфери послуг на понад 20%), у Закарпатській, крім послаблення вимог до вже згаданих сфер, послуговуються українською лише близько 70% держслужбовців і вчителів, а в Донецькій області нею розмовляють менше половини держслужбовців і вчителів, тоді як в усно-розмовних практиках і ЗМІ її присутність обмежена 15 — 20%.

Порівняння відповідей тих, хто вважає функціонування української мови у своєму населеному пункті таким, що відповідає її статусу державної, свідчить про неоднакове розуміння цього статусу представниками різних регіонів (рис. 9).

Таблиця 4. Вживання української мови (сума відповідей «понад половина» та «майже всі») у різних сферах за областями, %

Вживання української мови	Області України			
	Львівська	Закарпатська	Донецька	Чернігівська
Відповідає статусу державної	73	62	60	64
Виконано вивіски держустанов	98	91	87	88
Говорять вчителі поза уроками	94	67	48	87
Розмовляють держслужбовці	87	71	43	80
Вживається у сфері послуг	93	59	23	70
Розмовляють з незнайомими на вулиці	70	52	14	65
Читають ЗМІ	70	59	15	52

⁵ Опитування здійснене за допомогою електронної анкети, посилання на яку (<https://goo.gl/forms/RNZcbT4Jg8wr8sDF2>) поширене серед вчителів середніх шкіл через обласні держадміністрації. У цій розвідці вибірково використано дані станом на 11.06.2018.

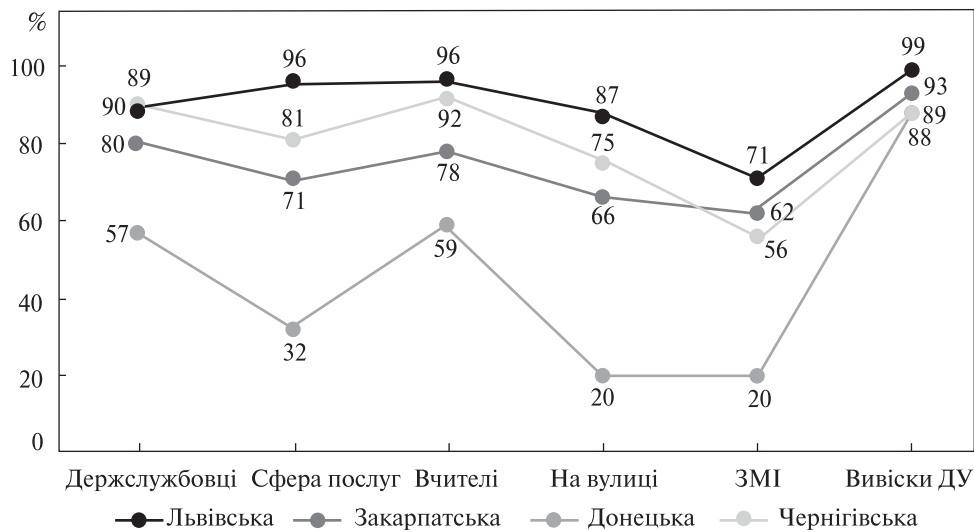


Рис. 9. Критерії визнання повноцінності функціонування української мови як державної представниками різних областей

Якщо львів'яни допускають, що для державної мови можливим є відхилення показника масового вживання від 90 — 100% тільки для читання преси лише або переважно українською мовою (до близько 70%), то у Донецькій області достатнім вважають переважання українськомовних вивісок на держустановах і 60% українськомовних вчителів та чиновників, сприйняття інформації і усно-розмовні практики до уваги переважно не взято. У Чернігівській області поступку зроблено для усно-розмовних практик та ЗМІ (приблизно на 10% порівняно зі львів'янами), у Закарпатській показники для усно-розмовних практик знижено ще на близько 10 %, що цілком зрозуміло, зважаючи на національну неоднорідність регіону. Отже, представники різних регіонів мають різне уявлення про обсяг вживання мови, достатній для її відповідності статусу державної. Це свідчить про необхідність диференційованої тактики (саме тактики, за єдності стратегії!) розширення функцій державної мови у різних регіонах.

Отже, спостереження за динамікою мовної ситуації в Україні за 10 років загалом засвідчує тенденцію до зміцнення її позицій як державної. Це виявилось як у посиленні усвідомлення її державотворчого значення, так і в реальному розширенні її функціонування. Спостерігаємо також готовність населення до розширення функцій державної мови (до 50%) і практичну відсутність бажання їх обмежити (лише близько 3%).

Зміни мають яскраво виражений територіальний розподіл зі зменшенням показників у напрямку із заходу на схід і південь та проміжним положенням північних і центральних областей.

Попри зміни демографічної та комунікативної потужності української та російської мов за останні 10 років абсолютна більшість опитаних

не має негативного досвіду дискримінації на мовному ґрунті, практично половина спростовує наявність конфлікту в країні на мовному ґрунті (лише 1/5 вважає, що такий конфлікт є).

Кожен другий вважає, що більшість населення країни є білінгвами і майже стільки ж зараховують себе до них, а також схильні думати, що особистий білінгвізм запобігає конфліктам. Водночас більшість не бачить перспектив у державному білінгвізмі й підтримує державний статус лише для української мови (68%).

Цільове опитування довело, що представники різних регіонів мають неоднакове уявлення про саме поняття «державна мова» й необхідний обсяг її функціонування, що потребує законодавчого визначення цього поняття і подальшої широкої роз'яснювальної роботи у суспільстві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Брицин В.М. Мовна ситуація. *Українська мова. Енциклопедія*. Вид. 3-тє, зі змінами і доп. Київ, 2007. С. 379.
2. Залізняк Г.М., Масенко Л.Т. *Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній*. Київ, 2001.
3. Крючкова Т.Б. Языковая ситуация. *Язык и общество. Энциклопедия*. Москва, 2016. С. 636 — 640.
4. Масенко Л. Мовна ситуація України: соціолінгвістичний аналіз. *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації*. За ред. Ю. Бестерс-Дільгер. Київ, 2008. С. 96 — 131.
5. *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації*. За ред. Ю. Бестерс-Дільгер. Київ, 2008.
6. Селіванова О. *Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія*. Полтава — Київ, 2006.
7. Соколова С. Регіональні особливості взаємодії мовних кодів за двомовного спілкування. *Українська мова*. 2017, № 3. С. 25 — 39.
8. Ткаченко О.Б. *Українська мова: сьогодення й історична перспектива*. Київ, 2014.
9. Швейцер А.Д., Никольский Л.Б. *Введение в социолингвистику*. Москва, 1978.

REFERENCES

1. Brycyn, V.M. (2007). Language situation. *Encyclopedia Ukrainian language*. 3rd ed., with changes and additions. Kyiv. P. 379 (in Ukr.).
2. Zaliznyak, H.M., Masenko, L.T. (2001). *Language situation in Kyiv: the present day and the future*. Kyiv (in Ukr.).
3. Kriuchkova, T.B. (2016). Language situation. *Language and society*. Encyclopedia. Moscow. P. 636 — 640 (in Rus.).
4. Masenko, L. (2008). Language situation in Ukraine: sociolinguistic analysis. *Language policy and linguistic situation in Ukraine: Analysis and recommendations*. Ed. J. Besters-Dilger. Kyiv. P. 96 — 131 (in Ukr.).
5. Besters-Dilger, J.(ed.). (2008). *Language policy and linguistic situation in Ukraine: Analysis and recommendations*. Kyiv (in Ukr.).
6. Selivanova, O. (2006). *Modern linguistics: the terminology encyclopedia*. Poltava — Kyiv (in Ukr.).
7. Sokolova, S. (2017). Regional features of the interaction of speech codes for bilingual communication. *Ukrainian language*. № 3. P. 25 — 39 (in Ukr.).
8. Tkachenko, O.B. (2014). *Ukrainian Language: Present and Historical Perspective*. Kyiv (in Ukr.).
9. Shweicer, A.D., Nikolskii, L.B. (1978). *Introduction to sociolinguistics*. Moscow (in Rus.).

Статтю отримано 22.06.2018

Svitlana Sokolova

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

Hanna Zalizniak

Department Head of Sociological Monitoring of the City Development Municipal Research Institution "Citi Development Institute"

PECULIARITIES OF THE CONTEMPORARY LINGUISTIC SITUATION OF UKRAINE IN THE REFLECTION OF SOCIOLOGY AND SOCIOLINGUISTICS

The article describes the main evaluation parameters of the linguistic situation — qualitative, quantitative and evaluative, as well as, features of the modern language situation in Ukraine are analyzed, based on the results of a comprehensive sociological study (Focus group research and mass survey) 2017. Comparison of these results with 2006 data (survey parameters are identical) showed a tendency to strengthen the position of the Ukrainian language as a state one. Sociology methods usage, ensured the reliability of results in solving sociolinguistic problems, and linguists involved in the preparation of the survey made it possible to draw attention to important problems of the functioning and interaction of languages in society. Both the situation and its changes, taken as a whole, have a strongly marked territorial division with lower rate of use of the Ukrainian language in the direction from west to east and south and the in-between position of the northern and central regions, differences between types of settlements remain obvious (the "city — village" opposition). It turned out that at the same time the greater number of respondents do not have a negative experience of discrimination on the linguistic basis, almost half denies a conflict based on linguistic grounds. One in two considers that the majority of the population of our country are bilinguals and almost the same amount of them consider themselves to be bilinguals, as well as, they also believe that their personal bilingualism prevents conflicts. However, the majority do not see prospects in the state bilingualism and support state status of the Ukrainian language only.

Target Survey proved that representatives of different regions have different notions about the very concept of "state language" and the necessary volume of its functioning, which requires a legislative definition of this concept, followed by a wide outreach in the community.

Keywords: *linguistic situation, focus group study, mass interview, language interaction, axiological features, state language, linguistic politics.*

УДК 81'272

Лариса Масенко

Інститут української мови НАН України, м. Київ

МОВНИЙ КОНФЛІКТ В УКРАЇНІ: ШЛЯХИ РОЗВ'ЯЗАННЯ

У статті розглянуто специфіку мовної політики України, яку визначає протистояння двох політичних сил — державницьких і проросійських. Висвітлено історію загострення конфлікту у зв'язку з ухваленням 2012 р. Верховною Радою Закону «Про засади державної мовної політики», в якому було маніпулятивно використано Європейську хартію регіональних або міноритарних мов, щоб надати російській статусу, рівного державній мові, на значній частині території країни.

Стаття містить результати масового опитування 2017 р. з метою визначення рівня конфліктності двомовної ситуації країни. Дані опитування засвідчили суперечливий характер масової свідомості.

Певну увагу приділено висвітленню діяльності численних громадських організацій, присвяченої захисту державного статусу української мови, а також змінам, що відбуваються під тиском громадянського суспільства, у ставленні П. Порошенка до двомовної ситуації України.

Ключові слова: мовна ситуація, мовний конфлікт, мовне законодавство, державна мова, двомовність.

Мовну ситуацію України слід оцінювати як білінгвальну: на її території поширені дві мови — українська і російська. Інші мови застосовує незначна кількість населення.

Так, згідно з опитуванням 2017 р. українську мову визнали рідною 64,1 %, населення, російську — 17,1 %, українську і російську однаковою мірою — 17,4 %, іншу — 0,8 %. У повсякденні 46,9 % спілкуються тільки українською або в більшості ситуацій українською, 31,8 % — тільки російською або в більшості ситуацій російською, 20,8 % — рівною мірою українською і російською, іншою — 0,4 % ¹.

¹ Опитування проведено протягом 02 — 10.02.2017 р. в рамках міжнародного проекту № 62700395 Фонду Фольксваген "Bi- and multilingualism be-

Сьогодні українська та російська мови побутують на всій території України і в усіх сферах суспільного життя, хоча їхнє співвідношення має виразні регіональні відмінності: у західних областях домінує українська мова, у східних і південних — російська, у центральних областях демографічна й комунікативна потужності обох мов приблизно однакові.

Значні відмінності мовних середовищ спостерігаються залежно від величини населеного пункту: у великих містах і промислових центрах переважає російська мова, у селах — українська, у невеликих містах співвідношення двох мов приблизно однакове.

Очевидно, до пострадянської України можна віднести, хоча й доволі умовно, той тип співіснування двох мов на території однієї країни, яку американський соціолінгвіст Джошуа Фішман відносить до білінгвізму без диглосії, коли дві мови вживають без розрізнення їхніх функцій. Таку ситуацію дослідник вважає нестабільною, оскільки мовці користуються обома мовами наперемінно, а тому виникає загроза зникнення тієї мови, що перебуває у слабшій позиції [26].

На значній частині території України слабша позиція в комунікативному просторі властива українській мові, тому без підтримчих заходів з боку державних структур вона лишається zagrożеною у східних, південних та частково в північних і центральних областях.

Нинішня мовна ситуація України сформована під дією кількох чинників. Її визначило передусім надання українській мові статусу державної в Законі УРСР «Про мови в Українській РСР», ухвалену Верховною Радою УРСР 28.10.1989 р. [3]. Уже в незалежній Україні державний статус української мови затвердила 10 стаття Конституції України, прийнята Верховною Радою 28.06.1996 р., де зафіксовано: «Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської мови, інших мов національних меншин. Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування. Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом» [1].

Проте, на відміну від країн Балтії, в Україні не було створено державного органу, наділеного функціями контролю за виконанням мовного законодавства, що мало вирішальний вплив на вектор розвитку двомовної ситуації країни й у наступні роки.

У перші роки незалежності завдяки активній участі у політичному житті потужної громадсько-політичної організації — Народного Руху України та партій національно-демократичного спрямування було досягнуто певних успіхів у впровадженні української мови в різних сферах суспіль-

tween conflict intensification and conflict resolution. Ethno-linguistic conflicts, language politics and contact situations in post-Soviet Ukraine and Russia" («Бі- та мультілінгвізм: між інтенсифікацією і розв'язанням конфлікту. Етнолінгвістичні конфлікти, мовні політики і контактні ситуації у пострадянських Україні та Росії»).

ного життя. Розширився її вжиток в адміністративно-управлінській сфері, освіті, науці, державних засобах масової інформації.

Однак закономірні процеси розширення функцій державної мови наражалися на сильну протидію проросійської частини політикуму, що спирався на електорат найбільш зрусифікованих областей Сходу й Півдня. Розкол населення на дві великі різномовні групи — українськомовну і російськомовну, що є наслідком мовної та культурної асиміляції українського етносу в період перебування України у складі Російської імперії в обох її іпостасях — самодержавній і комуністичній — спричинив політизацію мовного питання. Від самих початків постання Української держави претенденти на владу намагалися розіграти «мовну карту» на свою користь.

Оскільки розподіл населення за мовною ознакою має територіальний вимір, політики, які орієнтувалися на західний електорат, обстоювали українську мову як єдину державну, а ті, хто балотувався у східних і південних регіонах, обіцяли виборцям забезпечити російській мові статус другої державної. Саме така обіцянка відіграла певну роль у перемозі на президентських виборах Леоніда Кучми та Віктора Януковича.

Політична діяльність проросійських партій, зокрема Партії регіонів², була спрямована на блокування процесів консолідації української нації та поглиблення цивілізаційного розколу між східними і західними областями. З цією метою застосовували різноманітні маніпулятивні технології. Промовистим прикладом такої інформаційної практики може бути плакат, який поширила Партія регіонів у східних і південних областях під час виборчої кампанії 2004 р. і який демонстрував уявний розподіл населення України на три сорти за мовною ознакою. Плакат мав спровокувати в середовищі електорату Партії регіонів ворожість до населення інших областей і «антипомаранчеву» істерію [21].

Після провалу наполегливих спроб впровадити російську мову як другу державну проросійська частина політикуму почала інтенсивний пошук іншої законодавчої бази для продовження зросійщення й денаціоналізації українців у формально незалежній державі.

Таку базу вдалося знайти в Європейській хартії регіональних або міноритарних мов (European Charter for Regional or Minority Languages)³, прийнятій у Раді Європи 1992 р.

Збереження в українському політикумі значного впливу комуністів та інших проросійських груп, об'єднаних у Партії регіонів, дало можливість використати європейський документ, призначений захистити від вимирання мови з малою кількістю носіїв, з протилежною метою — для

² Партія регіонів утворилася внаслідок об'єднання кількох партій проросійського спрямування. Назву отримала в 2001 р. Задекларована ідеологія партії — захист прав етнічних росіян і тих, хто розмовляє російською мовою в Україні. Електорат партії зосереджений переважно на Сході та Півдні.

³ В Україні назву Хартії перекладено так: «Європейська хартія регіональних мов або мов меншин».

збереження й посилення позицій російської мови, яка тривалий час виконувала в Україні функцію імперської мовно-культурної асиміляції.

Процедура ратифікації Хартії у Верховній Раді супроводжувалася боротьбою між національно-демократичними і проросійськими групами депутатського корпусу, але останнім вдалося з другої спроби домогтися її ратифікації 15.05.2003 р.

До списку мов, на які мають поширюватися положення Хартії, було внесено 13 мов національних меншин, серед яких фігурувала й російська мова. Маніпулятивне використання Хартії полягало у впровадженні в мовне законодавство поняття «регіональна мова», статус якої, згідно з положеннями прийнятого документа, передбачав широкі права на вживання відповідної мови в адміністративній сфері, освіті, судочинстві, засобах масової інформації, що фактично дорівнює функціям державної мови.

Обрання на посаду Президента України Віктора Януковича в 2010 р. й утворення у Верховній Раді коаліційної більшості з фракцій Партії регіонів, Комуністичної партії та Блоку Литвина відкрили шлях до використання Європейської хартії регіональних мов або мов меншин для утвердження російської мови в статусі, рівному державній українській мові.

Невдовзі після інавгурації Віктор Янукович під час зустрічі з делегацією «Міжнародної ради російських співвітчизників» 27.05.2010 р. пообіцяв «співвітчизникам», що російська мова «посяде належне їй місце в житті нашого суспільства»:

«Мы последовательно будем воплощать в Украине европейские ценности относительно защиты прав человека, в том числе — и в языковой политике. За основу мы берем Европейскую хартию региональных языков или языков меньшинств... Мы уже подготовили ряд законопроектов, которые будут последовательно внесены на рассмотрение Верховной Рады. После их принятия русский язык, который является родным для многих граждан Украины, займет надлежащее место в жизни нашего общества» [25].

Уже 7 вересня голова фракції Партії регіонів Олександр Єфремов, голова фракції Комуністичної партії Петро Симоненко та член Блоку Литвина Сергій Гриневецький зареєстрували у Верховній Раді законопроект № 1015-3 «Про мови в Україні» [16].

Загальні положення законопроекту містили визначення, позичені з советської риторики про «гармонійну російсько-українську двомовність», але реальну загрозу новітнього потужного зросійщення країни становила впроваджена норма, згідно з якою для надання мові статусу регіональної достатньо, щоб її носії становили 10 % населення відповідної області, міста чи району. Це означало, що російська мова буде визначена регіональною на більшій частині території країни і, відповідно, виконуватиме ті самі функції, що й державна українська. Зауважимо, що жоден європейський документ, який регулює вживання мов на певній території, включно з Європейською хартією регіональних або міноритарних мов, такої норми не містить.

За ініціативою тодішнього Голови Верховної Ради Володимира Литвина законопроект «Про мови в Україні» було подано на експертизу до наукових установ. Усі інституції, які його розглядали (Інститут української мови НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, Вчена рада Національного університету «Києво-Могилянська академія»), визнали невідповідність законопроекту Конституції України. У результаті Верховний Суд України відхилив його, а Верховна Рада зняла з розгляду.

Це, однак, не зупинило спроб парламентської коаліційної більшості законодавчо підвищити статус російської мови в Україні. Перечекавши певний час, той самий законопроект під іншою назвою «Про засади державної мовної політики» подали 07.02.2012 р. на розгляд Верховної Ради депутати з фракції Партії регіонів Сергій Ківалов і Вадим Колесніченко.

Фактично це був той же документ, що й законопроект «Про мови в Україні». Незначні зміни не вплинули на зміст основних його положень, зокрема про десятивідсоткову норму для визначення мови регіональною.

Попри заперечення профільного Комітету, 03.07.2012 р. Закон «Про засади державної мовної політики» було ухвалено у Верховній Раді з численними порушеннями процедури.

Подальші події підтвердили слушність думки експертів з мовних питань, висловлену ще 2000 р. в соціолінгвістичному дослідженні мовної ситуації Києва, згідно з якою формальне підвищення статусу російської мови в столиці призведе до значного загострення міжнаціонального конфлікту. В такому разі індекс конфліктності при максимальному значенні 1 становитиме 0,716, тоді як індекс конфліктності тогочасної мовної ситуації Києва, відповідно до соціологічного аналізу експертного опитування, становив усього 0,246 [17: 64 — 65].

Прийняття закону «Про засади державної мовної політики» спричинило протестні акції по всій Україні. Група активістів, переважно зі студентської молоді, оголосила голодування під Українським домом у Києві. Згодом ці події отримали назву Мовного майдану, що його чимало політологів вважають поштовхом до Євромайдану 2013 — 2014 рр.

Закон значно послабив становище української мови, особливо на найбільш зросійщених територіях Півдня і Сходу. Він призвів до ігнорування державного статусу української мови навіть в обласних державних адміністраціях. Так, фіксація відповідей на телефонний дзвінок українською мовою до приймальні голів облдержадміністрацій, здійснена в травні 2017 р., показала, що в адміністраціях Дніпропетровської, Миколаївської, Луганської і Донецької областей на дзвінок відповідають російською, хоча в розмові з українськомовним подзвонювачем переходять на його мову. Водночас в адміністраціях Запорізької та Одеської областей навіть не вважають за потрібне перемикаєти мовний код з російського на український [22].

Не кращим є становище української мови у сфері освіти в цих областях, а частково і в центральних. Статистика кількості шкіл і вищих

навчальних закладів з українською мовою навчання далеко не завжди відображає реальний стан речей. Так, згідно зі статистичними даними, в Одесі 2010 р. працювало 22 вищих навчальних заклади, в яких навчалось 127 тисяч студентів, з них 84 % здобували освіту українською мовою і 16 % — російською [14: 251]. Однак проведене того самого року опитування у студентському середовищі Одеси виявило невтішну картину. На запитання «Якою є мова спілкування у Вашому закладі?» 40 % респондентів зазначили російську мову, 54 % — українську і російську однаковою мірою, лише 6 % — українську [14: 251]. 81 % студентів відповіли, що на перерві спілкуються переважно російською мовою. 59 % учасників опитування визнали цю мову легшою для сприйняття спеціальної літератури. Більше половини студентів використовують російську або обидві мови і під час навчального процесу [14: 252]. У спілкуванні з однолітками російська домінує майже повністю, українську у неформальному спілкуванні використовує менше 7 % студентів [14: 252].

На запитання «Чи престижно спілкуватися українською мовою у Вашому місті?» 74 % студентів, які навчаються в Одесі, відповіли «Ні», і лише 26 % дали ствердну відповідь [14: 253] (зауважимо, що опитування проведено у 2010 р., тобто на двадцятому році незалежності Української держави більшість одеського студентства вважало державну мову неprestижною). Щоправда, певний позитив можна вбачати у розподілі відповідей на запитання «Чи має бути престиж української мови вищим?». На нього 58 % студентів відповіли ствердно [14: 253].

Навіть у столиці не всі вищі навчальні заклади дотримуються норми обов'язкового українськомовного викладання. Так, анкетування, яке провела Наталя Скіба (Матвеева) в березні 2017 р. у трьох столичних вищах — Національному університеті імені Тараса Шевченка, Національному університеті «Києво-Могилянська академія» та Національному технічному університеті «Київський політехнічний інститут», виявило, що лише в перших двох вищах навчальний процес повністю здійснюють державною мовою. Натомість у політехнічному університеті 36 % предметів читають російською мовою [27]. Підтвердження цього можна знайти і на студентських форумах університету, як, наприклад, запис одного зі студентів від 18.08.2014 р.: «Зауважу, що навіть у провідному національному університеті країни чимало викладачів спілкуються зі студентами та викладають навчальні дисципліни російською мовою».

Таке порушення мовного законодавства можливе передусім тому, що більшість українського населення не усвідомлює загроз, які несе українській мові інерційний розвиток білінгвізму, успадкований з радянського періоду.

Ідеалізація двомовного стану держави, сприйняття у масовій свідомості співіснування двох мов як безконфліктного спричинені постколоніальною ситуацією. Старше покоління українців, що сформувалося в УРСР, перебуває під впливом маніпулятивної пропаганди про «братні» український і російський народи, «гармонійну» російсько-українську двомовність, «благотворний» вплив російської культури на українську.

Визначальною рисою радянської національної політики була безпрецедентна уніфікація. Можна навести слова Вацлава Гавела: «Комунізм прагнув загальної уніфікації — щоб усе було однаковим від Владивостока до Берліна: структура адміністрації, вітрини магазинів, зовнішній вигляд житлових районів тощо. Тобто намагався стерти — іноді дуже жорсткими методами — будь-які відмінності між народами і націями» [24].

На усування відмінностей між народами була спрямована і мовна політика СРСР. Інструментом її реалізації стала російська мова як мова міжнаціонального спілкування, що фактично надавало їй функції державної мови, а також низка заходів з русифікації союзних республік, зокрема в системі освіти, реформах графіки — переведення мов середньоазійських республік, Азербайджану і Молдавії на кириличний алфавіт, створення спільного лексичного фонду мов народів СРСР, запозичення термінології з інших мов лише за посередництва російської тощо.

У такий спосіб режим намагався змінити в масовій свідомості відчуття належності до певного народу загальнорадянською ідентичністю, якій відповідала популярна формула «простой советский человек».

Мовно-культурна асиміляція стерла у свідомості багатьох українців сприйняття двох мов у протиставних категоріях «свого» і «чужого». Російська мова втратила ідентифікаційний маркер «іншої» мови, відтак значна частина українців позиціонує її як «свою» поряд із українською.

Зникнення опозиції між «своєю» та «чужою» мовами спричинило ідеалізацію білінгвальної ситуації країни, продиктовану недооцінкою конфліктного характеру співіснування двох мов на території України. Про це свідчать дані вже згаданого масового опитування населення України, проведеного в рамках міжнародного проекту № 62700395 Фонду Фольксваген. Варто звернути увагу, зокрема, на наведену вище досить велику групу (17,4 %) тих, хто вважає рідною обидві мови — і українську, і російську.

Показовими є також відповіді на запитання анкети, пов'язані з визначенням рівня конфліктності стосунків різномовних громад. Деякі з них виразно позначені впливом багаторічної радянської пропаганди про «гармонійність» російсько-української масової двомовності в Україні. Так, із трьох варіантів запропонованих відповідей щодо відносин російської та української мов в Україні більшість респондентів (55,0 %) обрали варіант «мирно співіснують». Чверть респондентів (25,0 %) вважають, що вони «частково конкурують», і лише 8,2 % погодилися з тим, що російська й українська мови «протистоять одна одній». Такі результати опитування засвідчують недостатнє усвідомлення українськими громадянами характеру міжмовних стосунків у нашій країні та передумов, необхідних для ефективного впровадження державної мови. Адже кожен крок з розширення сфер вживання української мови веде до звуження сфер вживання російської, а це не може не викликати опору проросійських груп населення. Тож мирне співіснування двох ідіомів на одній території, за яку змагаються їхні носії, вельми проблематичне.

Близьким до зазначеного є розподіл відповідей респондентів на запитання «Чи згодні Ви з твердженням, що в Україні існує конфлікт на мовно-му ґрунті?». Погодилася з цим твердженням меншість: сумарно відповіді «здебільшого так» і «повністю згоден(на)» становлять 20,7 %, тоді як «здебільшого ні» і «зовсім не згоден(на)» — 47,9 %. Чимало і тих, хто не зміг визначитися з чіткою відповіддю, обравши варіант «і так, і ні» (23,3 %).

Результати дослідження свідчать також про те, що загрози для української мови, а відтак і держави, спричинені домінуванням російської у міських середовищах, усвідомлює меншість суспільства. Це продемонстрував розподіл відповідей на запитання: «Як Ви вважаєте, чи існує сьогодні загроза для цілісності України як держави внаслідок поширення на її території двох мов?». Ствердно відповіли на нього 32,1 % («так» — 12,5 %, «скоріше так» — 19,6 %), негативно — 52,4 % («ні» — 24,7 %, «скоріше ні» — 27,7 %), 15,5 % не визначилися з відповіддю, обравши варіант «важко відповісти».

Водночас результати опитування показують амбівалентний стан масової свідомості. З одного боку, українські громадяни толерантно ставляться до двох мов, що в різних співвідношеннях побутують у комунікативному просторі країни. З іншого боку, постання своєї держави не могло не вплинути на зростання інтересу й поваги до національних цінностей, серед яких найвагомішими є своя мова і культура.

У цьому сенсі особливо показовий розподіл відповідей на два наступних запитання. Одне з них з'ясовувало думку респондентів про те, чи обов'язково громадянам України володіти українською і російською мовами. Обов'язковість володіння українською визнала абсолютна більшість опитаних (90,1 %), тоді як аналогічну вимогу до російської підтримало значно менше респондентів (33,2 %).

У відповідях на друге запитання: «Як, на Вашу думку, має розвиватися мовна ситуація в Україні в перспективі?» більшість обрала опцію «Українська мова має стати основною мовою в усіх сферах спілкування» (58,3 %). Натомість кількість тих, хто обрав варіант «Україна має стати двомовною країною», удвічі менша (25,2 %).

Варто зазначити, що в 2017 р. спостерігається значне збільшення тієї частини соціуму, яка в майбутньому бачить країну українськомовною. Так, за даними масового опитування 2006 р., ця група респондентів чисельно поступалася тим, хто волів бачити Україну в майбутньому двомовною країною: за двомовний розвиток країни тоді висловилися 46,2 % респондентів, а майбутню українську одномовність підтримали 38,7 % [20: 359]. Певна розбіжність спостерігається й у виборі відповіді щодо російської мови: «Російська мова має стати основною мовою в усіх сферах спілкування». В опитуванні 2017 р. такий варіант обрали 1,3 % респондентів, а в 2006 р. їх було 6,0 %.

Порівняно з даними опитування 2006 р. помітне також істотне зменшення групи тих, хто вважає обов'язковим володіння російською мовою. Тоді вона становила 79,0 %, що правда із запропонованими двома варіантами відповідей («так» — 36,9 % і «скоріше так» — 42,1 %). При цьому за обо-

в'язкове володіння українською висловилося у 2006 р. абсолютна більшість громадян — 91,3 % («так» — 67,1 %, «скоріше так» — 24,1 %) [20: 356].

На зміни у баченні майбутнього розвитку мовної ситуації держави, як і на ставлення до потреби володіти російською мовою, вплинула, безперечно, здійснена Росією збройна агресія проти України. Слід врахувати також, що в 2017 р. за межами дослідження лишилися території анексованого Криму й окупованої частини Донбасу, де проросійськи зорієнтовані громадяни становили значну частку населення.

Як показали результати соціолінгвістичного дослідження, суспільство виявляє готовність розширювати сфери вживання державної мови. Проте успішна реалізація цього завдання значною мірою залежить від керівництва держави.

На жаль, Президент і його оточення обрали політику невтручання в мовний конфлікт, за яким стоїть прагнення зберегти статус-кво у поширенні двох мов на території країни.

Це виразно засвідчує той факт, що маніпулятивний закон «Про засади державної мовної політики», ухвалений під час президентства В. Януковича, лишався чинним упродовж чотирьох років після обрання Порошенка на посаду Президента.

23.02.2014 р. одразу після Революції гідності і втечі В. Януковича Верховна Рада скасувала закон «Про засади державної мовної політики», але відповідне рішення не підписав тодішній в. о. Президента Олександр Турчинов.

Не погодився з необхідністю скасувати цей закон і новообраний Президент України Петро Порошенко. У червні 2014 р. Петро Олексійович в інтерв'ю французькому виданню «Le Figaro» визнав рішення про позбавлення російської мови статусу регіональної, запровадженого в законі Ківалова–Колесніченка, помилковим і наголосив на тому, що подібні ескапади ніколи не матимуть його схвалення [18].

Позицію Порошенка у питаннях мовної політики засвідчують і деякі кадрові призначення, скажімо, вибір на посаду глави Адміністрації Бориса Ложкіна, випускника Харківського державного педагогічного університету ім. Григорія Сковороди за спеціальністю «Російська мова й література», засновника одного з найбільших в Україні медіахолдингів російських та російськомовних ЗМІ. Голова Ради Федерації Росії Валентина Матвієнко 11.07.2013 р. нагородила Б. Ложкіна Почесною грамотою (найвищою нагородою Російської Федерації) за великий внесок у розвиток засобів масової інформації в Україні та зміцнення добросусідських відносин між Росією і Україною [13]. На посаді глави Адміністрації Ложкін перебував з 10 червня 2014 р. по 29 серпня 2016 р.

Одразу після зміни влади у 2014 р. провідні телеканали країни, належні олігархам — «Інтер», «Україна», «1+1», «ICTV», «СТБ», «5-й канал» — через Індустріальний телевізійний комітет (ІТК) започаткували логотип з двомовним написом «Єдина країна. Единая страна» [19]. Це гасло можна було побачити на білбордах по всій Україні.

Ці та деякі інші факти задекларували орієнтацію нової влади на збереження двомовного стану країни зі сподіванням, що така політика сприятиме безконфліктному співіснуванню двох мов і консолідації населення.

Таким чином, і після Революції гідності та початку війни з Росією керівництво держави, що його привело до влади народне повстання, продовжувало попередню політику невтручання у мовну ситуацію країни, прагнуло зберегти статус-кво у співіснуванні державної мови поряд з російською. А як відомо із соціолінгвістичних досліджень, відсутність мовної політики в державі реально також є політикою, яка підтримує ту мову, що посіла сильніші позиції. Отже, позиція Порошенка та його оточення у ставленні до проблем двомовного соціуму в перші роки його президентства не тільки не послабила становище російської мови в Україні, а й призвела до інерційного продовження процесів русифікації у багатьох сферах суспільного життя.

Однак історичні події на київському Майдані в 2013 — 2014 рр., а ще більше — російська анексія Криму й окупація частини Донбасу зумовили кардинальні зміни в мовному та національному самоусвідомленні значної частини українських громадян. Російська збройна агресія продемонструвала всю облуду десятиліттями повторюваного гасла про «братерство» українського і російського народів, довела, що Кремль прагне повернути Україну до стану російської колонії. Протистояння з Росією звільнило ідентичність багатьох українців від роздвоєності, сприяло зміцненню національного самоусвідомлення, розумінню важливості для виживання й розвитку нації своїх вартостей — української мови, культури, історії.

За відсутності державної політики підтримки української мови цей обов'язок узяло на себе громадянське суспільство. Громадська організація «Безкоштовні курси української мови» засновувала в містах мережу курсів української мови. У Києві та Харкові з'явилися розмовні клуби, призначені активізувати вживання державної мови у неформальних сферах спілкування. Рух добровольців «Простір свободи» з 2011 р. проводить щорічний моніторинг становища української мови у різних сферах суспільного життя. Громадська ініціатива «И так поймут!» (укр. «І так зрозуміють!») створена для захисту прав українськомовних споживачів товарів і послуг на отримання інформації рідною мовою. Уже понад 10 років діє популярний громадський рух «Не будь байдужим!», гаслом якого є «Ні Малоросії! Зробимо країну Україною!». У Фейсбуці створено чимало сторінок, які об'єднують захисників державної мови.

«Якраз особливість нинішньої мовної політики в Україні, — зазначає Тарас Марусик, — полягає в тому, що вона розпадається на дві політики, які часто не доповнюють одна одну, а протистоять одна одній: на державну і громадську мовні політики. Але це вже дало результат. Окремі важливі здобутки стали наслідком тиску вулиці і консенсусу між різними частинами українського політикуму» [19].

Постійний тиск на владу наукового середовища і громадських організацій щодо неконституційності закону Ківалова—Колесніченка змусив Консти-

туційний Суд України 28.02.2018 р. прийняти рішення про невідповідність Закону «Про засади державної мовної політики» Конституції України [11].

Громадянському суспільству належить також провідна роль у започаткуванні процесів українізації засобів масової інформації. 16 червня 2016 року Верховна Рада прийняла Закон «Про внесення змін до Закону України «Про телебачення і радіомовлення» (щодо частки пісень державною мовою в музичних радіопрограмах і радіопередачах)», який набув чинності 08.11.2017 р. Згідно із законом, частка пісень державною мовою на радіо протягом трьох років має зрости з 25 % до 35 % [4].

23.05.2017 р. Верховна Рада ухвалила Закон «Про внесення змін до деяких законів України щодо мови аудіовізуальних (електронних) засобів масової інформації». Закон установив квоту 75 % державної мови для загальнонаціональних і регіональних телеканалів, 60 % для місцевих, а також 75 % для програм новин на телебаченні, що має бути реалізовано впродовж певного часу [2].

Завдяки активності громадянського суспільства в справі захисту державного статусу української мови відбуваються певні зміни й у позиції Президента щодо мовних проблем країни. Це продемонструвала, зокрема, промова Порошенка на церемонії вручення Шевченківської премії 9 березня цього року. Петро Олексійович схвалив рішення Конституційного Суду України про скасування закону С. Ківалова й В. Колесніченка. «За потаємним задумом його авторів, явних і залаштункових, — зазначив Порошенко, — закон мав довершити чорну справу Валуєвського циркуляра та Емського едикту. Суд лише виписав свідоцтво про смерть цього злочинного акта, де-факто ж кінець його настав кілька років тому» [15].

Наступні слова Президента мали підтвердити його відмову від толерування двомовного розвитку країни і посилення уваги до державного статусу української мови. У відповідь на звернення відомих діячів науки й культури з вимогою оголосити 2018 р. роком української мови він заявив, що «року замало, щоб надолужити все те, що внаслідок колоніальної політики втратила українська мова». «Хотів би повідомити, — сказав Президент, — що найближчим часом підпишу указ про розробку, можливо, десятирічної програми укорінення та зміцнення державного статусу рідної української мови... Бо попереду — десятиліття української мови в Україні. Протягом цих десятиліть позитивні незворотні зміни мають відбутися. І ключове слово — незворотні» [23]*.

Таким чином, Президент задекларував добрі наміри зміцнити позиції державної мови. Запитання, однак, виникають стосовно заходів їхньої реалізації.

* 31 травня 2018 року Петро Порошенко підписав Указ «Про невідкладні заходи щодо зміцнення державного статусу української мови та сприяння створенню єдиного культурного простору України». Указом передбачено запровадження цільової програми на 2018 — 2028 роки, спрямованої на забезпечення всебічного розвитку і функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя, створення єдиного культурного простору та збереження цілісності культури (<http://www.president.gov.ua/news/prezident-pidpisav-ukaz-pro-nevidkladni-zahodi-shodo-zmicnen-47870>).

Річ у тім, що з 1991 р. в Україні приймали безліч урядових програм, призначених для впровадження української мови як державної. Перша з них утверджена Постановою Ради Міністрів УРСР 12.02.1991 р., ще перед розпадом Радянського Союзу. Вона мала назву «Державна програма розвитку української мови та інших національних мов в Українській РСР на період до 2000 року» і, як бачимо, також була розрахована на десятиліття. Програму було прийнято «з метою забезпечення послідовної реалізації Закону УРСР «Про мови в Українській РСР», створення необхідних умов для всебічного розвитку та функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя, розвитку й використання мов інших національностей у республіці» [10].

У 1997 році була прийнята програма «Комплексні заходи щодо всебічного розвитку і функціонування української мови» [9], Постановою від 02.10.2003 р. затверджено «Державну програму розвитку і функціонування української мови на 2004 — 2010 роки» [8], у якій було сформульовано багато правильних завдань, зокрема і «зміцнення статусу української мови як державної». Приймали й інші програми з тією самою метою, проте жодну з них не виконано.

Усе це засвідчує, що для державного захисту й підтримки національної мови потрібні не програми, які, на жаль, лишаються переважно деклараціями, не обов'язковими до виконання, а закони, аналогічні тим, які в 1990-х роках ухвалили країни Балтії та Центрально-Східної Європи.

Наприкінці 2016 — на початку 2017 рр. у Верховній Раді зареєстровано три мовних законопроекти: «Про мови в Україні» [6], «Про функціонування української мови як державної та порядок застосування інших мов в Україні» [7] і «Про забезпечення функціонування української мови як державної» [5].

Усі законопроекти мають спільну позицію щодо статусу української мови як єдиної державної мови, як складника конституційного ладу країни.

Попередній аналіз цих законопроектів показує: мали рацію ті фахівці з мовного планування, які вважають, що Верховна Рада повинна ухвалити два різних закони: один — про державну мову, другий — про мови національних меншин. Цій вимозі відповідає законопроект «Про державну мову», який підготувала група науковців і громадських активістів під керівництвом доктора юридичних наук Володимира Василенка. Після розгляду в профільному комітеті законопроект отримав назву «Про забезпечення функціонування української мови як державної».

Два інших законопроекти, у яких визначення функцій державної мови поєднано зі спробою врегулювати застосування мов національних меншин, попри низку слушних положень щодо державної мови, характеризує недостатній рівень компетентності у питаннях, які стосуються мов національних меншин.

Так, законопроект «Про мови в Україні» у більшості статей об'єднує мови національних меншин з мовами корінних народів України. Велику увагу приділено в цьому документі кримськотатарській мові, запропоновано надати їй статус офіційної в межах Автономної Республіки Крим. Проте не зазначено, які ще мови, крім української та кримськотатарської, належать до

мов корінних народів України. Зрештою, в наукових колах досі точиться дискусія щодо самого визначення поняття «мова корінного народу України».

Не менше питань виникає до відповідної частини законопроекту «Про функціонування української мови як державної та порядок застосування інших мов в Україні». Тут поряд фігурують терміни «мови національних меншин» та «регіональні або міноритарні мови». Щодо мов національних меншин запропоновано вживати термін «іноземна мова», а регіональну або міноритарну мову визначено як мову, «відмінну від української і яка традиційно застосовувалася в межах території України громадянами України, що становлять кількісно меншу групу, ніж решта населення України».

Обидва законопроекти, отже, мають невпорядковану термінологію та потребують доопрацювання в частині, яка стосується політики щодо мов національних меншин [12].

Таким чином, сучасний потенційно конфліктний характер двомовного розвитку української ситуації зумовлений відсутністю мовного законодавства, яке врегулювало б і регламентувало сфери вживання двох найпоширеніших в Україні мов. Ухвалення нового мовного законодавства мало б запровадити, з одного боку, норму обов'язкового вживання державної мови у сферах, передбачених законом, з іншого — дотримання принципу вільного вибору мови, зокрема російської, у сферах приватного й неформального спілкування.

Упровадження нових законів із чітким розмежуванням офіційних і неофіційних сфер застосування мов та створення інституцій з функціями контролю за виконанням мовного законодавства сприятиме послабленню напруги у стосунках різномовних груп населення й усуне можливість використання проблем двомовного соціуму з метою політичних спекуляцій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. База даних «Законодавство України» Верховної Ради України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 05.03.2018).
2. Про внесення змін до деяких законів України щодо мови аудіовізуальних (електронних) засобів масової інформації: Закон України від 23.05.2017 № 2054-VIII. База даних «Законодавство України» Верховної Ради України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2054-19> (дата звернення: 10.03.2018).
3. Про мови в Українській РСР: Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки від 28.10.1989 № 8312-11. База даних «Законодавство України» Верховної Ради України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/8312-11> (дата звернення: 17.03.2018).
4. Про внесення змін до Закону України «Про телебачення і радіомовлення» (щодо частки пісень державною мовою в музичних радіопрограмах і радіопередачах): Проект Закону від 16.06.2016 № 3822-д. Офіційний веб-портал Верховної Ради України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=59423 (дата звернення: 31.03.2018).
5. Про забезпечення функціонування української мови як державної: Проект Закону від 09.06.2017 № 5670-д. Офіційний веб-портал Верховної Ради України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61994 (дата звернення: 23.03.2018).
6. Про мови в Україні: Проект Закону від 19.12.2016 № 5556. Офіційний веб-портал Верховної Ради України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60750 (дата звернення: 12.03.2018).
7. Про функціонування української мови як державної та порядок застосування інших мов в Україні: Проект Закону від 19.01.2017 № 5669. Офіційний веб-портал Верховної

- Ради України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60952 (дата звернення: 28.03.2018).
8. Державна програма розвитку і функціонування української мови на 2004 — 2010 роки, затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 02.10.2003 № 1546. *Урядовий портал*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/pras/2940284> (дата звернення: 30.03.2018).
9. Про затвердження Комплексних заходів щодо всебічного розвитку і функціонування української мови: Постанова Кабінету Міністрів України від 08.09.1997 № 998. *База даних «Законодавство України» Верховної Ради України*. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/998-97-%D0%BF> (дата звернення: 18.03.2018).
10. Про Державну програму розвитку української мови та інших національних мов в Українській РСР на період до 2000 року: Постанова Ради Міністрів Української РСР від 12.02.1991 № 41. *База даних «Законодавство України» Верховної Ради України*. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/41%D1%80-91-%D0%BF> (дата звернення: 18.03.2018).
11. Рішення Конституційного Суду України від 28.02.2018 у справі за конституційним поданням 57 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про засади державної мовної політики». *Урядовий портал*. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/2-p_2018.pdf (дата звернення: 31.03.2018).
12. Ажнюк Б.М. Мовне законодавство і мовне планування в сучасній Україні. *Мовознавство*. 2017. № 4. С. 28 — 40.
13. Борис Ложкін отримав російську державну нагороду за внесок у розвиток медіа. *Телекритика*. 2013. 11 липня. URL: <http://ru.telekritika.ua/profesija/2013-07-11/83232> (дата звернення: 31.03.2018).
14. Велика Анастасія. Українська мова в студентському середовищі м. Одеси (за матеріалами анкетування). *Мова і суспільство*. 2012. Вип. 3. С. 251 — 256. URL: <http://socio-linguistics.lnu.edu.ua/ua/issues/03/29.pdf> (дата звернення: 31.03.2018).
15. Виступ Президента України на врученні Національної премії України імені Тараса Шевченка 2018 року. *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. 2018. 9 березня. URL: <http://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-ukrayini-na-ceremoniyi-vruchennya-nacional-46226> (дата звернення: 31.03.2018).
16. Єфремов, Симоненко й Гриневецький пропонують Раді визначити порядок використання мов в Україні. *Українські новини*. 2010. 7 вересня. URL: <http://ukranews.com/ua/news/55729-yefremov-symonenko-y-grynevetskyu-proponuyut-radi-vyznachyty-poryadok-vykorystannya-mov-v-ukraini> (дата звернення: 31.03.2018).
17. Залізник Г., Масенко Л. Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній. Київ, 2001.
18. Лебідь Наталія. «Матрьошки» наступають. *Україна молода*. 2017. № 35 (21 березня). URL: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/3136/180/109830/> (дата звернення: 31.03.2018).
19. Марусик Тарас. Гібридна мовна політика України: між громадським вовком-санітаром і страусом-владою. *Радіо Свобода*. 2017. 3 грудня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28892391.html> (дата звернення: 31.03.2018).
20. Мовна політика та мовна ситуація в Україні: аналіз і рекомендації. 2-ге вид. Київ, 2008.
21. Оснач Сергій. Мовна складова гібридної війни. *Портал мовної політики*. 2015. 13 червня. URL: <http://language-policy.info/2015/06/serhij-osnach-movna-skladova-hibrydnoji-vijny/> (дата звернення: 30.03.2018).
22. Подоляк Ірина. Мовне божевілля. *Український тиждень*. 2017. № 18 (494), 4 травня. С. 16. URL: <http://tyzhden.ua/Columns/50/191480> (дата звернення: 14.03.2018).
23. Порошенко: Мовне питання не має бути на порядку денному виборчої кампанії. *Zbruc*. 2018. 9 березня. URL: <https://zbruc.eu/node/77426> (дата звернення: 22.03.2018).
24. Престранная эпоха коммунизма: Интервью А. Михника с В. Гавелом. *Индекс*. 2001. № 13. URL: <http://www.index.org.ru/journal/13/gavell301.html> (дата звернення: 22.03.2018).
25. Янукович обещал позаботиться о комфорте российских соотечественников. *УНИАН*. 2010. 27 травня. URL: <https://www.unian.net/politics/362125-yanukovich-obeschal-pozabotitsya-o-komforte-rossiyskih-sootchestvennikov.html> (дата звернення: 30.03.2018).
26. Fishman, J. Bilingualism With and Without Diglossia: Diglossia With and Without Bilingualism. *Journal of Social Issues*. 1967. Vol. 23. Issue 2. P. 29 — 38. URL: <https://ru.scribd.com/doc/132791231/Joshua-Fishman-Bilingualism-with-and-without-diglossia-diglossia-with-and-without-bilingualism> (дата звернення: 30.03.2018).

27. Matveieva, Natalya. Bilingualism and Diglossia Among the Students of Kyiv's Universities (у друці).

REFERENCES

1. Constitution of Ukraine: Law dated June 28, 1996 No. 254к / 96-BP. *The Database "Laws of Ukraine" of the Verkhovna Rada of Ukraine*. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (Application date: 05.03.2018).
2. On amendments to some laws of Ukraine regarding the language of audiovisual (electronic) media: Law of Ukraine dated May 23, 2017 No. 2054-VIII. *"Laws of Ukraine" of the Verkhovna Rada of Ukraine*. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2054-19> (Application date: 10.03.2018).
3. About Languages in the Ukrainian SSR: Law of the Ukrainian Soviet Socialist Republic dated October 28, 1989, No. 8312-11. *Database "Laws of Ukraine" of the Verkhovna Rada of Ukraine*. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/8312-11> (Application date: 17.03.2018).
4. On Amendments to the Law of Ukraine "On Television and Radio Broadcasting" (regarding the proportion of songs in the state language in music radio programs and radio broadcasts): Draft Law dated June 16, 1966, No. 3822-d. *The official web portal of the Verkhovna Rada of Ukraine*. URL: http://w1.c1rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=59423 (Application date: 31.03.2018).
5. On maintenance of functioning of the Ukrainian language as a state: Draft Law from 09.06.2017 № 5670-d. *The official web portal of the Verkhovna Rada of Ukraine*. URL: http://w1.c1rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61994 (Applying Date: 03/23/2018).
6. About Languages in Ukraine: Draft Law dated December 19, 1966, No. 5556. *The official web portal of the Verkhovna Rada of Ukraine*. URL: http://w1.c1rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60750 (Application date: 12.03.2018).
7. On the functioning of the Ukrainian language as a state language and the procedure for the use of other languages in Ukraine: Draft Law dated January 19, 2017 No. 5669. *The official web portal of the Verkhovna Rada of Ukraine*. URL: http://w1.c1rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60952 (Application date: 28.03.2018).
8. The State Program for the Development and Functioning of the Ukrainian Language for 2004 — 2010, approved by the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of October 02, 2003 No. 1546. *Government portal*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/en/npas/2940284> (Application date: 30.03.2018).
9. On Approval of Comprehensive Measures for the Comprehensive Development and Functioning of the Ukrainian Language: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated September 8, 1997 No. 998. *Database "Laws of Ukraine" of the Verkhovna Rada of Ukraine*. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/998-97-%D0%BF> (Application date: 18.03.2018).
10. About the State program of development of the Ukrainian language and other national languages in the Ukrainian SSR for the period up to 2000: Resolution of the Council of Ministers of the Ukrainian SSR dated February 12, 1991 No. 41. *Database "Laws of Ukraine" of the Verkhovna Rada of Ukraine*. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/41%D1%80-91-%D0%BF> (Application date: 18.03.2018).
11. The decision of the Constitutional Court of Ukraine dated 02/28/2018 in the case on the constitutional petition of 57 people's deputies of Ukraine regarding the compliance of the Constitution of Ukraine (constitutionality) with the Law of Ukraine "On the Principles of the State Language Policy". *Government portal*. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/2-p_2018.pdf (Application date: 31.03.2018).
12. Azhnyuk, B.M. (2017). Language legislation and linguistic planning in modern Ukraine. *Linguistics*, 4, 28 — 40 (in Ukr.).
13. Boris Lozhkin received the Russian State Award for his contribution to media development. *Telekritika*. 2013. July 11. URL: <http://www.telekritika.ua/profesija/2013-07-11/83232> (Application date: 31.03.2018).
14. Velyka, Anastasia. (2012). Ukrainian language in the student environment of Odessa (based on questionnaires). *Language and Society*, 3, 251 — 256. URL: <http://sociolinguistics.lnu.edu.ua/ua/issues/03/29.pdf> (Application date: 31.03.2018).
15. Statement by the President of Ukraine on the presentation of the National Taras Shevchenko Prize of Ukraine in 2018. *Official online representation of the President of Ukraine*. 2018. March 9th. URL: <http://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-ukrayini-na-ceremoniyi-vruchennya-nacional-46226> (Application date: 31.03.2018).

16. Efremov, Symonenko and Grynevetsky offer the Council to determine the procedure for the use of languages in Ukraine. *Ukrainian news*. September 7th, 2010. URL: <http://ukranews.com/en/news/55729-yefremov-symonenko-y-gryneveckyy-proponuyut-radi-vyznachyty-porya-dok-vykorystannya-mov-v-ukraini> (Application date: 31.03.2018).
17. Zalizniak, G., Masenko, L. (2001). Language situation in Kyiv: the present day and the future. Kyiv (in Ukr.).
18. Lebid, Natalia. (2017). "Matryoshki" are coming. *Ukrayina moloda*. No. 35 (March 21). URL: www.umoloda.kiev.ua/number/3136/180/109830/ (Application date: 31.03.2018).
19. Marusik, Taras. (2017). Hybrid language policy of Ukraine: between social wolf-sanitary and ostrich-power. *Radio Svoboda*. December 3. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28892391.html> (Application date: 31.03.2018).
20. Language policy and language situation in Ukraine: analysis and recommendations. 2nd form. (2008). Kyiv (in Ukr.).
21. Osnach, Sergey. (2015). The language component of the hybrid war. *Portal of language policy*. June 13th. URL: <http://language-policy.info/2015/06/serhij-osnach-movna-skladova-hibrydnoji-vijny/> (Application date: 30.03.2018).
22. Podolyak, Iryna. (2017). Language insanity. *The Ukrainian Week*. 18 (494), May 4, 16. URL: <http://tyzhden.ua/Columns/50/191480> (Application date: 14.03.2018).
23. Poroshenko: The language question should not be on the agenda of the election campaign. *Zbruc*. 2018. March 9th. URL: <https://zbruc.eu/node/77426> (Application date: 22.03.2018).
24. The Transfrontier Age of Communism: Interview with A. Mikhnik and V. Havel. *Index*. 2001. № 13. URL: <http://www.index.org.ru/journal/13/gavel1301.html> (Application date: 22.03.2018).
25. Yanukovich promised to take care of the comfort of Russian compatriots. *UNIAN*. May 27th, 2010. URL: <https://www.unian.net/politics/362125-yukovich-obeschal-pozabotitsya-o-komforte-rossijskih-sootechestvennikov.html> (Application date: 30.03.2018).
26. Fishman, J. (1967). Bilingualism With And Without Diglossia: Diglossia With And Without Bilingualism. *Journal of Social Issues*. Vol. 23. Issue 2, 29 — 38. URL: <https://ru.scribd.com/doc/132791231/Joshua-Fishman-Bilingualism-with-and-without-diglossia-diglossia-with-and-without-bilingualism> (Application date: 30.03.2018).
27. Matveieva, Natalya. Bilingualism and Diglossia Among the Students of Kyivs Universities (in print).

Статтю отримано 30.03.2018

Larysa Masenko

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

LANGUAGE CONFLICT IN UKRAINE: THE WAYS OF SETTLEMENT

The paper considers specific character of the language policy in Ukraine determined by the confrontation between two political forces, namely the state and pro-Russian ones. The history of the conflict intensification is considered in relation to the passing by the Verkhovna Rada in 2012 the Law "On the Principles of State Language Policy", in which the "European Charter of Regional or Minority Languages" manipulatively used to grant the Russian language status equal to that of the state language in a significant part territory of the country.

The paper contains the results of a mass survey conducted in 2017, in the part determining the conflict level of the bilingual situation in the country. The data of survey indicated ambivalent nature of the mass consciousness. On the one hand, most citizens do not see the conflict in the coexistence of two languages in all spheres of public life. On the other hand, most respondents want to see their country Ukrainian-speaking in the future. Two-language development of Ukraine is supported by the two times smaller group of respondents. Changes in the attitude of Ukrainian citizens to the coexistence of two languages as compared to the survey conducted in 2006 are also demonstrated by the distribution of replies to the question concerning compulsory language proficiency. Absolute majority of respondents considers it compulsory to have a command of Ukrainian, while similar requirement as for the Russian language was supported by three times less respondents.

Particular attention is paid to the enlightening of the activities of numerous public organizations to protect the state status of Ukrainian language, as well as to the changes in Poroshenko's attitude to the bilingual situation in Ukraine under the pressure of civil society.

Keywords: linguistic situation, linguistic conflict, linguistic law, state language, bilingualism.

УДК 811.161.2: 81'374

Зінаїда Козирєва

Інститут української мови НАН України, м. Київ

УКРАЇНСЬКИЙ ЛЕКСИКОН КІНЦЯ XVIII — ПОЧАТКУ XXI ст. — СЛОВНИК НОВОГО ТИПУ

У статті представлено Словник-індекс як багатоджерельну та багатофункціональну інтегральну систему. Окреслено особливості формування словникової статті, порядок подання омонімів та їх тлумачення, розглянуто питання подання варіантів у межах однієї чи окремих словникових статей. Зазначено, що Словник-індекс як нормативно-довідкове джерело зорієнтований на правила сучасного українського правопису, хоча й відображає лексику української мови протягом великого проміжку часу, в тому числі суттєву кількість української лексики, що не входить до складу сучасної української літературної мови. Показано основні параметри системних відношень слів та їхніх значень. Наголошено, що Словник-індекс як відкрита лексикографічна система є потужною базою для розвитку сучасної інтегральної лексикографії.

Ключові слова: словник-індекс, словникова стаття, реєстрова одиниця, омонімія, лінгвістична варіативність.

У розпорядженні сучасних лексикологів є чимало словників, проте відсутність зведеного довідника, який вказує на фіксацію того чи того слова в наявних лексикографічних джерелах, утруднює роботу над об'єктом дослідження — словом. Звідси необхідною і своєчасною є поява «Українського лексикону кінця XVIII — поч. XXI ст.: словник-індекс» як своєрідного путівника по словниках. Адже попри велику кількість сучасних словників, які відображають українську мову в різних її обсягах і аспектах, жодний з них, навіть найбільший за кількістю поданих у ньому слів, не відбиває сповна сучасну українську лексику і фразеологію. Створений у відділі лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови

© З.Г. КОЗИРЄВА, 2018

НАН України Словник-індекс заповнює цю прогалину і засвідчує шляхи формування українського національного лексикону від часів І. Котляревського до наших днів. Нормативно-довідковий Словник-індекс хронологічно охоплює лексико-фразеологічний склад української мови за матеріалами основних лексикографічних джерел (філологічних і деяких енциклопедичних) двох останніх століть, подає ґрунтовний виклад розвитку лексики й лексикографічної думки і є вагомим джерелом вивчення історії мови та культури українського народу. За повномасштабністю й різноаспектністю лексикографованого матеріалу, зібраного й упорядкованого в академічному Словнику-індексі, це джерело не має аналогів. Тут кожний рядок — детальна історія лексикографічного опрацювання слів визначеними вітчизняними й зарубіжними словниками.

Це новий в українській лексикографії тип словника-путівника, в якому об'єднано реєстри 18 різних за типами та часом створення лексикографічних праць вітчизняних і зарубіжних лексикографів. До цієї своєрідної скарбниці загальнонаціонального надбання входить близько 300 тисяч слів, кожне з яких засвідчує історію становлення національної мови та української лексикографічної системи.

Найважливішим при створенні такого довідника є **джерельна база**. Словник-індекс — це перелік слів, зафіксованих у найбільш авторитетних і використовуваних словниках, кожний з яких позначений скорочено.

Основу Словника-індексу становить реєстр тлумачного «Словника української мови» в 11 т. (1970 — 1980). На нормативному аспекті лексичних одиниць зацентровано увагу в орфографічних словниках української мови — Орф-75, Орф-94, Орф-9. Лексика іншомовного походження представлена «Словником іншомовних слів» за редакцією О.С. Мельничука (1986) і «Сучасним словником іншомовних слів» (2006), укладеним О.І. Скопненком і Т.В. Цимбалюк. Назви багатьох націй і народів, а також актуальна термінологічна лексика не входять до сучасних тлумачних словників, тому в роботі використано енциклопедію (УРЕ) й енциклопедичний словник (УРЕС). До реєстру Словника-індексу залучено також лексику словника «Нові слова і значення» (2008), укладеного Л.В. Туровською і Л.М. Васильковою, який поповнює його новою загальноживаною лексикою і нормативною загальнонауковою термінологією.

Першим повним словником в історії української лексикографії і хронологічно першим історичним лексикографічним джерелом Словника-індексу є «Словарь малороссийскаго, или юго-восточнорусскаго языка», укладений Павлом Білецьким-Носенком. Він збережений до сьогодні у рукописному варіанті й опублікований 1966 р. в серії «Пам'ятки української мови» як «Словник української мови». Джерелами «Словаря», який містить понад 20 тис. словникових статей, були як літературна, так і усна народна мова.

Двомовний «Малоруско-німецкий словарь» Є. Желехівського і С. Недільського перевершує попередні словники не тільки за кількістю реєстрових українських слів (понад 64 тис.), а й за джерельною базою, що

охоплює лексику з творів письменників як Західної, так і Східної України, збірки народної творчості, науково-популярну літературу, а також лексикографічні матеріали.

Джерелами для «Словаря української мови» в 4 томах за редакцією Б. Грінченка були передусім народні етнографічні (фольклорні) матеріали, друковані твори, написані українською мовою, а також обережно і критично опрацьовані попередні словники української мови. У великому за обсягом Словнику (68 тис. реєстрових слів з перекладом або тлумаченням російською мовою) подано лексику літературної мови, фольклору, більшості українських діалектів. Тут широко представлено також українську фразеологію, велику кількість прислів'їв і приказок.

Перший том (літери А — К) «Словника української мови» Д. Яворницького, що так і не був надрукований у повному обсязі, налічує близько 5 тис. слів. Задуманий як додаток до «Словаря української мови» Б. Грінченка, Словник Д. Яворницького подає тільки ті слова, яких не було в ньому або які мають інше значення. Реєстр його сформований переважно зі слів, узятих із живої народної української мови, а також із творів української літератури кінця ХІХ — поч. ХХ ст.

Перший український орфографічний словник — «Український правописний словничок з короткими правилами правопису» Г. Голоскевича, що послуговував одним із джерел Словника-індексу, нараховує 40 тис. слів на основі норм «Українського правопису», затвердженого 1928 р.

Реєстр спільної праці етнографа, мовознавця і публіциста З. Кузеля та літературознавця, мовознавця і фольклориста Я. Рудницького — «Українсько-німецький словник» утворили слова української літературної мови і розмовного мовлення, подані на основі правил «Українського правопису» 1928 р.

«Українсько-англійський словник» К. Андрусишина загальним обсягом 95 тис. слів і 35 тис. виразів, що вийшов друком 1955 р. в Канаді й там само перевидавався ще в 1981, 1985 і 1990 рр., ґрунтувався одночасно, як зазначено в передмові, на «Українському правописі» 1928 і 1946 р. За наявності двох варіантів основи слова цей словник подає обидва варіанти.

Отже, Словник-індекс охоплює лексику найбільш значущих для свого часу різножанрових лексикографічних праць. Це дає змогу через порівняння їхніх реєстрів простежити динаміку лексичного складу мови кінця ХVІІІ — поч. ХХІ ст., з'ясувати шляхи формування спільного лексичного фонду, окреслити групи актуалізованої та пасивізованої лексики, дослідити варіативну різнотипність, проаналізувати особливості лексикографічного оформлення полісемії та омонімії. Така інтеграція вокабулярів давніх і сучасних словників різних типів забезпечує лексикографам можливість для відтворення динаміки лексичної системи: збереження споконвічних лексичних надбань мови і фіксації неологізмів.

Стабільну частину українського лексикону, його нормативну основу — базу для українського правопису й основу дослідження ядра мови — представлено спільним реєстром орфографічних словників різного часу

створення (Орф-75, Орф-94, Орф-9). Нові словники репрезентують лексичну групу, сформовану активними глобалізаційними процесами оновлення лексичного складу мови і демонструють високу здатність мовної системи до адаптування запозичень та появи гібридних утворень. Основою вивчення динамічних змін у мові є матеріали давніх словників (БН, Ж, Гр, Я).

Матеріали давніх словників, що увійшли до «Українського лексикону», дають змогу відтворити пасивний фонд мови. Системне дослідження її народно-розмовного фонду набуває нині особливої актуальності. Як засвідчують матеріали Словника-індексу, переважна більшість розмовних слів представлена давніми словниками. Серед них чимало назв на позначення занять людей: *грибарь* — збирач грибів, *гусій* — пастух гусей. З давніх словників дізнаємося про мотиваційну основу багатьох слів — питомих і запозичених. На позначення отруйного гриба зафіксовано назву *гадар*. У словнику Д. Яворницького знаходимо також народні назви явищ природи, побутових реалій, страв та хвороб: *бездожжа* — це засушлива погода, *безодня* — трясина, *безпашия* — час, коли не орють землю, *жень* — жниво, *березовиця* — напій з березового соку та цукру, *гнилець* — цинга, *гноєкровья* — зараження крові. Чимало тут і абстрактних назв із різних сфер суспільного життя: *гнучкість*, *гольтіпацтво*, *гречкосійство*, *густість*, *книгозбірня* і *книгохранка* — бібліотека та ін. Серед забутих слів багато українських відповідників до іншомовних слів: *амвон* — *казальниця*, *астроном* — *небесник*, *атом* — *неділиця*, *газон* — *муравник*, *демократія* — *людовлада*, *еполети* — *наплеча*, *етнографія* — *народовіданє*, *народопись*, *інструкція* — *настав*, *колібри* — *медосисок*, *комунія* — *причастя*, *конгруентний* — *пристойний*, *конкуренція* — *набивок*, *консонант* — *приголосівка*, *космологічний* — *світознавчий*, *космологія* — *світознавство*, *меню* — *стравоспис*, *республіканець* — *народоправець*, *манжети* — *нараквиці*, *номенклатура* — *назовня*, *процент* — *відсоток*, *фільм* [німий] — *німовик*, *циркуль* — *колорис*, *шори* — *наочники*. Розлогі синонімічні ряди Словника-індексу детально відтворюють динаміку розвитку українського лексикону й української лексикографічної думки: *обжаловник* — *оскаржувач*, *налигач* — *воловід*, *напильник* — *дерець*, *направня* — *майстерня*, *чутня* — *сторожа*, *клеветня* — *дзвіниця*, *небодряп* — *небосяг* — *хмарочос*, *небосклін* — *небозвід* — *небосхил*. Антропоцентричну зорієнтованість української лексикографії виявляємо у фонді давньої лексики на позначення людини, де засвідчено багато традиційних емоційно-оцінних слів. У словнику Д. Яворницького велику незграбну жінку найменовано *гилякою* і *гепою*, а розпусна жінка має назву *гейда*. *Гаваза* — це неохайна людина, *гидот* — мерзотник, *гамаза* — набридливий чоловік, *гайтар* — волоцюга, *колос* — худорлява людина, *ключка* — стара баба. Велику кількість подібних слів зустрічаємо у словнику П. Білецького-Носенка, пор.: *кивайло*, *кліпко*, *книшохап*, *кивуха*, *курохват*, *головогриза*. Такі назви нерідко представлені широкими дериваційними рядами, наприклад: *лежень* (*лежинь*, *лежінь*), *лежебокий*, *лежебок*, *лежебока*, *лежнюга*, *лежнюха*, *лежняка*, *лежун*, *лежух*.

Неабияку етнокультурну цінність становлять стійкі словосполучення, що оживають на сторінках «Українського лексикону», наприклад, *кінь на двадцять підкрилків* (Я).

Подаючи лексику української загальнонаціональної мови на досить значному хронологічному зрізі, зокрема велику кількість лексичного матеріалу, яка лишилася поза межами сучасної української літературної мови, Словник-індекс у своїх правописних засадах і в поданні варіантів слів зорієнтований в основному на чинний український правопис та останні нормативні словники літературної мови. Слова у ньому подано літерами сучасного українського алфавіту. Одиниці, при яких у словниках-джерелах відсутній знак наголосу, подано саме в такій формі як варіанти. Ремарки при словах подано українською мовою, хоч у словниках-джерелах вони можуть бути представлені й іншими мовами. Якщо ж оригінальні написання слів не мають нормативних лексикографічних відповідей, у такому разі їх подано так, як засвідчено в джерелі (напр.: **австерія** зам. **австерія**, **абассандо** зам. **абасандо** тощо).

Словник-індекс містить основні параметри системних відношень слів та їхніх значень (частиномовні, синонімічні, варіативні, дериваційні тощо).

Слова у Словнику-індексі розташовано в алфавітному порядку і подано напівжирним шрифтом малими літерами. Великими літерами позначено тільки власні назви та деякі аббревіатури (напр., **Масниця**, **Меланки**, **СНД** і т. ін.).

Власне **словникова стаття** складається: у лівій частині — зі слова (його еквівалента), позначеного наголосом, з граматичною характеристикою, у необхідних випадках — із семантичними поясненнями та стилістичною характеристикою (за варіативності слова такі характеристики можуть бути і в правій частині); у правій частині — з переліку словників, у яких зафіксоване це слово: *ла́до ім. ч., ж., с.* (трад.-нар. назва чоловіка, дружини, дитини) СУМ (нар.-поет.) Орф-75 (ч.) Орф-94 (ч. і с.) Орф-9 (тс) ОЕ (ч.) Ж (ч. і с.) Гр (ч. і ж.) УАС (с.) УРС (ч. і с.), де *тс* — те саме.

Слова в Словнику-індексі не витлумачені, за винятком тих випадків, коли таке тлумачення необхідне. Стислими семантичними поясненнями в дужках супроводжені лише ті слова, що потребують пояснення, тобто якщо поруч або поблизу розташовані слова: 1) однакові за написанням, але з різним наголосом (омографи): *ма́ца ім. ж.* (у друкарстві) Орф-75 УРС ССІС і *мацá ім. ж.* (обрядовий хліб) СУМ Орф ОЕ Гр Гол УАС УРС ССІС; 2) слова мають різні значення й одне з них зафіксоване у формі однини, а друге — у формі множини: *кура́нт ім. ч.* (товкачик) Орф УРС СІС ССІС і *кура́нта ім. ж.* (танець) Орф СІС і *кура́нти ім. мн.* (годинник) СУМ Орф УАС УРС СІС ССІС УРЕ УРЕС; 3) якщо загальний іменник може сприйматися як власна назва: *манче́стер ім. ч.* (тканина) СУМ (заст.) Орф УАС УРС та при потребі в деяких інших випадках, наприклад: неоднакові за значенням, але близькі за звучанням слова різного роду: *міма́нс ім. ч.* (мімічний ансамбль) і *міма́нса ім. ж.* (одна із систем індійської

філософії); близькі за звучанням слова, які різняться лише однією літерою: **лагун** *ім. ч.* (ємність) і **лагун** *ім. ч.* (стовбур дерева); близькі за звучанням назви у формі множини з різних сфер ужитку: **мікроспоріди** *ім. мн.* (алергічні висипи при мікроспорії) і **мікроспоридії** *ім. мн.* (тип безхребетних тварин); за різного наголошування в тлумачних і орфографічних джерелах, коли в останніх важко стверджувати, що це те саме слово: **кремена** *ім. ж.* (бот.: білокопитник) і (варіант) **кремёна**; при назвах, що пишуться з великої і малої літери: **кобзар** (музикант) і **Кобзар** (про Т.Г. Шевченка); при діалектному слові, особливо якщо воно у словниковій статті фіксується як в однині, так і в множині: **крéплики** *ім. мн.* (пиріжки) і (діал.) **крéплик**; різні за значенням слова з подвоєнням приголосних: **каре́та** *ім. ж.* (повіз) і **каре́тта** *ім. ж.* (черепаха); близькі за звучанням спільнокореневі слова: **козаче́нко** *ім. ч.* (син козака) і **коза́чєнько** (*пестл. до коза́к*) і т. ін.

Якщо окремі значення полісемічного слова мають різну фонетичну або граматичну форму, наприклад, належать до різних лексико-граматичних розрядів, це також відображено в словнику: **мамо́на** *ім. 1. ч.* (бог наживи) СУМ Орф; 2. *ж.* (жадібність) СУМ; **куса́ка** *ім. 1. ж. і ч.* (людина) Ж Гр УАС (*при кус; ж.*) УРС (*розм.*); 2. *ж.* (горілка) Гр.

Оскільки те саме слово може відтворюватися по-різному, залежно від типу словника і тих граматичних уявлень, що існували на час його укладання — або у формі однини, або у формі множини, для Словника-індексу напрацьовано певні принципи подання слів з урахуванням особливостей представлення такої лексики у відповідних словниках.

Іменники подано звичайно у формі однини. Якщо в словниках-джерелах реєстровою зафіксована форма множини, це відзначено в дужках ремарками *мн.* (якщо форма однини взагалі відсутня) або *у мн.* (якщо форма однини наявна при заголовній формі множини: **боротьбіст** *ім. ч.* СУМ (*у мн.*) Орф-94 Орф-9 ОЕ УРС УРЕ (*мн.*) УРЕС (*тс*); **крило́** *ім. с.* СУМ Орф ОЕ Ж Гр Гол (*у мн.*) УНС УАС УРС УРЕ (*мн.*) УРЕС (*тс*).

Якщо у формі множини наведено одне (кілька) зі значень полісемічного слова, цю форму подано в окремому значенні зі стислою семантичною або стилістичною ремаркою: **ка́чка**¹ *ім. ж.* (птаха) 1. СУМ Орф ОЕ БН Ж Гр Гол УНС УАС (*при кача́тина*) УРС УРЕ~ УРЕС~; 2. [*мн.*] качкі (зоол.: підрозділ) УРЕ УРЕС; **ка́чка**² *ім. ж.* (хитавиця) СУМ (*розм.*) УРС; **ка́чка**³ *ім. ж.* (копил) Гр Я.

Крім власне множинних іменників, у формі множини звичайно подано назви народів, племен, жителів певної місцевості і т. ін. (**украї́нці**, **бойки**, **полі́щуки**, **одесити** і под., але емоційно марковані назви подаються звичайно в однині: **австрі́йчук**, **німчай**, **німчура**, **німчак**, **німчик**, **німчин**, **ляшуга**), підрозділів зоологічної систематики (**гризуни**, **комахи**, **міксоміцети**, **молюски** і под.), груп хімічних елементів (**галогени** і под.), груп інших хімічних речовин та лікарських препаратів (**гербіциди** і под., **антибіотики**, **вітаміни**, **моноцукри** і под.), страв, що готуються з набору однорідних предметів (**млинці**, **зрази** і под.), парних предметів (**вуса**, **бивні**, **чоботи**, **ге-**

три і под.) та ряд інших іменників, що вживаються переважно у множині (**антресолі, апартаменти, бики**² «опори моста і т. ін.», **поручні, бони** і под.). Форми однини таких іменників у Словнику-індексі наведено в додатковій позиції: **молю́ски** ім. мн. СУМ Орф ОЕ Гол (*при* молю́ска) УАС СІС ССІС УРЕ УРЕС, молю́ск ч. СУМ Орф ОЕ УРС, молю́ска ж. Гол.

Прикметники подано звичайно у формі чоловічого роду однини: **літ-ний** *прикм.* СУМ Орф-9. Якщо в словниках-джерелах у заголовній або іншій позиції прикметники виступають у формі інших родів та у формі множини, це зафіксовано в Словнику-індексі: **кі́тна** *прикм. ж.* СУМ Орф-75 Орф-94 ОЕ УРС, кі́тна Ж (*при* кітний) Гр (*мс*) УАС, кітний ч. Ж Гр.

Основною для дієслова є форма інфінітива. Кожна зі співвідносних форм доконаного і недоконаного виду дієслова є самостійним словом і її поміщено на своєму алфавітному місці: **наклі́кати** *дієсл. док.* СУМ (*при* накліка́ти) Орф ОЕ Ж Гр (*мс*) УНС УАС (*мс*) УРС (*мс*); **накліка́ти** *дієсл. недок.* СУМ Орф ОЕ Гр УНС (*при* наклікати) УАС УРС.

У додатковій позиції дієслівних статей можуть наводитися форми наказового способу в значенні вигуку: **ляга́ти** *дієсл. недок.* СУМ Орф ОЕ БН Ж Гр УНС УАС УРС; *нак.* ляга́й (військовий наказ) СУМ.

При слові індекси словників-джерел подано звичайно в порядку від філологічних до енциклопедичних словників. СУМ (як найповніший і найдокладніший на сьогодні академічний словник української мови), Орф. (у разі розбіжності даних або наявності інших слів у його різних виданнях — відповідно: Орф-75, Орф-94, Орф-9, ОЕ. Якщо нормативнішим для певного слова є його подання в Орф, а не в СУМ, порядок цих словників змінено), а потім у такому порядку: БН, Ж, Гр, Я, Гол, УНС, УАС, УРС СІС, ССІС, НСЗ, УРЕ, УРЕС.

При реєстрових одиницях Словника-індексу подано вказівку на належність до певної частини мови згідно з традиційною десятичленною класифікацією частин мови (*ім., прикм., числ., займ., дієсл., присл., прийм., спол., част., виг.*). **Граматичну належність** слова визначено за поданими в словнику при слові граматичними позначками і на підставі даних, зафіксованих у вступних статтях до словників. Її подано в дужках: квадратних (за відсутності такої характеристики в словниках-джерелах або якщо її подання не відповідає граматичній концепції Словника-індексу), круглих (якщо в тому чи тому зі словників-джерел граматична характеристика розходиться з поданою у Словнику-індексі): **інстант** [*прикм. незм., ім. ч.*] ССІС; **курéць** *ім. ч. і ж.* СУМ [Орф ОЕ] Ж (*ч.*) Гр (*мс*) [Гол] УНС (*мс*) УАС (*при* кúрений; *ч.*) УРС.

У Словнику-індексі виділено **омоніми**. Порядок їх подання усталений: серед повних лексичних омонімів на першому місці стоїть більш уживане слово; серед лексико-граматичних омонімів (слів, що належать до різних частин мови) на першому місці подано повнозначну частину мови; серед службових частин мови на останньому місці звичайно частка. За явної розбіжності у вживанні слів порядок розташування омонімів визначається їх уживаністю. Омоніми пронумеровано надрядковими

арабськими цифрами. Кількість омонімів, представлених у кожному зі словників-джерел, позначено також цифрою праворуч над індексом словника у зведеному рядку омонімії, де реєстрове слово подано напівжирним курсивом.

Значення омонімів стисло розкрито. Словники-джерела зазначено при кожному з омонімів. Курсивом подано індекси словників-джерел, значення слів яких невідоме: **імпбст**¹ *ім. ч.* (камінь у підпорі) *Орф-94 Орф-9* СІС ССІС УРЕС; *імпост Орф-75* УРЕ.

Якщо у словнику-джерелі слово зафіксоване без зазначення омонімії або полісемії і його неможливо визначити за іншими ознаками, у такому разі індекс цього джерела подано тільки біля першого омоніма курсивом: **мотб́рний**¹ *прикм.* (до мотб́р) СУМ *Орф ОЕ Гол* СІС ССІС УАС УРС УРЕ₂ ~ УРЕС~; **мотб́рний**² *прикм.* (проворний, спритний) СУМ БН Ж Гр УНС УАС (*при* мотб́р) УРС; **мотб́рний**³ *прикм.* (руховий — про психофізіол. процеси) СУМ УАС СІС ССІС УРС.

Індекси словників-джерел, у яких омонімічні слова не мають спеціальної позначки омонімів, але подані в окремих статтях (напр., *Орф-75*, БН), оформлено за загальними правилами омонімії: **ла́ска** СУМ² *Орф*² *ОЕ*² БН² Ж Гр Гол УНС УАС УРС²; **ла́ска**¹ *ім. ж.* (пещення) СУМ *Орф ОЕ* БН Ж Гр Гол УНС (*при* ла́сий) УАС УРС; **ла́ска**² *ім. ж.* (тварина) СУМ *Орф ОЕ* БН (*при* ла́сица) Гр УАС УРС УРЕ УРЕС.

Слова, які мають однакове оформлення, але різні значення в різних словниках, у Словнику-індексі представлено як омоніми, але без зведеного рядка: **ма́рля**¹ *ім. ж.* (тканина) СУМ *Орф ОЕ Гол* УРС УРЕ УРЕС; **ма́рля**² *ім. ж.* (чапля) УАС.

Оскільки значення омонімів у Словнику мають допоміжний (розрізняльний) характер, їх наведено максимально стисло. Тлумачення омонімів узято з тих словників, у яких його викладено найстисліше і найінформативніше. Якщо омоніми самі по собі є багатозначними словами, у Словнику-індексі відображено одне (основне) з усіх наявних у словнику-джерелі або те, що зафіксоване в усіх словниках: **каба́ла**¹ *ім. ж.* (цілкова та залежність) СУМ *Орф ОЕ* Ж Гол УНС УАС УРС СІС ССІС УРЕ УРЕС; **каба́ла**² *ім. ж.* (містично-релігійне вчення) УРС СІС ССІС УРЕ.

Вихід у світ тритомного видання «Український лексикон кінця XVIII — початку XXI ст.: словник-індекс» відкриває перед мовознавцями також широкі можливості для досліджень у сфері актуального напрямку сучасного мовознавства — системного вивчення **варіантів**. Широкі варіативні ряди Словника-індексу зі застарілою лексикою утворюють своєрідну єдину ланку між синхронією і діахронією. Пор., напр., низку варіантів на позначення понять **картопля** (*картофій, картофля, картох, картоха, картохля, картошка*), **корзина** (*козуб, козубень, козубня, козубка, козубенька*), **ледар** (*лежебок, лежень, лежнюга*) та ін.

У Словнику-індексі варіанти слова подано як у межах однієї статті, так і окремо. У межах однієї статті наведено: акцентуаційні варіанти (як одне слово з подвійним наголошуванням або як два окремі залежно від

подання їх у словнику-джерелі, обраному для даного слова як основний: **за́болонний, ма́буť**); фонетичні варіанти (тільки із вказівкою на протяжність звука: **ме виг. ... ме-е**); орфографічні варіанти, які мають відмінності в написанні, не зумовлені відмінностями у вимові (з написаннями із великої і малої літер або великими і малими літерами, з дефісом і окремо, з подвоєнням і не подвоєнням літер: **іванофранківець і івано-франківець; ін-фоліо і ін фоліо; інтермецо і інтермеццо**); комбіновані (орфографічно-акцентуаційні, орфографічно-морфологічні) варіанти: **ку-кў і кўку і кўкў і кукў**; орфоепічні варіанти: **мигла і мигла**; фонетико-орфографічні варіанти (пов'язані переважно з наявністю різних редакцій українського правопису): **братик — братік, нацист — націст**; морфологічні варіанти: **корисність і користність, контрастний і контрасний**; варіанти іменників з тією самою вихідною формою, але які належать до різних родів і чисел (**собака ім. ч. і рідше жс., коняка ім. ч. і жс., кенгуру ім. невідм., ч. і жс.**); з відмінюванням за парадигмами різних родів (**фальш ім. жс. і ч.**); комбіновані (морфолого-акцентуаційні) варіанти (**кўжіль ім. ч. і кужіль жс.**).

Засвідчене у Словнику-індексі виразне функціонування варіативності виявляється як варіативність власне мовних одиниць і як варіативність правописних кодексів. За матеріалами Словника-індексу простежуємо динамічні процеси українського лексикону: розширення/скорочення варіативних рядів слів, конкурування дублетів (фонетико-граматичних чи акцентуаційних), усунення надлишкових варіативних форм. Чимало таких лексичних одиниць засвідчують історію становлення від первісної фіксації фонетичної, графічної і граматичної форми до повноправної словникової одиниці в сучасній українській мові. За матеріалами Словника-індексу простежуємо процеси асимілювання запозичених слів та їхніх похідних в українській мові, наприклад: **конв́еєр ім. ч.** Орф-94 Орф-9 ОЕ ССІС, конв́еєр Орф-75 УРС СІС УРЕ УРЕС, конв́а́єр Гол, конв́а́єр УАС; **конв́еєрний прикм.** Орф-94 Орф-9 ОЕ, конв́еєрний СУМ Орф-75 УРС УРЕ~, конв́а́єрний УАС (*при конв́а́єр*).

Натепер орфографія більшості давніх запозичень кодифікована (закріплена новітніми словниками). Проте первісне варіювання деяких таких слів, зафіксоване давнішими лексикографічними джерелами і об'єднане в «Українському лексиконі» вертикально упорядкованими варіантами, становить неабиякий інтерес для порівняння орфографічної історії уже засвоєних слів і нових запозичень з остаточно не унормованою орфографією. Тут слід назвати передусім характерне для XIX — XX ст. варіювання невідповідного суворим правилам у сфері запозичень подвоєння приголосних (*гутентоти — гуттеннотти, опера-буф — опера-буфф*). Серед фонематичних варіантів представлені вокалічні (різняються голосними звуками): **е — і** (*кавалер — кавалір, канефас — каніфас — канифас, канупер — канупір*), **о — а** (*фарватер — форватер*), **о — е** (*рієлтер — рієлтор, конвертор — конвертер, католик — кателик*), **и — е** (*компостир — компостер, коригувальний — корегувальний*), **и — е — у** (*мундир — мундер — мундур*), **и — і** (*конвісар — конвиссар, касир — касір — кассир, маркітант —*

маркитант, капітал — капитал, келих — келіх, кизил — кизіль, ліхтар — лихтар), **а — е** (нафта, нахта — нефта, нехта, конвайєр — конвейєр, ланч — ленч, омбудсман — обмудсмен, контрасигнант — контрасигнент, лаптоп — лептоп), **у — ю** (металургія — металюргія, луна-парк — люна-парк, луципер — люципер), **о — у** (капоейра — капуюейро), **е — є** (нієло — нієлло — нієло, інтерв'юєр — інтерв'юєр) та наявністю / відсутністю голосного звуку (кегель — кегель, наблік рилейшин — наблік рилейшен), консонантні (різняються приголосними звуками): за дзвінкістю/глухістю: **с — з** (іхтіозавр — іхтіосавр, кнороз — кнорос, карусель — карузел, казино — казино, мусульманин — музульманин), **т — ф** (алгоритм — алгорифм, естетика — есфетика, апофеоз — апотеоза, левітан — левіафан), за місцем чи способом утворення: **с — ш** (сусі — суші, ішемія — ісхемія, крешендо — крещендо — кресчендо), **н — м** (ахімса — ахінса), **ф — с** (реберфінг — реберсинг), **ф — х** (кофе — кофа — коффа — кохва), **г — х** (хакер — гакер, кіготь — кіхоть), **к — х** (корогва — хоругва, говядина — кавядина), наявністю / відсутністю приголосного звуку: найчастіше всередині слова (андеграунд — андерграунд, дерматин — дермантин, бейдж — бейдж, конкістадор — конквістадор), рідше на початку слова (унісекс — юнісекс) або в кінці (трансфер — трансферт, маркитан — маркитант, орангутан — орангутан), з наявністю / відсутністю в англіцизмах граматичного форманта **-с**, що передає множину в мові-джерелі й не впливає на значення слова в українській мові (ф'ючер — ф'ючерз, снєк — снєкс) та вокально-консонантні варіанти, які розрізняються: окремими голосними і наявністю / відсутністю приголосної фонем (супервайзер — супервізор, кітч — кіч), наявністю / відсутністю поєднання голосної і приголосної фонем (бейдж — бейджик, інвестор — інвеститор), взаємозамінним чергуванням голосної / приголосної диференційної фонем (уїкенд — вікенд, вигук вау — уау, бієнале — б'єнале, аутентичний — автентичний).

Акцентними варіантами з різних лексикографічних джерел у Словнику-індексі відтворено динамічний стан сучасної української системи, наприклад: *імпорт* (СУМ Орф ОЕ УРС СІС ССІС УРЕ УРЕС) — *імпорт* (УАС) — *імпорт* (Гол, УНС) з низкою варіативних похідних: *імпортёр* (СУМ Орф ОЕ Гол УНС УАС УРС ССІС) — *імпортёр* (УАС) — *імпортний* (СУМ Орф ОЕ УРС ССІС) — *імпортний* (УАС) — *імпортний* (Гол) — *імпортований* (СУМ Орф ОЕ Гол УНС УАС) — *імпортівий* (Гол УНС УАС) — *імпортувальний* (Орф-9) — *імпортування* (СУМ Орф ОЕ УРС) — *імпортувати* (СУМ Орф ОЕ Гол УНС УАС УРС ССІС) — *імпортуватися* (СУМ Орф-9).

Новітні словники фіксують акцентні варіанти слів *маркетинг* — *маркетинг* — *маркетинг*, відповідно і похідні *маркетинговий* — *маркетинговий* — *маркетинговий*, *скібоб* — *скібоб*, *хайвей* — *хайвей* — *хайвей*. Чимало слів — давніх запозичень втратили акцентну варіантність і новітніми словниками зафіксовані з одним наголосом: *афазія*, *графіті*, *рефері*. Пор., наприклад, *йогурт* (НСЗ) — *йогурт* (Орф-9) — *йогурт* (Орф-94 ОЕ) — *йогурт* (УНС) — *йогурт* (СІС).

Властива багатьом запозиченням акцентна варіативність, що виявляється на початкових етапах засвоєння побічним наголосом у словах,

відповідники яких у мові-джерелі є композитами, тобто мають два корені (*інтерфейс*, *білборд*, *бестселер*, *бігборд*, *бігмак* тощо), з часом може втрачатися і кодифікуватися словниками з одним наголосом: *інтерфейс*, *бестселер*, *бігборд* (НСЗ).

Брак точних звуко-звукових і звуко-літерних відповідників досі залишається однією з головних причин варіативності іншомовних слів. Сучасне орфографічне варіювання іншомовних слів в українському лексиконі слід пов'язувати з правописними правилами, що уможливають факультативне написання, нечіткістю формулювань деяких з чинних правил або відсутністю правил правопису певних лексичних груп.

У Словнику на своєму алфавітному місці, крім власне словникових статей, за допомогою слів *див.* і *при* подано **відсилення**: неосновних варіантів слова до основних; граматичних форм слова, наведених у додатковій позиції, до його вихідної форми; одного з похідних значень слова до реєстрового значення, якщо похідне стало належати до іншого лексико-граматичного розряду і формою відрізняється від вихідного.

У разі алфавітного розташування відсильної й основної одиниць безпосередньо поряд відсилення не зроблено, за винятком омонімії: **метелик** *ім. ч. 1.* (комаха) СУМ Орф ОЕ Ж Гр Гол УНС УАС УРС УРЕ~ УРЕС~, 2. *мн.* метелики (ентом.: ряд) СУМ (*при* метелик *і окр.*) [Гол (*при* метелик)] УРС УРЕ УРЕС (*тс*); **метелики**¹ *див. метелик*; **метелики**² *ім. мн.* (рослина) Гр (*при* метелик). Ті ССС, до яких зроблено відсилення, подано на своєму алфавітному місці: **без відома** [*присл.*] СУМ (*при* відома) Орф Гр (*при* відом) Гол (*при* відом *і окр.*).

У Словнику-індексі використано розгалужену систему **умовних позначень** для граматичної та ін. характеристик слів.

Маркерами *при* і *при і окр.* у структурі Словника-індексу позначено компоненти словотвірних рядів як вказівка на дериваційні властивості слів: **кращий** *прикм. вищ. ст.* СУМ (*при* гарний *і окр.*) Орф Гр Гол.

У квадратних дужках [...] подано: а) граматичну характеристику реєстрової одиниці, відсутню взагалі або здебільшого в словникових джерелах, але необхідну з огляду на концепцію Словника-індексу: **гулі**² [*у знач. дієсл. незм.*] (гуляти) СУМ (*незм.*) Гр (*дієсл.*); б) індекс словника-джерела за відсутності в ньому граматичної характеристики реєстрової одиниці, яку можна припустити на основі даних інших словників: **ГЕС** *ім. невідм., ж.* СУМ [УРЕ].

У круглих дужках (...) після одного (декількох) зі словникових джерел подано наявну в ньому іншу граматичну характеристику порівняно з тією, що подана після реєстрової одиниці: **депó** *ім. невідм., с.* СУМ Орф Гол (*відм.*).

~ (тильда) *при* індексі словника означає, що слово у словнику подане в словосполученні: **мегаліт** *ім. ч.* СУМ Орф ОЕ УАС УРС СІС ССІС УРЕ~ УРЕС~.

Створення Словника-індексу важливе не тільки для лексикографії, а й у цілому для мовознавчої науки. Порівняння найбільш повно зібраної

лексики у Словнику-індексі не тільки засвідчує різнобій між словниками щодо написання, наголошування і граматичної кваліфікації слова, а й відкриває широкі можливості для дослідження у сфері акцентології, морфології й уможливорює впорядкування багатьох лексичних фактів. Словник-індекс необхідний тим, хто постійно працює зі словом: фахівцям-лексикологам і лексикографам, викладачам української мови в школі й виші, студентам, аспірантам, працівникам видавництва, перекладачам, журналістам та іншим зацікавленим особам, оскільки легко може замінити собою будь-який зі словників, що входять до його складу, коли йдеться про фіксацію слова в словниках, варіативність, омонімію, граматичну кваліфікацію. Як довідник щодо правильності написання слів та їх наголошування Словник-індекс не тільки може замінити орфографічний словник, а й мати перевагу, оскільки ґрунтується на значно ширшому лексичному матеріалі. Реєстр лексичних одиниць Словника-індексу як інформаційна база може слугувати для виявлення не охоплених словниками-джерелами номінативних засобів української мови, бути надійною основою для формування реєстрів і в цілому корпусів нових українських словників. Аналіз на підставі такої бази даних, що формувалася упродовж понад двох століть, важливий для розв'язання багатьох теоретичних і практичних проблем формування нового корпусу української мови XXI ст. Цей збірослов буде надійним підґрунтям для створення нових лексикографічних праць і здійснення багатьох наукових досліджень.

Як глибинне джерело знань про нашу мову і духовність Словник-індекс для залюбленого в українську мову читача стане невичерпним джерелом знань про світ і нашу культуру. До нього щодня звертатимуться ті, хто хоче відчути глибинну енергію рідного слова і закарбовану в слові силу народного духу. Адже кожне із джерел, охоплених Словником-індексом, відображає певний етап у розвитку мови, а всі разом вони створюють життєдайну і життєствердну картину національної самобутності народу, його творчих поривань і високих злетів.

Багатство української мови, опрацьоване видатними словниками кількох епох і об'єднане в реєстрі академічного Словника-індексу, задовольнить шанувальників рідного слова і культурних надбань народу. Водночас він становить базу наступної лексикографічної роботи. Як відкрита лексикографічна система Словник-індекс структурно уможливорює наступне розширення лексичного реєстру не тільки новими індексами словників, а й авторськими новотворами. Ґрунтовний реєстр лексичного багатства мови, зібраний у Словнику-індексі, є тією основою, на якій його автори здійснюють дослідження авторських лексиконів письменників ХХ — ХХІ ст., виявляючи особливості їхнього індивідуального словотворення та художньо-образного відтворення дійсності. Нова інтегральна лексикографічна система, поєднавши реєстр лексичного складу мови ХVІІІ — поч. ХХІ ст. з текстово-ілюстративним фондом, уможливить для кожного письменника мати в ній власний індекс.

Таким чином, підсумовуючи результати багатовікової творчості народу, Словник-індекс започатковує наступні дослідження розвитку мовної системи як складного динамічного утворення, що формує знання й передає їх наступним поколінням.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

БН	— Білецький-Носенко П.П. Словник української мови. Київ, 1966.
Гол	— Голоскевич Г. Правописний словник. Київ, 1930.
Гр	— Словарь української мови: в 4 т. Упорядкував з додатком власного матеріалу Б.Д. Грінченко. Київ, 1907 — 1909.
Ж	— Желеховский Е., Недільский С. Малорусско-німецкий словарь: в 2 т. Львів, 1886.
НСЗ	— Туровська Л.В., Василькова Л.М. Нові слова та значення. Київ, 2008.
ОЕ	— Пешак М.М., Русанівський В.М., Сологуб Н.М., Чумак В.В., Ярун Г.М. Орфоепічний словник української мови: в 2 т. Київ, 2001.
Орф-75	— Головащук С.І., Зайцева Т.В., Назарова І.С., Пешак М.М., Русанівський В.М. Орфографічний словник української мови. Київ, 1975.
Орф-94	— Головащук С.І., Пешак М.М., Русанівський В.М., Тараненко О.О. Орфографічний словник української мови. Київ, 1994.
Орф-2009	— Чумак В.В., Шевченко І.В., Шевченко Л.Л., Ярун Г.М. Український орфографічний словник. Київ, 2009.
СІС	— Словник іншомовних слів. За ред. О.С. Мельничука. Київ, 1986.
ССІС	— Сучасний словник іншомовних слів. Уклад. О.І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк. Київ, 2006.
СУМ	— Словник української мови: в 11 т. Київ, 1970 — 1980.
УАС	— Андрусишин К., Кретт Я. Українсько-англійський словник. Саскатун (Канада), 1990.
УНС	— Кузеля З., Рудницький Я. Українсько-німецький словник. Лейпциг, 1943.
УРЕ	— Українська радянська енциклопедія: в 12 т. Київ, 1977 — 1985.
УРЕС	— Український радянський енциклопедичний словник: у 3 т. Київ, 1986 — 1987.
УРС	— Українсько-російський словник: у 6 т. Київ, 1953 — 1963.
Я	— Яворницький Д.І. Словник української мови. Катеринослав, 1920. Т. I (А — К).

LEGEND

БН (BN)	— Biletsky-Nosenko, P. (1966). Dictionary of the Ukrainian Language. Kyiv (in Ukr.).
Гол (Hol)	— Holoskevych, H. (1930). Spelling Dictionary. Kyiv (in Ukr.).
Гр (Hr)	— Hrinchenko, B. (ed.). (1907 — 1909). Ukrainian Language Dictionary: in 4 vol. Kyiv (in Ukr.).
Ж (Zh)	— Zhelekhovsky, Y., Nedilsky, S. (eds.). (1886). Malorus-German Dictionary: in 2 vol. Lviv (in Ukr.).
НСЗ (NWM)	— Turovska, L., Vasylkova, L. (eds.). (2008). New Words and Meanings. Kyiv (in Ukr.).
ОЕ (OE)	— Peschak, M., Rusanivsky, V., Solohub, N., Chumak, V., Yarus, H. (eds.). (2001). Orthoepic Dictionary of the Ukrainian Language: in 2 vol. Kyiv (in Ukr.).
Орф-75 (Spe-75)	— Holovaschuk, S., Zaytseva, T., Nazarova, I., Peschak, M., Rusanivsky, V. (eds.). (1975). Spelling Dictionary of the Ukrainian Language. Kyiv (in Ukr.).
Орф-94 (Spe-94)	— Holovaschuk, S., Peschak, M., Rusanivsky, V., Taranenko, O. (eds.). (1994). Spelling Dictionary of the Ukrainian Language. Kyiv (in Ukr.).
Орф-2009 (Spe-2009)	— Chumak, V., Shevchenko, I., Shevchenko, L., Yarus, H. (eds.). (2009). Ukrainian Spelling Dictionary. Kyiv (in Ukr.).

- | | |
|-------------|--|
| CIC (DFW) | — Melnychuk, O. (ed.). (1986). Dictionary of Foreign Words. Kyiv (in Ukr.). |
| CCIC (MDFW) | — Skopnenko, O., Tsymbaluk, T. (eds.). (2006). Modern Dictionary of Foreign Words. Kyiv (in Ukr.). |
| CYM (DUL) | — Dictionary of the Ukrainian Language: in 11 vol. (1970 — 1980). Kyiv (in Ukr.). |
| YAC (UED) | — Andrusyshyn, K., Krett, Y. (eds.). (1990). Ukrainian English Dictionary. Canada: Saskatoon. |
| YHC (UGD) | — Kuzelya, Z., Rudnytsky, Y. (eds.). (1943). Ukrainian German Dictionary. Leipzig. |
| YPE (USE) | — Ukrainian Soviet Encyclopedia: in 12 vol. (1977 — 1985). Kyiv (in Ukr.). |
| YPEC (USED) | — Ukrainian Soviet Encyclopedic Dictionary: in 3 vol. (1986 — 1987). Kyiv (in Ukr.). |
| YPC (URD) | — Ukrainian Russian Dictionary: in 6 vol. (1953 — 1963). Kyiv (in Ukr.). |
| Я (Ya) | — Yavornytsky, D. (1920). Ukrainian Language Dictionary. Vol. I (A — K). Katerynoslav (in Ukr.). |

Статтю отримано 16.04.2018

Zinaida Kozyreva

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

THE UKRAINIAN LEXICON OF THE END OF 18th — THE BEGINNING OF 21st CENTURY — NEW TYPE DICTIONARY

The article analyses “The Ukrainian Lexicon of the end of 18th — the beginning of 21st century: Index Dictionary” as a multiple sourced and multiple function integrated system which covers the whole lexical and phraseological content basing on fundamental lexicographic sources (both philological and some encyclopedic ones) during the course of two past centuries. The index dictionary contains a list of words that are included in most authoritative and commonly used lexicographic sources, which names are given in abbreviations. The article outlines the features of formation of a dictionary entry, order of presentation and interpretation of homonyms; the question of submitting variants within one or separate vocabulary articles. The Index Dictionary as a normative reference source is based on the rules of modern Ukrainian spelling, although it reflects the vocabulary of the Ukrainian language over a long period of time, including a significant amount of Ukrainian vocabulary that is not part of the modern Ukrainian literary language. The basic parameters of system relations between words and their meanings are also outlined. The Index Dictionary is an open lexicographical system and a strong base for the development of the modern integrated lexicography.

Keywords: *The Index Dictionary, dictionary entry, registry item, homonymy, linguistic variation, integrated lexicography.*

УДК 81'366

Лариса Колібаба

Інститут української мови НАН України, м. Київ

МОРФОЛОГІЧНІ ФОРМИ ІМЕННИКІВ У КОНТЕКСТІ ТЕОРІЇ МОВНОЇ НОРМИ

У статті проаналізовано проблему фіксації в лексикографічних працях різних років видання таких морфологічних форм іменників, як знахідний відмінок на -а (-я), знахідний відмінок множини у формі називного, давальний відмінок із закінченнями -ові, -еві (-єві) та місцевий відмінок на -у (-ю), -і (-ї), -ові, -еві (-єві). Досліджено лінгвістичну кваліфікацію їх у найавторитетніших граматичних описах сучасної української літературної мови. Простежено співвідношення прескриптивних і дескриптивних норм уживання варіантних відмінкових закінчень іменників, зафіксованих в українських словниках та в живій мовній практиці. Визначено чинники, що впливають на вибір тієї чи тієї граматичної форми іменника.

Ключові слова: прескриптивна граматична норма, дескриптивна граматична норма, морфологічна норма, іменник, закінчення, знахідний відмінок, другий знахідний відмінок, давальний відмінок, місцевий відмінок, родовий відмінок, називний відмінок, чоловічий рід, середній рід, істота, неістота.

У сучасній лінгвоукраїністиці літературну мовну норму, кодифіковану в граматиках та словниках української мови, кваліфікують як *прескриптивну*, тобто обов'язкову, реалізовану в мовній практиці через послідовне впровадження системи численних правил (проскрипцій), приписів, рекомендацій щодо вживання мови [45: 16; 16: 175; 19: 4, 34; 13: 13; 10: 40]. Прескриптивна норма, зауважує С.Я. Єрмоленко, «становить символічну норму, мовний ідеал, що його пізнають, сприймають і утверджують своєю мовною практикою мовці на певному історичному зрізі функціонування літературної мови» [19: 34]. Прескриптивній мовній нормі протиставляють *дескриптивну* — ужиткову, узвичаєну в мовному узусі, яка ґрунтується на об'єктивному (безоцінному) погляді на мовні факти, на фактичному

© Л.М. КОЛІБАБА, 2018

використанні певних явищ у різних функціональних стилях [45: 16; 16: 175; 19: 4, 34; 13: 13; 10: 40]. Г.М. Яворська наголошує, що дескриптивний підхід розглядає мову такою, яка вона є, а прескриптивний — якою вона має бути [45: 24].

Потрактування прескриптивної та дескриптивної мовної норми в працях українських дослідників загалом збігається з кваліфікацією їх у слов'янському мовознавстві [39: 99 — 101], зокрема з витлумаченням польських лінгвістів, які поділяють мовну норму на вірцеву і звичаєву [40: 34]. У лінгвоукраїністиці, зазначає А.П. Загнітко, «найбільшого поширення набув прескриптивний підхід, що має тривалу традицію, фундаментальні напрацювання» [13: 13].

Суперечність між прескриптивною і дескриптивною нормою в сучасній мовній практиці полягає в тому, що вжиткова дескриптивна мовна норма не завжди відповідає ідеальній прескриптивній. З огляду на це проблема прескриптивності / дескриптивності мовних явищ є однією з актуальних у сучасній лінгвістичній теорії та методології і постійно перебуває в центрі уваги дослідників. Зокрема, прескриптивний і дескриптивний підходи до визначення мовної норми мають надважливе значення для лексикографічної практики.

Під час укладання нормативних граматичних словників, так само як і орфографічних, орфоепічних, тлумачних тощо, зусилля авторів спрямовані на відбиття в них прескриптивних норм, адже саме словники разом із граматиками покликані фіксувати літературні мовні норми, дотримання яких є обов'язковим для кожного освіченого мовця. Водночас лексикографи не можуть не зважати на реальне використання мовних засобів, що ґрунтується на об'єктивній мовній практиці й відображає «закономірності мовної системи та її еволюції» [19: 207], тобто без урахування дескриптивних норм словники будуть «відірвані» від живої мовної практики. Зв'язок дескриптивних норм із практикою укладання словників маловивчений у сучасній лінгвоукраїністиці, хоч багато хто з мовознавців неодноразово звертав увагу на те, що прескрипції, наведені в посібниках чи словниках і мали б бути нормативними, є неповними, невичерпними [14: 98]. Більше того, «часто словникові дані не збігаються з прескрипціями, які подаються в граматиках: за наявності варіантних форм, що описуються в граматиках як особливість відмінювання тих чи інших частин мови, словники засвідчують лише одну форму» [Там само]. Саме тому в пропонованій статті ставимо за мету проаналізувати кореляцію прескриптивних норм уживання варіантних морфологічних форм іменників, зафіксованих в українських словниках і описаних у найавторитетніших граматичних дослідженнях української літературної мови, та їх дескриптивних виявів у сучасній мовній практиці.

Морфологічну (відмінкову) форму іменника визначає граматична норма. Традиційне витлумачення граматичної норми як сукупності морфологічних та синтаксичних норм передбачає «наявність системи регламентацій кодифікованого використання усталених правил сполучува-

ності, диференціювання слів за родами й числами, вияв закономірностей співвідношення між ступеньованими формами, корелювання видових форм та багато іншого» [13: 14]. У лексикографічній практиці, звертає увагу А.П. Загнітко, проблеми граматичної норми є «знаковими», оскільки саме граматична норма — один із «визначальних чинників повноцінного структурування кожної словникової статті та кваліфікації слова в його основних формах, відбиття його активних чи пасивних внутрішньокатегорійних та міжкатегорійних зв'язків» [13: 17].

Прескриптивні морфологічні норми вживання варіантних відмінкових закінчень іменників у сучасній українській літературній мові викладено в граматичних описах [43; 27; 28; 4], «Українському правописі» [38], словниках, укладених у різні часові періоди (ПС, 1994; Тараненко, 2003; УОС, 2009), найгрунтовніших теоретичних дослідженнях [2; 3; 24; 17], підручниках для вищої школи [29; 30; 31] та авторитетних культуромовних виданнях [1; 41; 42; 7; 8; 5; 23; 9]. У пропонованій статті прескриптивні морфологічні норми використання відмінкових форм іменників аналізуємо саме за цими джерелами. Завершує аналіз найновіший «Словник дієслівного керування» (СДК, 2016), у якому систематизовано органічні для української літературної мови нормативні відмінкові та приєменниково-відмінкові форми залежних від дієслів іменників. Для встановлення кореляції прескриптивних і дескриптивних морфологічних норм прескриптивні норми вживання відмінкових закінчень іменників порівнюємо з їх дескриптивними виявами у сучасній мовній практиці «професійної спільноти» — освітян, працівників засобів масової комунікації, офіційно-ділової сфери та інших верств освічених носіїв української мови [10: 40].

Найбільші труднощі під час фіксації в новітніх словниках становлять активно використовувані в сучасній мовній практиці форми знахідного відмінка іменників на *-а* (*-я*), знахідного відмінка множини, що збігається з називним, давального відмінка із закінченнями *-ові*, *-еві* (*-єві*) та місцевого відмінка на *-у* (*-ю*), *-і* (*-ї*), *-ові*, *-еві* (*-єві*). Сучасним укладачам новітніх словників, які прагнуть якнайповніше відображати всю сукупність варіантних відмінкових форм іменників, часом складно оцінити конкретні вияви граматичної норми в мовній практиці, що спричиняє дискусії: це прескриптивна норма чи відхилення від неї, фіксувати чи не фіксувати її в словникові, де перевірити нормативність використання тієї чи тієї словоформи, якщо навіть в авторитетних словниках неоднаково відбито варіантність відмінкових закінчень іменників?

Причиною того, що конкретну мовну норму в сучасних лексикографічних джерелах об'єктивують, кодифікують по-різному, С.Я. Єрмоленко вважає «розмитість», «неокресленість» поняття норми [19: 5]. «Мають свій погляд на літературну норму, — зауважує вона, — науковці, вчителі, журналісти, письменники, працівники офіційно-ділової сфери, тобто в нормі закладено як об'єктивний, так і суб'єктивний зміст. Тому такий різноманітний і неоднозначний культуромовний дискурс, що характеризує мовну практику кінця XX — початку XXI ст.» [Там само].

Відповідно до сучасної прескриптивної норми іменники чоловічого роду другої відміни — назви неістот у **знахідному відмінку однини** мають дві форми — форму, що збігається з називним відмінком (перша форма), та форму із закінченням *-а*, спільну з родовим відмінком [38: 72; 4: 67] і відому як «друга форма знахідного відмінка», або «другий знахідний відмінок» [3: 102]. І.Р. Вихованець наголошує, що наявність двох форм знахідного відмінка іменників чоловічого роду однини від назв неістот у функції об'єкта є «однією зі специфічних рис синтаксису сучасної української мови» [4: 67].

Форму знахідного відмінка, що збігається з формою називного відмінка, згідно із чинною прескриптивною нормою можуть мати всі іменники — назви неістот чоловічого роду другої відміни (*будинок, інститут, колектив, міст, народ, сон, ячмінь* та ін.), тоді як другу форму знахідного відмінка, тотожну родовому відмінкові, визнано нормативною лише для обмеженого кола іменників, що позначають виразно оформлені, переважно побутові, предмети [24: 45; 43: 192 — 193; 30: 358; 38: 72 та ін.]: зрізав *дуба* й *дуб*, дав *карбованця* й *карбованець*, написав *листа* й *лист*, узяв *ножа* й *ніж*, поклав *олівця* й *олівець*, поставив *плуга* й *плуг*. Однак сучасна мовна практика, причому не тільки живе усне розмовне мовлення та художня література, а й мова засобів масової інформації та навіть деякі наукові видання, засвідчує, що іменників — назв неістот чоловічого роду, які в знахідному відмінку однини вживають у формі родового відмінка із закінченням *-а* (*-я*), значно більше. Напр.: *Він [водій] навіть відкрив **борта**, стягнув **мішка** і всім давав читати, що на ньому написано* (С. Пономар); *...Олежка взявся тестеві помагати **хліва** перекривати* (В. Лис); *...вивісили **прапора*** (телеканал СТБ); *...на цій ділянці шляху джип наздогнав **ВАЗа*** (телеканал НТН); *...трека видалено через погану якість виконання* (радіо Ера FM); *Іменника* *більш найчастіше вживаємо, коли йдеться про відчуття страждання* (І. Вихованець); *Присудок передбачає **підмета** у формі називного відмінка* (К. Городенська); *У середині XIX ст. український етнограф П. Єфименко уклав **словника**, в якому зафіксовано 125 слів німецького походження* (Т. Пиц) та ін. Із цього приводу О.О. Тараненко зауважує, що сучасна (від початку 90-х рр.) практика вживання форм другого знахідного відмінка помітно пожвавилася порівняно з періодом другої половини 30 — 80-х рр. XX ст., однак ще «поступається за поширеністю перед періодом 20-х рр.» [33: 97], коли цю форму, її історію та причини появи в мові досліджували особливо активно.

Сучасні лексикографічні праці визначену прескриптивною нормою форму знахідного відмінка на *-а* (*-я*) фіксують дуже обмежено. Зокрема, орфографічні словники української мови варіантних форм знахідного відмінка однини іменників — назв неістот чоловічого роду II відміни не подають зовсім (УОС, 2009). У сучасних граматичних словниках цю специфічну рису української мови відбито непослідовно: «Граматичний словник української літературної мови. Словозміна» форм знахідного відмінка на *-а* (*-я*) зовсім не подає, а О.О. Тараненко, навпаки, фіксує ці

форми широко (пор.: *ящик і ящик-а, зуб і зуб-а, бак і бак-а, словник і словник-а, ланцюг і ланцюг-а, гриб і гриб-а, казанок і казанк-а, пагін і пагон-а, явір і явор-а, чобіт і чобот-а, хвіст і хвост-а, шланг і шланг-а, капелюх і капелюх-а, фартух і фартух-а* тощо), хоч і не для всіх іменників — назв чітко окреслених предметів (пор.: тільки *танк, килим, вінок, причіп*) (Тараненко, 2003). У «Словнику дієслівного керування» варіантність форм знахідного відмінка однини відбито послідовно для всіх іменників чоловічого роду II відміни, що позначають чітко окреслені предмети, пор.: *ДАВАТИ / ДАТИ зошит (зошита), олівець (олівця), інструмент (інструмента), ніж (ножа); ВАЖИТИ / ЗВАЖИТИ мішок (мішка), ящик (ящика), причіп (причепи); ВИМИКАТИ / ВИМКНУТИ телефон (телефона), будинок (будинка), комп'ютер (комп'ютера), телевізор (телевізора), чайник (чайника), кондиціонер (кондиціонера), мікрофон (мікрофона), двигун (двигуна); ОДЯГАТИ, ВДЯГАТИ, НАДЯГАТИ / ОДЯГТИ, ВДЯГТИ, НАДЯГТИ костюм (костюма), халат (халата), светр (светра), плащ (плаща) та ін.* (СДК, 2016: 73, 74, 114, 194, 388).

Основною морфологічною умовою наявності в іменника другої форми знахідного відмінка мовознавці одностайно вважають закінчення родового відмінка цього іменника: закінчення *-а (-я)* уможливорює «родову форму» знахідного відмінка, тоді як закінчення *-у (-ю)* — «забороняє» [11: 49; 17: 114; 26: 37; 20: 43; 24: 52]. Проте, застерігає І. Огієнко, «процес замінного відмінка на *-а* в українській мові дуже частий і дуже сильний, і він усе побільшується. І тому він часом вривається і до тих слів, які нормально мають у родовому *-у*. Напр., звичайно пишемо: *з відпису, гімну, плану, проекту, протоколу, процесу* й т. ін. Але коли ми цю назву (те, що слово визначає) сильно реалізуємо, цебто сильно наближуємо до т. зв. реалій, тоді ці імена сміло й часто приймають замінного на *-а*. Напр.: *склав плану, проєкта, протокола, заспівали гімна, передрукували відписа, дослідів, процесів* і багато т. інших» [22: 239].

Імовірно, саме тому на початку ХХІ ст. деякі українські дослідники пропонують відновити впроваджену в 20 — 30-х рр. ХХ ст. тенденцію до повернення форм другого знахідного відмінка не тільки іменникам — назвам чітко окреслених предметів і понять, що мають у родовому відмінку закінчення *-а (-я)*, а й тим, які закінчуються в цьому відмінку на *-у (-ю)*: (*ухвалити*) *декрет і декрета, закон і закона, (прочитати) протокол і протокола, (подати) рапорт і рапорта, (закінчити) інститут й інститута, університет й університета* тощо [6: 39].

Крім цього, сучасна практика засвідчує, що в українській мові поширені не лише безприйменникові, а й прийменникові форми другого знахідного відмінка. Іменники, які в знахідному відмінку однини мають варіантну форму на *-а (-я)*, здебільшого поєднуються з прийменниками *у (в), за, на*, дещо рідше — з прийменниками *про, під, по, через*, напр.: *Також красуня їхня, Арімпаса, на вечорницях була в тулумбаса* (Л. Костенко); *...я взявся за каната й опинився в повітрі, дригаючи ногами* (Ю. Яновський); *...[Іван] сів на трактора ще до війни і зараз тут возжакує* (О. Гончар);

...побачив *через бінокля* (Вал. Шевчук) тощо. Проте, незважаючи на широке використання в живому усному мовленні та в художній літературі, прийменникові форми другого знахідного відмінка не кодифіковані в граматиках і словниках української мови.

Невідповідність між прескриптивною та дескриптивною граматичною нормою сьогодні помітна й у використанні закінчень **давального відмінка однини** іменників чоловічого роду II відміни. Згідно із сучасною прескриптивною морфологічною нормою іменники чоловічого роду II відміни — назви істот і назви неістот — у давальному відмінку однини мають варіантні, уживані без будь-яких додаткових значеннєвих навантажень закінчення *-ові*, *-еві* (*-єві*) та *-у* (*-ю*) [27: 102; 38: 71; 30: 356 — 357]: *директорові* і *директору*, *секретареві* і *секретарю*, *майстрові* і *майстру*, *батькові* і *батьку*, *товаришеві* і *товаришу*, *журавлеві* і *журавлю*, *Василеві* і *Василю*, *дубові* і *дубу*, *відмінкові* і *відмінку*, *каменеві* і *каменю*, *краєві* і *краю* тощо. Проте сучасна мовна практика засвідчує, що форми давального відмінка на *-ові*, *-еві* (*-єві*) під впливом екстралінгвальних чинників досі поступаються своєю активністю перед формами на *-у* (*-ю*). Особливо це помітно в офіційно-діловій сфері. Зокрема, проаналізувавши вхідну кореспонденцію Інституту української мови НАН України за період 1999 — 2013 рр., ми дослідили, що в середньому в 70 % листів-запитів дописувачі використовують форму давального відмінка на *-у* — *директору* й, відповідно, у 30 % — форму давального відмінка на *-ові* — *директорові*. У таких самих листах 2016 р., за висновками К.Г. Городенської, відсоток уживання форми *директорові* став ще нижчим, що «свідчить про звуження сфери використання закінчення *-ові*» [10: 41].

Причини обмеженого використання форм на *-ові*, *-еві* (*-єві*) мають переважно суб'єктивний характер і відбивають індивідуальні переконання мовців уживати в давальному відмінку однини іменники чоловічого роду II відміни тільки із закінченням *-у* (*-ю*), тому що флексії *-ові*, *-еві* (*-єві*) нібито «зайві в українській мові», їх «ніхто не використовує тепер у живому мовленні», вони «не мають принципового значення для спілкування», а також через незнання, коли використовувати закінчення *-ові*, *-еві* (*-єві*) [18: 59]. Такі суб'єктивні підходи до реалізації прескриптивної граматичної норми, наголошує К.Г. Городенська, створюють підґрунтя для формування дескриптивних норм у сучасній мовній практиці [10: 41].

Загалом у перші два десятиріччя XXI ст., на противагу 50 — 80-м рр. XX ст., у різних функціонально-стильових сферах української мовної практики (передусім у публіцистичному та в деяких жанрах наукового стилю) помітна виразна тенденція до активізації вживання закінчення *-ові*, *-еві* (*-єві*) в давальному відмінку однини іменників чоловічого роду II відміни як назв істот, так і назв неістот. Напр.: *Слово на уроці надали директорові школи* (газета «Дзеркало тижня»); *Правда про знижки і розпродажі: що треба знати покупцеві?* (газета «Розумне господарство»); ...присвійному *займенникові* їх притаманний неповний ступінь формальної граматизації

значення присвійності... (І. Вихованець); Ю. Шевельов віддавав сили не лише своїм науковим сюжетам, які його цікавили, а й **аналізові**, поширенню праць інших давніших і сучасних авторів (П. Гриценко) та ін.

Неузгодженість між прескриптивною та дескриптивною нормами в уживанні закінчень давального відмінка спостерігаємо сьогодні також в іменників середнього роду II відміни, які тривалий час не мали варіантних закінчень. «Староукраїнські пам'ятки XIV — XVI ст., а також джерела XVII ст., — наголошує В.О. Юносова, — засвідчують вживання іменників середнього роду тільки з закінченням -у (-ю). Але вже у творах письменників XIX — поч. XX ст., зокрема Т. Шевченка, Панаса Мирного, Лесі Українки, М. Коцюбинського, В. Винниченка, спостерігаємо паралельно із закінченням -у в іменниках середнього роду закінчення -ові» [44: 50]. Дослідник мови української періодичної преси кінця XIX — поч. XX ст. М.А. Жовтобрюх також звертав увагу на вживання закінчення -ові в іменниках не тільки чоловічого, а й середнього роду: *ділові, лихові* [12: 51].

Українські правописи різних років видання фіксують неоднакову кількість іменників середнього роду II відміни, для яких, крім закінчення -у (-ю), нормативним було вживання закінчення -ові, -еві (-єві), пор.: в «Українському правописі» 1928 р. таких іменників найбільше — шість (*теляткові, лихові, серцеві, військові, святкові, сонцеві*) [34: 36], в «Українському правописі» 1933 р. закінчення -ові зафіксовано тільки для двох іменників — назв істот — *дитяткові* й *немовляткові*, але *місту, святу, серцю, сонцю* тощо [35: 33], а в «Українському правописі» 1946 р. та 1960 р. флексію -ові, -еві (-єві), крім іменників — назв істот *дитяткові, немовляткові, теляткові*, повернуто також двом іменникам — назвам неістот — *лихові* та *серцеві* [36: 70 — 71; 37: 81].

Згідно із чинним правописом закінчення -ові, -еві (-єві) в давальному відмінку однини, крім іменників із суфіксом -к-, що позначають малих істот (*дитяткові, немовляткові, поросяткові* тощо), можуть мати лише деякі іменники — назви неістот середнього роду — *лихові, містові, серцеві* [38: 71], хоч сучасна мовна практика засвідчує широке коло іменників середнього роду на -ові, -еві (-єві), пор.: *Дивуватися можна небові в калюжах на міському асфальті, посмішці дитини, зморшкам на лиці старого...* (Ірена Карпа); *Бо всупереч живем того, що знаєм, навкір недоли, тілові навкір, і обриси покинутого краю ще зберігає вилущений зір* (П. Мовчан); *Яку оцінку поставите своєму літові?* (газета «Високий замок»); *Людей і особливо молоді зібралась повна зала, ніде було яблукові впасти* (газета «Голос Баштанщини») тощо.

Попри те, що обидва закінчення давального відмінка однини — -ові, -еві (-єві) та -у (-ю) — є нормативними в сучасній українській літературній мові для всіх іменників чоловічого роду II відміни і назв істот, і назв неістот та для обмеженого кола іменників середнього роду, в українських словниках, правописі та граматиках спостерігаємо неоднакову, часом діаметрально протилежну, послідовність розташування цих закінчень або й узагалі відсутність одного з них (здебільшого -ові, -еві (-єві)). Зокрема, у «Правописному словникові» Г. Голоскевича для іменників чоловічого

роду — як назв істот, так і неістот — у давальному відмінку зафіксовано лише закінчення *-ові, -еві (-єві)* (ПС, 1994). У чинному «Українському правописі» на першому місці серед варіантних закінчень давального відмінка однини іменників чоловічого роду II відміни, що позначають як істот, так і неістот, подано *-ові, -еві (-єві)*, на другому — *-у (-ю)* [38: 73]. Для іменників середнього роду послідовність розташування цих закінчень змінено залежно від семантики іменника: для назв істот — *-ові, -еві (-єві)* та *-у (-ю)*, а для назв неістот навпаки — *-у (-ю)* та *-ові, -еві (-єві)* [Там само]. Аналогічне розташування форм давального відмінка спостерігаємо в «Словозміні української мови», пор.: *успіхові(-у), класові(-у), флотові(-у), тинові(-у), холодові(-у), грибові(-у), словникові(-у), піскові(-у), студентові(-у), лікареві(-ю), мудрецеві(-ю), батькові(-у), дідусеві(-ю), синкові(-у), учневі(-ю), джмелеві(-ю), коневі(-ю), котові(-у), дівчиськові(-у), але серцю (-еві)* тощо (Тараненко, 2003).

Перевагу закінченню *-ові, -еві (-єві)* в іменниках чоловічого роду II відміни надано в курсі «Сучасна українська літературна мова. Морфологія» [27: 102] та в «Теоретичній морфології української мови» [4: 105], а для іменників середнього роду незалежно від їхньої семантики в курсі «Сучасна українська літературна мова. Морфологія» пріоритетність закінчень змінено: спочатку — *-у (-ю)*, а потім *-ові, -еві (-єві)* [27: 103].

У підручнику «Сучасна українська літературна мова» за редакцією А.П. Грищенка на першому місці для іменників II відміни і чоловічого, і середнього роду назв істот і назв неістот подано закінчення *-у (-ю)*, на другому — *-ові, -еві (-єві)* [30: 356 — 357]. Такого самого принципу дотримано й у «Граматичному словнику української літературної мови. Словозміна», пор.: *ранку — ранкові, дубу — дубові, лісу — лісові, будинок — будинкові, краю — краєві, вовку — вовкові, батьку — батькові, журавлю — журавлеві; серцю — серцеві, лиху — лихові, дитятку — дитяткові, звірятку — звіряткові, телятку — теляткові* тощо (ГСУЛМС, 2011).

У «Словнику дієслівного керування» послідовність розташування варіантних закінчень давального відмінка іменників чоловічого та середнього роду зумовлена тенденціями їхнього вживання в сучасній мовній практиці. Оскільки із закінченнями *-ові, -еві (-єві)* іменники — назви істот (передусім — осіб) чоловічого роду вживають значно частіше, ніж назви неістот, то нормативні варіантні форми давального відмінка в цьому словникові зафіксовано в такій послідовності: для назв істот спочатку подано форми на *-ові, -еві (-єві)*, а потім — на *-у (-ю)*, а для назв неістот — навпаки: спочатку ті, що мають закінчення *-у (-ю)*, а потім — ті, що закінчуються на *-ові, -еві (-єві)*, пор.: *ДАРУВАТИ синові (сину), внукові (внуку), хлопцеві (хлопцю), батькові (батьку), братові (брату), дідові (діду), чоловікові (чоловіку), другові (другу), учневі (учню), учителеві (учителю), гостеві (гостю), відвідувачеві (відвідувачу), іноземцеві (іноземцю) і музею (музесеві), дитсадку (дитсадкові), університету (університетові), інституту (інститутові), колективу (колективові), класу (класові), війську (військові)* (СДК, 2016: 196). Для іменників середнього роду форми давального

відмінка із закінченням *-ові, -еві (-єві)* разом із варіантними закінченнями *-у (-ю)* подано з тією ж самою послідовністю, що й для іменників чоловічого роду, тобто залежно від семантики іменника — його належності до класу істот чи неістот, пор.: *ПРИСВЯЧУВАТИ / ПРИСВЯТИТИ місту (містові); ЗАПОБІГАТИ / ЗАПОБІГТИ лиху (лихові); ШКОДИТИ / ЗАШКОДИТИ серцю (серцеві)* і под. (СДК, 2016: 217, 271, 458, 576).

Загалом змагальність закінчень іменників II відміни в давальному відмінку однини, яку спостерігаємо в нормативних джерелах та в сучасній мовній практиці, звичайно ж «не сприяє послідовності реалізації граматичного стандарту» [10: 41].

Розбіжності між прескриптивною і дескриптивною морфологічними нормами помітні також у використанні закінчень *-і (-ї), -у (-ю), -ові, -еві (-єві)* у **місцевому відмінку однини** іменників II відміни чоловічого та середнього роду. Ці розбіжності виявляються в активізації вживання в сучасній мовній практиці флексії *-ові, -еві (-єві)* в іменниках — назвах неістот, в обмеженні функціонування прийменниково-відмінкової форми «*по* + іменник із закінченням *-і (-ї)*» та в наданні переваги прийменниково-відмінковій формі «*по* + іменник на *-у (-ю)*».

Згідно із чинною прескриптивною нормою української літературної мови в місцевому відмінку однини закінчення *-ові, -еві (-єві)* є основним для всіх іменників — назв істот чоловічого роду (*при батькові, на братові, при вчителіві, на носієві, на робітникові, на товаришеві* тощо) та іменників — назв істот середнього роду із суфіксом *-к-* (*на дитяткові, на хлоп'яткові, на теляткові* і под.). Крім закінчення *-ові, -еві (-єві)*, іменники чоловічого та середнього роду, що позначають осіб, можуть мати закінчення *-у (-ю)*: *при батьку, на робітнику, на дитячку, на телячку* та ін., а іменники чоловічого й середнього роду, що позначають істот (не осіб) — закінчення *-і (-ї)*: *на коні, на тигрі* тощо [27: 104 — 105; 38: 73; 4: 105]. Ця прескриптивна норма загалом збігається з ужитковою дескриптивною нормою, хоч сучасна мовна практика засвідчує значно ширше використання іменників — назв істот (осіб) із флексіями *-у (-ю)*, а назв істот (не осіб) — із закінченням *-і (-ї)*, а не *-ові, -еві (-єві)*, пор.: *на батьку*, а не *на батькові*; *на робітнику*, а не *на робітникові*; *на коні*, а не *на коневі*; *на верблюді*, а не *на верблюдові*; *на зайці*, а не *на зайцеві* і под.

Для іменників II відміни чоловічого та середнього роду, що позначають неістоти, у місцевому відмінку однини чинна прескриптивна норма регламентує як основне закінчення *-у (-ю)*. Паралельні форми на *-ові, -еві (-єві)* можливі тільки для іменників — назв неістот чоловічого та середнього роду твердої групи із суфіксами *-к-, -ак-, -ик-, -ок-, -к(о)*: *у будинкові, на держаківі, на літаківі, на ліжкові* тощо, але *на столі, у краї (у краю), у гаї (у гаю), на місяці, на стовпі, у штабі* і под. [38: 73], тоді як у сучасній мовній практиці (переважно в художній літературі та публіцистиці, дещо рідше — у науковому стилі) із закінченнями *-ові, -еві (-єві)* широко вживані також іменники, що не мають названих суфіксів, пор.: *на місяцеві, на поверхові, у дзьобові, у штабові, у краєві, при інститутіві*,

при храмові, на аналізові, на небові тощо, пор.: *Я сам у гасві, я сам...* (Я. Чорногуз); *І кожне з них [пташенят] принесло у дзьобові по зернині* (Ф. Мамчур); [Жук (гордо):] *На Місяцеві катався!* (Н. Шейко-Медведева); *І в цьому яблукові все — і спокуса, і гріх, і порятунок, — словом, містерія нашого життя* (газета «Україна молода»); *При храмові діяла школа...* (Інтернет. видання «Полтавщина»); *Об'єктивна соціолінгвістична оцінка впливу суспільства на мову ґрунтується на аналізові всіх елементів структури мовної політики* (О. Данилевська); *...а також і те, що відбувається у рідному краєві* (Із наук. статті); *Відкинути весь абстракціонізм і сконцентруватись на сюжетові* (Із рецензії) та ін.

Варіантність закінчень місцевого відмінка так само, як і давального, наявні лексикографічні й граматичні джерела відбивають непослідовно, фіксуючи неоднаковий набір іменників на *-ові*, *-еві* (*-єві*) та різну послідовність розташування варіантних словоформ. Зокрема, в одних працях закінчення *-ові*, *-еві* (*-єві*) регламентовано для всіх іменників чоловічого роду другої відміни, як назв істот, так і назв неістот [4: 105; 32: 159; ГСУЛМС, 2011], а в деяких дослідженнях його вможливлено навіть для іменників — назв неістот середнього роду (крім тих, що закінчуються на *-я*) [30: 358 — 359]. В інших джерелах це закінчення визнано нормативним тільки для іменників чоловічого й середнього роду — назв істот [27: 104 — 105], або для всіх іменників чоловічого й середнього роду — назв істот та іменників чоловічого й середнього роду — назв неістот із суфіксами *-к-*, *-ак-*, *-ик-*, *-ок-*, *-к(о)* [38: 73], або для всіх іменників чоловічого й середнього роду — назв істот та іменників чоловічого й середнього роду — назв неістот, основа яких закінчується на *з*, *г*, *к*, *х* (Тараненко, 2003). Також по-різному визначено послідовність варіантних закінчень місцевого відмінка: у більшості лінгвістичних праць статусу основного, тобто поданого на першому місці, надано закінченню *-ові*, *-еві* (*-єві*) для іменників — назв істот, а закінченню *-у* (*-ю*), *-і* (*-ї*) — для іменників — назв неістот [24: 46; 27: 104; 29: 217; 30: 358–359; 38: 73; Тараненко, 2003; 4: 105], лише в деяких лексикографічних джерелах закінчення *-у* (*-ю*), *-і* (*-ї*) подано на першому місці для всіх іменників чоловічого й середнього роду — назв істот та неістот (ГСУЛМС, 2011).

Зважаючи на те, що закінчення *-ові*, *-еві* (*-єві*) поширилося в місцевому відмінкові під впливом давального, у «Словнику дієслівного керування» під час подання варіантних форм місцевого відмінка збережено таку їх послідовність розташування, як і в давальному відмінкові: для назв істот (осіб) на першому місці подано форми на *-ові*, *-еві* (*-єві*), на другому — на *-у* (*-ю*), а для назв неістот — навпаки: на першому місці *-у* (*-ю*), на другому — *-ові*, *-еві* (*-єві*) (СДК, 2016).

У сучасному літературному слововживанні проблему становить і форма місцевого відмінка іменника в прийменниковій конструкції. Традиційно в українських граматиках рекомендовано із прийменником *по* вживати іменник на *-у* (*-ю*), а з прийменниками *у* (*в*), *на* — іменник на *-і* (*-ї*) [24: 46; 25: 93; 7: 496; 27: 105; 29: 217; 30: 358; 32: 159], пор.: *по столу*,

але у (в), на столі; по полю, але у (в), на полі; по морю, але у (в), на морі й под. Цю прескриптивну норму реалізовано й у деяких граматичних словниках української літературної мови (ГСУЛМС, 2011). Проте в чинному «Українському правописі» зауважено, що «із прийменником *по* можуть уживатися паралельні закінчення *-у (-ю)* та *-і (-ї)*: *по Дніпру — по Дніпрі, по місту — по місті, по селу — по селі*» [38: 74]. Це правило дало підстави укладачам словників подавати як нормативні паралельні форми місцевого відмінка іменників чоловічого та середнього роду: *по обличчю — по обличчі, по дереву — по дереві, по плечу — по плечі, по селу — по селі, по місту — по місті, по морю — по морі, по вікну — по вікні, по каменю — по камені, по килиму — по килимі, по лісу — по лісі, по столу — по столі, по двору — по дворі* та ін. (Тараненко, 2003). О.О. Тараненко, спираючись на дані Лексичної картотеки Інституту української мови НАН України, констатував, що для низки іменників частотність варіантів на *-і* не дуже поступається перед варіантами на *-у*, а в іменниках *ніс, лоб* «форма на *-і* виступає панівною» (Тараненко, 2003, 180). Зважаючи на ці висновки, форми *по лобі* та *по носі* в словниках і граматичних описах української літературної мови правильно подавати на першому місці, а *по лобу* та *по носу* — на другому. Однак на зазначену норму зважають не всі лексикографи. Деякі з них «ігнорують» форму місцевого відмінка на *-і (-ї)* з прийменником *по*, мабуть, під впливом дескриптивної норми, і подають лише словоформу із закінченням *-у (-ю)*: *по столу, по лісу, по степу, по лузі, по полю, по плечу* тощо (ГСУЛМ, 2011).

Сьогодні потребують також перегляду кодифіковані норми вживання закінчень **знахідного відмінка множини** іменників — назв істот усіх родів. Відповідно до прескриптивної морфологічної норми, викладеної в чинному «Українському правописі» та в сучасних граматичних описах української літературної мови, знахідний відмінок множини іменників — назв істот усіх родів має дві варіантні форми: форму, що збігається з родовим відмінком, і форму, тотожну називному відмінкові, хоч другу форму обмежено лише іменниками — назвами свійських тварин [38: 67, 76, 79]. Проте, як засвідчує мовна практика, «семантичний діапазон» таких іменників значно ширший і охоплює також назви звірів, птахів, комах, риб, найпростіших мікроорганізмів та навіть осіб. Ця невідповідність між прескриптивною і дескриптивною нормами становить труднощі і для мовців, і для укладачів граматичних словників.

Уживання іменників — назв істот у знахідному відмінку множини із закінченням називного І. Огієнко справедливо вважав ознакою живої народної мови [21: 31 — 311], про що свідчить широке використання цих форм в усній творчості українського народу — прислів'ях, приказках, піснях, казках тощо, напр.: *Опанас воли нас, а дівчина бички* (Номис); *Ой, там Роман воли пасе* (Укр. нар. пісня); *Наїхали гості да непрохані — І непрохані, несподівані. Попускали коні непутані — І непутані, й негнuzдані. Вони сад-виноград да поламали, Райській пташки да розігнали* (Колядка); *Сидить Василь коло ясель, корови годує* (Коломийка); *Сова спить, а кури*

бачить (Укр. присл.); [Дід:] ...а зимою хоч *бджоли* й забирають додому, а я все-таки тут живу (Укр. нар. казка) та ін.

І. Огієнко наголошував, що форми, спільні для знахідного та родового відмінків, можливі лише для назв осіб (людей), а для не осіб (тварин) нормативною є форма знахідного відмінка, яка збігається з називним, проте в мовній практиці середини ХХ — поч. ХХІ ст. у знахідному відмінку множини форми іменників — назв свійських тварин та комах, тотожні родовому відмінкові, майже повністю витіснили ті, що збігаються з називним відмінком, пор.: *пастися коней і коні, доїти корів і корови, годувати свиней і свині, гонити овець і вівці, доглядати бджіл і бджоли, ловити горобців і горобці* й под. Цю закономірність кодифіковано в граматичних описах сучасної української літературної мови [27: 92, 112, 121; 2: 19; 4: 106], підручниках та посібниках для вищої школи [30: 361, 363; 29: 227; 32: 161, 163], чинному «Українському правописі» [38: 67, 76, 79]. Тенденція вживати іменники, що позначають осіб, у знахідному відмінкові множини у формі родового відмінка, а назви тварин — із закінченнями родового та називного відмінків, викладена в сучасній науково-навчальній літературі, продовжує традицію 60 — 70-х років ХХ ст. [пор.: 31: 124].

Узагальнивши напрацювання української граматичної думки та найчисленніші вияви в мовній практиці, можемо констатувати, що в знахідному відмінку множини форму називного відмінка здебільшого мають такі іменники, що позначають: істот — не осіб чоловічого роду: *кони, воли, бики, тури, хорти, рисаки, зайці, олені; індики, горобці, голуби, перепели, соколи; карасі, окуні, лини, коропи, в'юни, оселедці, раки; комарі, метелики, павуки; мікроби, віруси, глисти, черви*; істот — не осіб жіночого роду: *корови, свині, вівці, кози, лисиці, сарни, миші; кури, гуси, качки; пташки, ворони, дрохви, гави, галки; бджоли, мухи; воші; жуки, жаби, п'явки; амеби, бацили, інфузорії*; істот — не осіб середнього роду: *телята, ягнята, поросята, лоша́та, лисенята, мишенята, жабенята, щенята, цуценята, зайчата, слоненята; голуб'ята, курчата, гусята, каченята, індичата, орлята*.

Як засвідчує матеріал української художньої літератури та фольклору, широким є вживання в знахідному відмінку множини у формі називного відмінка також іменників — назв осіб *діти, близнята, люди* та *гості*, пор.: *Придбали діти, дбайте, щоб було що й надіти* (Укр. присл.); *Я гуси пасла за селом, і діти бавила, і пряла* (І. Франко); ...по вечері він [І. Франко] бавив *діти* і робив коректу своєї збірки оповідань «В поті чола» (В. Стефаник); *Живуть, працюють, мають діти* (М. Луків); *Тут дав мені Бог близнята* (Т. Шевченко); *А на тім яворі сиз орел сидить, Сиз орел сидить, з рибою говорить: — Ой бути нам, ри́бо, у одного пана, У одного пана, пана Івана. Тобою, ри́бо, гості вітати, А моїм пером — листи писати!* (Колядка); [Д. Мерседес:] *Пабло, нам слід піти нагору гості бавить* (Леся Українка) і под.

В «Українському правописі» 1946 р. навіть була спеціальна примітка, що «слово *дитина* в знахідному відмінку множини має форми: *дітей*, а також *діти*» [36: 76]. На цю ж морфологічну особливість української мови звертала увагу і О. Курило [17: 115].

Стосовно іменника *люди* І.М. Керницький зауважував, що в українських пам'ятках XVI ст. «знахідний відмінок від іменника *люди* постійно має закінчення *-и*» [15: 61].

Отже, морфологічні форми знахідного відмінка іменників із закінченням *-а (-я)*, знахідного відмінка множини, що збігається з називним відмінком, давального та місцевого відмінків однини на *-ові, -еві (-єві)* через невідповідність між прескриптивною та дескриптивною нормами становлять найбільші труднощі під час фіксації їх у новітніх лексикографічних джерелах, що засвідчує потребу перегляду і коригування прескриптивних норм у напрямку розширення кола іменників, які відповідно до дескриптивної мовної норми мають ці форми. Зазначені варіантні форми іменників регламентовані сучасною прескриптивною граматичною нормою, тому їх обов'язково потрібно фіксувати в сучасних словниках.

Форми другого знахідного відмінка іменників чоловічого роду II відміни, що позначають чітко окреслені предмети, органічні для української мови, становлять її граматичну специфіку і не суперечать прескриптивній мовній нормі. Уживання прийменникових форм знахідного відмінка на *-а (-я)* також відповідає традиціям української мови, але поки що є дескриптивною морфологічною нормою.

У кінці XX — на поч. XXI ст. із-поміж варіантних закінчень давального та місцевого відмінків іменників чоловічого і середнього роду II відміни однини найпомітніших змін у функціонуванні зазнало закінчення *-ові, -еві (-єві)*. Форми давального відмінка на *-ові, -еві (-єві)*, що їх відповідно до сучасної прескриптивної норми можуть мати всі іменники чоловічого роду (як назви істот, так і назви неістот) та частина іменників середнього роду, у мовній практиці під впливом екстралінгвальних чинників досі поступаються своєю активністю перед формами на *-у (-ю)*. У місцевому відмінку в сучасній мовній практиці всупереч прескриптивній морфологічній нормі спостерігаємо такі тенденції: розширення кола іменників другої відміни чоловічого та середнього роду однини із закінченням *-ові, -еві (-єві)*, що позначають неістоти, обмеження у функціонуванні прийменниково-відмінкової форми «*по* + іменник із закінченням *-і (-ї)*» та надання переваги прийменниково-відмінковій формі «*по* + іменник на *-у (-ю)*».

Форми знахідного відмінка множини, що збігаються з називним відмінком, також належать до самобутніх морфологічних особливостей української літературної мови і є ознаками народної мови. Проте з 30-х рр. XX ст. унаслідок «несприятливих» суспільно-політичних умов розвитку української мови їх поступово витісняли на периферію мовного вжитку, хоч зовсім вивести з мовного обігу не вдалося. Ці форми широко вживали і нині вживають у художній літературі та дещо рідше — у публіцистиці. На початку XXI ст. форми знахідного відмінка множини, що збігаються з називним відмінком і мають паралельні форми родового відмінка, визнано нормативними лише для тих іменників усіх родів, що є назвами свійських тварин, хоч мовна практика засвідчує вживання

знахідного множини у формі називного відмінка також іменників, що позначають тварин (звірів, птахів, комах) узагалі. З огляду на це нам здається, що потрібно переглянути прескриптивну граматичну норму щодо вживання закінчень знахідного відмінка множини іменників — назв істот та послідовність подання іменників із цими закінченнями в сучасних нормативних лексикографічних джерелах.

Загалом урахування дескриптивних норм під час укладання словників має ґрунтуватися на відображенні зв'язку кодифікованих граматичних форм з їхнім реальним утіленням у живій мовній практиці.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- ГСУЛМС, 2011 — Критська В.І., Недозим Т.І., Орлова Л.В., Пуздирєва Т.К., Романюк Ю.В. Граматичний словник української літературної мови. Словозміна. Київ, 2011.
- ПС, 1994 — Голоскевич Г. Правописний словник. Нью-Йорк — Париж — Сідней — Торонто — Львів, 1994.
- СДК, 2016 — Колібаба Л., Фурса В. Словник дієслівного керування. Київ, 2016.
- Тараненко, 2003 — Тараненко О.О. Словозміна української мови. Nyíregyháza, 2003.
- УОС, 2009 — Чумак В.В. та ін. Український орфографічний словник. Київ, 2009.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антоненко-Давидович Б.Д. Як ми говоримо. Київ, 2010.
2. Вихованець І.Р. Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській мові. Київ, 1971.
3. Вихованець І.Р. Система відмінків української мови. Київ, 1987.
4. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. Київ, 2004.
5. Вихованець І. Розмовляймо українською: мовознавчі етюди. Київ, 2012.
6. Гінзбург М. Про форми знахідного відмінка в українських фахових текстах. *Українська мова*. 2012. № 4. С. 29 — 40.
7. Головащук С.І. Словник-довідник з правопису та слововживання. Київ, 1989.
8. Головащук С.І. Словник-довідник з українського літературного слововживання. Київ, 2004.
9. Городенська К. Українське слово у вимірах сьогодення. Київ, 2014.
10. Городенська К. Граматичні норми української літературної мови і сучасна практика професійної спільноти. *Дивослово*. 2017. № 4. С. 40 — 45.
11. Грунський Н.К. Украинская грамматика. Київ, 1918.
12. Жовтобрюх М.А. Мова української періодичної преси. (Кінець XIX — поч. XXI ст.). Київ, 1970.
13. Загнітко А.П., Загнітко Н.Г. Граматична норма в сучасній лексикографічній практиці. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Зб. наук. пр. Серія «Філологічна». Вип. 57. Острог, 2015. С. 13 — 17.
14. Зінкевич-Томанюк Б. Прескриптивний характер норми сучасної української мови і мовна практика (варіантні та заборонені форми іменників, прикметників і дієслів). *Матеріали 5-го конгресу Міжнародної асоціації україністів. Мовознавство*. Чернівці, 2008. С. 98 — 104.
15. Керницький І.М. Система словозміни в українській мові. На матеріалах пам'яток XVI ст. Київ, 1967.
16. Коць Т.А. Літературна норма у функціонально-стильовій і структурній парадигмі. Київ, 2010.
17. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. Київ, 2004.
18. Ланова Т. Актуалізовані граматичні форми в мовленні викладачів ВНЗ (соціолінгвістичне дослідження). *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Зб. наук. пр. Вип. 12. Серія «Лінгвістика». Херсон, 2010. С. 55 — 61.

19. Літературна норма і мовна практика. Уклад. С.Я. Єрмоленко, С.П. Бирик, Т.А. Коць та ін. Ніжин, 2013.
20. Матвієнко О. Назовна та родова форма знахідного відмінка. *Збірник державних центральних курсів українознавства*. Харків, 1930. С. 43 — 56.
21. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Рідна мова. Київ, 2010.
22. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Наша літературна мова. Київ, 2011.
23. Пономарів О. Українське слово для всіх і кожного. Київ, 2013.
24. Синявський О. Норми української літературної мови. Харків — Київ, 1931.
25. Сологуб Н.М. Варіантні флексії місцевого відмінка однини іменників II відміни. *Морфологічна будова сучасної української мови*. Київ, 1975. С. 83 — 96.
26. Сулима М. Українська фраза. Харків, 1928.
27. Сучасна українська літературна мова: Морфологія. За заг. ред. І.К. Білодіда. Київ, 1969.
28. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис. За заг. ред. І.К. Білодіда. Київ, 1972.
29. Сучасна українська літературна мова: підручник. За ред. М.Я. Плющ. Київ, 1994.
30. Сучасна українська літературна мова: підручник. За ред. А.П. Грищенка. Київ, 1997.
31. Сучасна українська мова: підручник. Уклад. М.Т. Доленко, І.І. Дацюк, А.Г. Кващук, В.Д. Поповський. Київ, 1964.
32. Сучасна українська мова: підручник. За ред. О.Д. Пономарева. Київ, 2008.
33. Тараненко О.О. Сучасні тенденції до перегляду нормативних засад української літературної мови і явище пуризму (у межах граматичних категорій іменника). *Мовознавство*. 2005. № 3 — 4. С. 85 — 104.
34. Український правопис. Харків, 1928.
35. Український правопис. Київ, 1933.
36. Український правопис. Київ, 1946.
37. Український правопис. Київ, 1960.
38. Український правопис. Київ, 1997.
39. Фаска Г. Норма серболужицького (літературного) языка и её кодификация. *Проблеми норми в славянських літературних языках в синхронном и диахронном аспектах*. Доклади на IV засіданні Міжнарод. комісії по слав. лит. яз. 22 — 25 октября 1974 г. Москва, 1976. С. 93 — 107.
40. Харченко С. Синтаксичні норми української літературної мови XX — початку XXI ст. Київ, 2017.
41. Чак Є.Д. Складні питання граматики та орфографії. Київ, 1978.
42. Чак Є.Д. Складні випадки вживання слів. Київ, 1984.
43. Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови. Мюнхен, 1951.
44. Юносова В.О. Варіантність відмінкових закінчень іменників у сучасній українській літературній мові. Київ, 2003.
45. Яворська Г.М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс: Мова, культура, влада. Київ, 2000.

LEGEND

- ГСУЛМС, 2011 — Kryts'ka, V.I., Nedozyim, T.I., Orlova, L.V., Puzdyrieva, T.K., Romaniuk, Yu.V. (Eds.). (2011). Grammatical dictionary of literary Ukrainian. Inflexion. Kyiv: Vydavnychij Dim D. Burago (in Ukr.).
- ПС, 1994 — Holoskevych, H. (Ed.). (1994). Dictionary of spelling. Niu-York — Paryzh — Sydnei — Toronto — L'viv (in Ukr.).
- СДК, 2016 — Kolibaba, L., Fursa, V. (Eds.). (2016). Dictionary of verbal government. Kyiv: Lybid' (in Ukr.).
- Тараненко, 2003 — Taranenko, O.O. (Eds.). (2003). Inflexion of Ukrainian. Nyiregyháza (in Ukr.).
- УОС, 2009 — Chumak, V.V. (Ed.). (2009). Ukrainian spelling dictionary. Kyiv (in Ukr.).

REFERENCES

1. Antonenko-Davydovych, B.D. (2010). As we talk. Kyiv: Knyha (in Ukr.).
2. Vykhovanets', I.R. (1971). A syntax of accusative is in modern Ukrainian. Kyiv: Naukondumka (in Ukr.).
3. Vykhovanets', I.R. (1987). System of cases of Ukrainian. Kyiv: Naukondumka (in Ukr.).

4. Vykhovanets', I., Horodens'ka, K. (2004). Theoretical morphology of Ukrainian. Kyiv: Pul'sary (in Ukr.).
5. Vykhovanets', I.R. (2012). Speak on Ukrainian: linguistic etudes. Kyiv: Pul'sary (in Ukr.).
6. Hinzburh, M. (2012). About the forms of accusative in Ukrainian scientific texts. *Ukrainian language*, 4, 29 — 40 (in Ukr.).
7. Holovashchuk, S.I. (1989). A reference Dictionary-book is from spelling and word usage. Kyiv: Naukona dumka (in Ukr.).
8. Holovashchuk, S.I. (2004). A reference Dictionary-book is from the Ukrainian literary word usage. Kyiv: Naukona dumka (in Ukr.).
9. Horodens'ka, K. (2014). The Ukrainian word is in measuring of present time. Kyiv: KMM (in Ukr.).
10. Horodens'ka, K. (2017). Grammatical norms of literary Ukrainian and modern practice of professional association. *Dyvoslovo*, 4, 40 — 45 (in Ukr.).
11. Hrunskii, N.K. (1918). Ukrainian grammar. Kyiv (in Ukr.).
12. Zhovtobriukh, M.A. (1970). Language of the Ukrainian periodic press. (An end of XIX is beginning of XXI of century). Kyiv: Naukona dumka (in Ukr.).
13. Zahnitko, A.P., Zahnitko, N.H. (2015). A grammatical norm is in modern lexicographic practice. *Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu "Ostroz'ka Akademiia"*. Serii "Filolohichna". Aug. 57. Ostrog: Vyd-vo NaUOA. Pp. 13 — 17 (in Ukr.).
14. Zinkevych-Tomaniuk, B. (2008). Prescriptive character of norm of modern Ukrainian and language practice (variant and forbidden forms of nouns, adjectives and verbs). *The fifth International Congress of Ukrainists. Linguistics*. Chernivtsi: Ruta. Pp. 98 — 104 (in Ukr.).
15. Kernyts'kyi, I.M. (1967). The system of inflexion is in Ukrainian. On materials of sights of XVI of century. Kyiv: Naukona dumka (in Ukr.).
16. Kots', T.A. (2010). A literary norm is in a functionally-stylistic and structural paradigm. Kyiv: Logos (in Ukr.).
17. Kurylo, O. (2004). Attention to modern literary Ukrainian. Kyiv: Osnovy (in Ukr.).
18. Lanova, T. (2010). Actualization grammatical forms in broadcasting of teachers of higher educational establishment (sociolinguistics research). *Naykovyi visnyk Kherson's'koho derzhavnoho universytetu*. Serii "Linhvistyka". Aug. 12. Kherson: Vyd-vo KhDU. Pp. 55 — 61 (in Ukr.).
19. Yermolenko, S.Ya., Bybyk, S.P., Kots', T.A. (Eds.). (2010). Literary norm and language practice. Nizhyn: Aspekt — Polihraf (in Ukr.).
20. Matvienko, O. (1930). Nominative and genitive form of accusative. *Collection of state central courses of Ukrainian studies*. Kharkiv, 43 — 56 (in Ukr.).
21. Ohiienko, I. (mytropolyt Ilarion). (2010). The mother tongue. Kyiv: Nasha kultura i nauka (in Ukr.).
22. Ohiienko, I. (mytropolyt Ilarion). (2011). Our literary language. Kyiv: Nasha kultura i nauka (in Ukr.).
23. Ponomariv, O. (2013). Ukrainian word for all and each. Kyiv: Lybid' (in Ukr.).
24. Syniavs'kyi, O. (1931). Norms of literary Ukrainian. Kharkiv — Kyiv (in Ukr.).
25. Solohub, N.M. (1975). Variant endings of locative case of singular of nouns of the second declension. *Morphological structure of modern Ukrainian*. Kyiv: Naukona dumka, 83 — 96 (in Ukr.).
26. Sulyma, M. (1928). Ukrainian phrase. Kharkiv (in Ukr.).
27. Bilodid, I.K. (Ed.). (1969). Modern literary Ukrainian: Morphology. Kyiv: Naukona dumka (in Ukr.).
28. Bilodid, I.K. (Ed.). (1972). Modern literary Ukrainian: Syntax. Kyiv: Naukona dumka (in Ukr.).
29. Pliushch, M.Ya. (Ed.). (1994). Modern literary Ukrainian. Kyiv: Vyshcha shkola (in Ukr.).
30. Hryshchenko, A.P. (Ed.). (1997). Modern literary Ukrainian. Kyiv: Vyshcha shkola (in Ukr.).
31. Dolenko, M.T., Datsiuk, I.I., Kvashchuk, A.H., Popovs'kyi, V.D. (Eds.). (1964). Modern Ukrainian. Kyiv: Radians'ka shkola (in Ukr.).
32. Ponomariv, O.D. (Ed.). (2008). Modern Ukrainian. Kyiv: Lybid' (in Ukr.).
33. Taranenko, O.O. (2005). Modern tendencies to the revision of normative principles of literary Ukrainian and phenomenon of purism (within the limits of grammatical categories of noun). *Linguistics*, 3 — 4, 85 — 104 (in Ukr.).
34. Ukrainian spelling. (1928). Kharkiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy (in Ukr.).
35. Ukrainian spelling. (1933). Kyiv: Radians'ka shkola (in Ukr.).
36. Ukrainian spelling. (1946). Kyiv: Ukrains'ke derzhavne vydavnytstvo (in Ukr.).
37. Ukrainian spelling. (1960). Kyiv: Vyd-vo AN URSR (in Ukr.).

38. Ukrainian spelling. (1997). Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).
39. Faska, G. (1976). Norm of the Serblozhitsky (literary) language and its codification. *Problemy normy v slavjanskih literaturnyh jazykah v sinhronnom i diahronnom aspektah*. Doklady na IV zasiedanii Mezhdunar. komissii po slav. lit. jaz. (22 — 25 oktjabrja 1974 g.). Moskva: Nauka. Pp. 93 — 107 (in Rus.).
40. Kharchenko, S. (2017). Syntactic norms of literary Ukrainian of XX — beginning of XXI of century. Kyiv: Milenium (in Ukr.).
41. Chak, Ye.D. (1978). Difficult cases of grammar and orthography. Kyiv: Radians'ka shkola (in Ukr.).
42. Chak, Ye.D. (1984). Difficult cases of the use of words. Kyiv: Radians'ka shkola (in Ukr.).
43. Sherekh, Yu. (1951). Essay of modern literary Ukrainian. Miunkcen (in Germ.).
44. Yunosova, V.O. (2003). A variant of case endings of nouns is in modern literary Ukrainian. Kyiv: Znannia Ukrainy (in Ukr.).
45. Yavors'ka, H.M. Prescriptive linguistics as discourse: Language, culture, power. Kyiv (in Ukr.).

Статтю отримано 24.05.2018

Larysa Kolibaba

Institute of Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

MORPHOLOGICAL FORMS OF NOUNS IN A CONTEXT LINGUISTIC NORM

In this article the problem of fixing of morphological forms of nouns in the Ukrainian dictionaries of different time and its linguistic qualification the most authoritative grammars of literary Ukrainian is analyzed, in particular accusative case on *-a (-я)*, accusative case of the plural in form of nominative case, dative case with endings *-ovi, -evi (-eви)* and locative case on *-y (-ю), -i (-ї), -ovi, -evi (-eви)*. These morphological forms of nouns through disparity between prescriptive and descriptive norms present most difficulties during their fixing in the newest lexicographic sources. They are regulated modern prescriptive grammatical norm, that is why they necessarily need to be fixed in modern lexicographic sources.

Forms of the second accusative of nouns of masculine of the second declension, that denoting well-defined objects are organic for Ukrainian, present her specific and prescriptive does not contradict to the language norm. Application of prepositional forms of accusative on *-a (-я)* corresponds to traditions of Ukrainian also, but as yet is a descriptive morphological norm.

Forms of dative case are on *-ovi, -evi (-eви)*, that them all nouns of masculine (both names of creatures and names of uncreatures) and part of nouns of neuter can have in accordance with a modern prescriptive norm, in language practice under influence of extralinguistic factors are still inferior to their activity before forms on *-y (-ю)*.

In the local case, in modern linguistic practice, contrary to the prescriptive morphological norm, we observe the following tendencies: the expansion of the range of nouns of the second declension of masculine and neuter singular with the ending of the *-ovi, -evi (-eви)*, denoting uncreatures, the limitation in the functioning of the prepositional form of the “*no + noun with the ending -i (-ї)*” and giving preference to the prepositional case form “*no + noun on -y (-ю)*”.

Forms of accusative of plural that coincide with a nominative also belong to the original morphological features of literary Ukrainian and are signs of folk language. These forms are widely used and continue to be use in fiction and somewhat less frequently — in a publicism.

Generally speaking, descriptive norms during the conclusion of dictionaries must be based on reflection of connection between codified grammatical forms with their real embodiment in living language practice.

Keywords: *prescriptive grammatical norm, descriptive grammatical norm, morphological norm, noun, ending, accusative case, second accusative case, dative case, locative case, genitive case, nominative case, masculine, neuter, names of creatures, names of uncreatures.*

УДК 811.161.2

Юлія Чернобров

Інститут української мови НАН України, м. Київ

ФОРМУВАННЯ ПОНЯТТЯ Й НОМІНАЦІЇ СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ В XIX — 50-х роках XX ст.

Статтю присвячено історії поняття та номінації складного речення в джерелах синтаксичної термінології української мови XIX — 50-х років XX ст. в контексті розвитку синтаксичної теорії. Здійснено діахронний аналіз зазначеного синтаксичного терміна в ономазіологічному й семасіологічному аспектах. Показано роль українських мовознавців у терміновірному процесі та з'ясовано зміни семантики на тлі розвитку української синтаксичної науки.

Ключові слова: термін, синтаксична термінологія, складне речення, історичне термінознавство, термінологічна номінація.

Термінологія на позначення понять синтаксису складного речення — це лексико-семантична підсистема, що має власну історію формування, систематизації та кодифікації в українському мовознавстві й перебуває у стані постійного розвитку й поповнення. Формування цього складника синтаксичної терміносистеми досі не було предметом дослідження.

Висвітлення історії термінології на позначення понять синтаксису складного речення варто починати із системоутворювальних, а тому мета нашої розвідки — простежити формування поняття й номінації *складне речення* в джерелах синтаксичної термінології української мови XIX — 50-х років XX ст. Період, обраний для аналізу, характеризується формуванням засадничих термінів та їхніх дефініцій. Подальший інтенсивний розвиток синтаксичної теорії зумовив появу відповідних термінологічних підсистем, кожна з яких може бути об'єктом спеціальних термінознавчих розвідок.

© Ю.А. ЧЕРНОБРОВ, 2018

Природа й будова складного речення в українському мовознавстві постає предметом зацікавлення в граматичних працях першої половини ХІХ ст. Терміни на позначення складного речення та типів його структурних частин запозичували з російської мови: *сложное, главное, придаточное* (Могильницький 1823: 121; Вагилевич 1845: 98; Паславський 1848: 193). У рукописній граматиці Луки Слугоцького замість терміна *сложное предложение* запропоновано новий — *сенсь зложений*, калька з польської — *złożony* (Слугоцький 1848: 188).

Термін *зложене* речення є в багатьох граматиках другої половини ХІХ — першої половини ХХ ст. (Осадца 1876: 171; Смаль-Стоцький 1893: 133; Коцовський 1912: 85; ГТП 1917: 13; Сімович 1918: 274; Курило 1921: 18; Грунський 1926: 83; Огієнко 1935: 172; Загородський 1946: 13) з фонетичними варіантами *сложене* (Дячан 1865: 119), *сложєные* (Шашкевич 1865: 185), *зложєні* (Партицький 1873: 137), *зложєное* (Гарайда 1941: 110), оскільки складне речення визначали як синтаксичне уворення, *складєне* з простих: «Соединать сѧ два або больше положєній, зъ которыхъ кожде свѣй власный подметъ и присудокъ має, въ одну цѣлость, то такое положєнїе називає сѧ *зложєнымъ*» (Осадца 1876: 171).

У граматиках першої половини ХХ ст. для позначення складного речення використали терміни *сложное* (Огієнко 1908: 64), *складчасте* (Нечуй-Левицький 1914: 3), *сполучєне* (Левицький 1918: 96), *складєне* (Горецький 1929: 247), *складне* (Перегінець 1931 (10): 9; Каганович 1935: 3; Синявський 1941: 315). Зауважимо, що М. Левицький, окрім терміна *сполучєне речення*, послуговується назвою *складне речення* для номінації простого поширеного речення: «Речення з головних і додаткових частин називається *складне речення*» (Левицький 1918: 95).

Терміни *зложєне, складєне, сполучєне* орієнтували на одиницю, утворену поєднанням елементів. Визначення поняття складного речення, представлені в українських мовознавчих працях другої половини ХІХ — до 50-х рр. ХХ ст., містять такі тлумачення:

1) речення, яке вміщує кілька одиниць повідомлення: «Положенѧ, которїи содержатъ въ собѣ більше нѣжъ одно изречєнїе, называютсѧ *зложєными*» (Шашкевич 1865: 185);

2) різновид складного речення — складнопідрядного, яке містить головну й підрядну частину: *головне і побочне* (Партицький 1873: 139); «речєнє *головне* з *побічним* чинять одну цїлість і дають разом *речєнє зложєне (гадку зложєну)*» (Смаль-Стоцький 1893: 133);

3) поєднання двох і більше речень: «Речєня, що висказують кілька гадок, отже зложєні з двох і більше речєнь, називають сѧ *речєня зложєні*» (Попович 1897: 89); «Двоє, троє простих (непоширених) або складних (поширених) або й злитих речєннїв можуть злучатисѧ між собою. Тодї вони звутьсѧ *сполучєні*» (Левицький 1918: 96), «Речєння, складєне з двох чи декількох простих речєнь, зветьсѧ *зложєним*» (Огієнко 1938: 14);

4) поєднання простих речень за допомогою сурядного або підрядного зв'язку: «*Зложєне речєння* уявляє з себе декілько простих або стягнених

речень, сполучених між собою рівнорядно або підрядно, як сполучаються окремі слова в простому реченні» (Залозний 1917: 6);

5) змістова єдність, виражена двома або кількома реченнями: «*Складне речення* — два або більше простих речень, що передають одну складну думку» (Загородський 1946: 4); «*Складне речення* означає дві або й більше думок <...> ознакою *складного* є наявність двох або кількох пар головних членів» (Шерех 1947: 5);

6) речення, пов'язані безсполучниковим, підрядним або сурядним зв'язком: «Речення, зв'язані в одну цілість засобами асиндетону, паратакси або гіпотакси, творять єдність, яка має назву *складного речення*» (Шерех 1951: 102).

Юрій Шерех наполягає на умовності терміна *складне речення*, проте пропонує послуговуватися ним за традицією: «<...> йдеться не про речення, а про систему речень. Це так само, коли б, приміром, будинок, що складається з кількох квартир, зв'язаних між собою сходами, назвати складною квартирою. Доцільніше було б назвати цю систему речень *складним цілим* або якимось інакше <...> щоб не впроваджувати нового терміну, будемо користуватися старим, традиційним, пам'ятаючи про його умовність» (Шерех 1951: 102).

У «Словнику лінгвістичних термінів» Є.В. Кротевича та Н.С. Родзевич (1957 р.) визначення складного речення вказує на те, що це утворення, побудоване з речень, яке становить «єдине смислове й інтонаційно оформлене граматичне ціле» (КРСЛТ 1957: 159); наведено синонімічні терміни *фраза*, *складне ціле*, *складне синтаксичне ціле* (Там само: 160). У словниковій статті під реєстровим словом *фраза* йдеться про відсутність однозначності трактувань цього терміна в мовознавчій літературі. Це й «одиниця мовного висловлювання, що являє собою ритмомелодичне і смислове ціле, яке будь-якими синтаксичними способами виражає закінчену думку <...> тобто висловлювання “від крапки до крапки”, в тому числі й *еквіваленти речень*, і *речення*, і *фразеологічна одиниця*» (Там само: 208). У дефініції терміна *складне синтаксичне ціле* вказано, що це — «сполучення речень, здатне й поза контекстом виявити значення всіх своїх складових елементів і виразити цілком закінчену думку (*надфразна єдність* — Л.А. Булаховський)», а також «те саме, що й *складне речення* (*складнопідрядне*, *складносурядне*)» (Там само: 160). У словниковій статті про *складне ціле* акцентовано на тому, що це авторський термін на позначення складного речення, який належить О.М. Пешковському. Учений відкидає термін *складне речення*, тому що «він називає кілька речень одним реченням і тим самим створює плутанину» (Там само: 161).

На сучасному етапі розвитку синтаксичної науки *складне речення* витлумачують як одиницю повідомлення, поліпредикативну конструкцію, частини якої поєднуються за допомогою відповідного синтаксичного зв'язку й семантико-синтаксичних відношень (Вихованець 1993: 280; УМЕ 2007: 623; УМЕМ 2011: 331; Загнітко 2011: 648). Терміни *складне синтаксичне ціле* і *надфразна єдність* (*надфразова єдність*) функціонують

як синоніми на позначення поняття сукупності речень, що характеризуються завершеністю теми (можливістю виокремити зачин, початок теми, розвиток, виклад теми і кінцівку, підсумок теми), семантичною і синтаксичною пов'язаністю компонентів, що відрізняється від *складного речення* менш тісним зв'язком між частинами та більшою синтаксичною самостійністю (УМЕ 2007: 408; УМЕМ 2011: 331).

У контексті цієї розвідки варто також висвітлити історію терміна *період*, за яким тривалий час, починаючи із праць другої половини ХІХ ст., було закріплене поняття особливого виду складного речення з великою кількістю складників (речень): «Сложное положение, состоящее из множества положений, в котором по высказанию одного еще конечно ожидается другого — главного положения — следствия тамтого, называется *періодъ*» (Шашкевич 1865: 196); «Більші речення (гадки) сполучені називаємо також *періодами*» (Смаль-Стоцький 1893: 139) та ін.

Термін *період* (від грецького *periodos* — кружний шлях, обертання) мав фонетичні варіанти: *періодъ* (Шашкевич 1865: 196; Осадца 1876: 215), *періода* (Смаль-Стоцький 1893: 139; Сімович 1918: 328), *періода* (Коцовський 1912: 86), *період* (Нечуй-Левицький 1914: 47; ГТП 1917: 11; КРСЛТ 1957: 119). В.І. Коцовський та І.М. Огоновський використовували назву *очеркове реченє* (Коцовський 1912: 86), що свідчить про прагнення використати народну мовну основу в термінах.

М. Осадца у підрозділі «*О положению многократномъ*» пояснив, яку конструкцію називати періодом і окреслив його структурні особливості: «Положение многократное называется *періодомъ*, если потребны к тому має свойства» (Осадца 1876: 215). Автор виокремив обов'язкові компоненти та їхні семантичні функції: *положення передъидущое* висловлює *мисль пригитовительну, послѣдующое* — *головну*. Залежно від кількості речень у періоді подано терміни на позначення його структурних різновидів: *періоды двочленни, тричленни, чотыричленни* та ін. (Там само). Зауважимо, що М. Осадца визначив природу періоду як поліпредикативної одиниці зі сполучниковим (сурядним / підрядним), безсполучниковим, сполучниково-безсполучниковим зв'язком між частинами: «въ положению многократномъ рѣвнорядномъ стоятъ положенія одно коло другого безъ связи, або соединяють ся нарѣчіями указательными, або союзами рѣвнорядными»; «въ положению многократномъ, стоячомъ зъ головного положенія и двох або больше положеній побочныхъ слѣдующое уважать належить: всѣ побочніи положенія зависятъ безпосередньо отъ головного положенія, а тогда они взгледомъ суть рѣвнорядніи <...> одно або больше побочныхъ положеній зависятъ отъ такого положенія, которое само есть побочное...» (Осадца 1876: 215).

У граматиках 20-х років ХХ ст. у визначеннях терміна *період* з'являються вказівки на вирішальну роль інтонації та змісту в утворенні цієї багатокомпонентної одиниці. І.С. Нечуй-Левицький також визначає *період* як *складне речення*, проте вказує на інтонаційні особливості конструкції цього типу: «*Період* — це довге складчасте речення, котре складається з

головного речення з багатьома додавальними реченнями і збудоване дуже штучно (гарно)»; «Період складається з двох часток, перша частка — підвищення, друга частка — пониження» (Нечуй-Левицький 1914: 47). Семантико-синтаксичні відношення між головним і додавальним реченнями послуговували критерієм для номінації періодів: *причинні, умовні, поступальні, порівняльні, супротивні, порядкові* (Там само). В.І. Сімович вносить семантичні характеристики в зміст поняття, названого періодом: «Довге зложене речення, але ж таке, що в ньому зміст повний і думка закінчена, зветься *періодом* <...> в першій часті підносимо голос, у другій понижуємо, що ті часті так і звуться: *піднесенням* і *пониженням*» (Сімович 1918: 328). Автор наводить терміни на позначення різновидів періодів: *періода порівняльна, умовна, допустова, часова, відносна* (Сімович 1918: 328).

Юрій Шерех витлумачує період як складну синтаксичну одиницю, яка вміщує інтоновані складники — *члени наростання, члени спадання* — розділені паузою (Шерех 1951: 121). «Інтонація робить опуклим рух думки і окреслює завершеність цього руху. Період властивий тим стилям, які плекають розгорнену і патетичну аргументацію або розлогий опис. Перше буває найчастіше в ораторській мові, друге — в неквапливій реалістичній прозі або поезії» (Там само: 123).

В українських мовознавчих працях другої половини XIX — 50-х років XX ст. закладено формально-граматичні, семантичні та інтонаційні характеристики змістової організації поняття *період*. У сучасному синтаксисі термін *період* уживають на позначення категорії стилістичного синтаксису, зокрема складного чи простого ускладненого багатокомпонентного речення специфічної структури, в якому є дві нерівні частини: перша з послідовним переліченням однорідних елементів, друга замикає першу логічно, граматично й інтонаційно (УМЕ 2007: 492; УМЕМ 2011: 293). Також мовознавці кваліфікують конструкцію як стилістичну фігуру, побудовану із семантично-інтонаційних частин (висхідної і низхідної), розмежованих тривалою паузою (Дудик 2010: 310), із сполучниковим, безсполучниковим, сполучниково-безсполучниковим зв'язком, між частинами якої простежуються семантико-синтаксичні відношення і синтаксичні зв'язки, притаманні складним реченням (СУМС 2013: 232).

Отже, в українському мовознавстві теоретичне підґрунтя синтаксису складного речення закладено в граматиках першої половини XIX ст. Упродовж XIX — 50-х років XX ст. терміни на позначення складного речення запозичували з російської, польської мов та використовували номінації, близькі до народної мови. Терміном *складне речення* послуговуються із 30-х років XX ст. В джерелах середини XX ст. назви *складне речення, фраза, складне ціле, складне синтаксичне ціле, надфразна єдність* уживають як синоніми. Упродовж досліджуваного періоду закладено підвалини сучасного трактування терміна *період* та здійснено спроби введення терміноодиниць, орієнтованих на питому основу.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Вагилевич 1845	— Wagilewicz J. Grammatyka Języka Małoruskiego w Galicji. Lwów, 1845. 181 с.
Вихованець 1993	— Вихованець І.Р. Граматика української мови: Синтаксис. Київ, 1993.
Гарайда 1941	— Гарайда І. Граматика руського языка. Унгварь, 1941. 146 с.
Головацький 1849	— Головацький Я. Граматика Руского Языка. Львов, 1849. 226 с.
Горецький 1929	— Горецький П.Й., Шаля І. Українська мова: практично-теоретичний курс. Київ, 1929. 336 с.
ГТП 1917	— Граматична термінологія і правопис, ухвалені Комісією мови при Українському т-ві шкільної освіти в Києві. Київ, 1917. 18 (2) с.
Грунський 1926	— Грунський М.К., Сабалдир Г.О. Українська мова. Київ, 1926. 156 с.
Дудик 2010	— Дудик П.С., Прокопчук Л.В. Синтаксис української мови. Київ, 2010.
Дячан 1865	— Дячан П.М. Методична граматика языка малоруського. Львів, 1865. 142 с.
Жуківський 1848	— Возняк М.С. Галицькі граматика української мови першої половини ХІХ століття. Львів, 1911. 340 с.
Загнітко 2011	— Загнітко А.П. Теоретична граматика сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис. Донецьк, 2011.
Загородський 1946	— Загородський А.О. Граматика української мови. Ч. II. Синтаксис. Київ, 1946. 192 с.
Залозний 1917	— Залозний П.Ф. Коротка граматика української мови. Ч. II: Синтаксис. Київ, 1917. 90 с.
Каганович 1935	— Каганович Н.А., Шевельов Г.В. Граматика української мови. Ч. II: Синтаксис. Київ, 1935. 158 с.
Коцовський 1912	— Коцовський В.І., Огоновський І.М. Методична граматика руської мови для ІV класи шкіл 5- і 6-класових. Львів, 1912. 98 с.
КРСЛТ 1957	— Кротевич Є.В., Родзевич Н.С. Словник лінгвістичних термінів. Київ, 1957. 235 с.
Курило 1921	— Курило О. Початкова граматика української мови. Львів; Винниця. Ч. 2. 1921. 40 с.
Левицький 1918	— Левицький М.П. Українська граматика для самонавчання. Ромни, 1918. 159 с.
Могильницький 1823	— Возняк М.С. Філологічні праці І. Могильницького. <i>Українсько-руський архів</i> . Львів, 1910. Т. 5. 240 с.
Нечуй-Левицький 1914	— Нечуй-Левицький І.С. Граматика української мови. Київ, 1914. Ч. II. 94 с.
Огієнко 1908	— Огієнко І. Українська граматична термінологія: Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про історію розвитку її. Київ, 1908. 79 с.
Огієнко 1938	— Огієнко І. Складня української мови. Жовква, 1938. Ч. II. 239 с.
Осадца 1876	— Осадца М. Граматика руського языка. Львів, 1876. 238 с.
Паславський 1848	— Возняк М.С. Галицькі граматика української мови першої половини ХІХ століття. Львів, 1911. 340 с.
Партицький 1873	— Партицкий О.О. Граматыка руска для ужитку в школах людових в Галичині. Львів, 1873. 174 с.
Перегінець 1931 (10)	— Перегінець М. Синтакса складного речення: Лекція Х. <i>Підвищений курс української мови</i> . За ред. Л.А. Булаховського. Харків, 1931. 48 с.
Попович 1897	— Попович О. Руска граматика для шкіл народних. Ч. II. Відень, 1897. 129 с.

- Сімович 1918 — Сімович В.І. Практична граматики української мови. Раштат, 1918. 584 с.
- Синявський 1941 — Синявський О. Норми української літературної мови. Львів, 1941. 363 с.
- Слугоцький 1848 — Возняк М.С. Галицькі граматики української мови першої половини ХІХ століття. Львів, 1911. 340 с.
- Смаль-Стоцький 1893 — Смаль-Стоцький С.Й., Гартнер Ф. Руска граматики. Львів, 1893. 182 с.
- СМУ 1918 — Дубровський В. Словник московсько-український. Київ, 1918. 542 с.
- СУМС 2013 — Мойсієнко А.К. Сучасна українська мова: Синтаксис: підручник. Київ, 2013.
- УМЕ 2007 — Українська мова. Енциклопедія. Київ, 2007.
- УМЕМ 2011 — Муромцева І.В. Українська мова. Енциклопедія. Київ, 2011.
- Шашкевич 1865 — Шашкевич Г. Мала граматики языка руского основана на подставі читанок для ІІІ и ІV отряду школ головных в Царстве Аустрии употребляемых яко допомочна книга для учителей и препарандов. В Вєдні, 1865. 235 с.
- Шерех 1947 — Кислиця Д., Шерех Ю. Граматики української мови: посібник для гімназії. Ч. ІІ: Синтакса. Мюнхен, 1947. 86 с.
- Шерех 1951 — Шерех Юрій. Нарис сучасної української літературної мови. Мюнхен, 1951. 406 с.
- Шерстюк 1907 — Шерстюк Г.П. Коротка граматики для школи. Полтава, 1907. Ч. І. 64 с.

LEGEND

- Вагилевич 1845 — Wągylewicz, Ya. (1845). Gramatyka Języka Małoruskiego w Galicii. Lwów (in Ukr.).
- Вихованець 1993 — Vykhoivanets, I.R. (1993). Ukrainian Grammar: Syntax. Kyiv: Lybid (in Ukr.).
- Гарайда 1941 — Garaida, I. (1941). Grammatika ruskogo yazyika. Ungvar: Vydanya Podkarpatskogo Obschestva Nauk' (in Ukr.).
- Головацький 1849 — Golovatskyi, Ya. (1849). Grammatika Ruskogo Yazyika. Lvov (in Ukr.).
- Горецький 1929 — Horetskyi, P.Y., Shalia, I. (1929). Ukrainian language: practical-and-theoretical course. Kyiv: Knyhospilka (in Ukr.).
- ГТП — Gramatichna terminologiya i pravopis, uhvaleni komisieyu movi pri ukrayinskomu t-vi shkilnoyi osviti v Kievi. (1917). Kyiv: Drukarnia Ukrainskoi Tsentralnoi Rady (in Ukr.).
- Грунський 1926 — Grunsky, M.K. Sabaldir, G.O. (1926). Ukrainian language. Kyiv: Chas (in Ukr.).
- Дудик 2010 — Dudyk, P.S., Prokopchuk, L.V. (2010). Ukrainian syntax. Kyiv: Academia (in Ukr.).
- Дячан 1865 — Diachan, P.M. (1865). Metodichna gramatika yazyika maloruskogo / Lviv: Stavropihiiskiy instytut (in Ukr.).
- Жуківський 1848 — Vozniak, M.S. (1911). Galician Ukrainian grammars of the first half of the XIX century. Lviv (in Ukr.).
- Загнітко 2011 — Zahnitko, A.P. (2011). Theoretical grammar of the Ukrainian language. Morphology. Syntax. Donetsk (in Ukr.).
- Загородський 1946 — Zhrodskyi, A.O. (1946). Ukrainian grammar. Vol. 2. Syntax. Kyiv: Radianska shkola (in Ukr.).
- Залозний 1917 — Zaliznyi, P.F. (1917). Short grammar of the Ukrainian language. Syntax. Kyiv: Drukarnia 1-oi Kyivskoi Drukarskoi Spilky (in Ukr.).
- Каганович 1935 — Kahanovych, N.A. Sheveliov, H.V. (1935). Grammar of the Ukrainian language. Vol. 2: Syntax. Kyiv: Radianska shkola (in Ukr.).

-
- | | |
|----------------------|---|
| Кошовський 1912 | — Kotsovskiy, V.I., Ohonovskiy I.M. (1912). Methodical grammar of the Ukrainian language for 4 th year in 5-6-year school. Lviv: Nakladnia vydavnytstva shkilnykh knyzhok (in Ukr.). |
| КРСЛТ 1957 | — Krotevych, E.V. Rodzevych N.S. (1957). Dictionary of linguistic terms. Kyiv: Academy of Sciences of the Ukrainian SSR (in Ukr.). |
| Курило 1921 | — Kurylo, O. (1921). Primary grammar of the Ukrainian language Lviv; Vynnytsia: Z drukovanoho Naukovoho tovarystva im. T.H. Shevchenka: Podillia (in Ukr.). |
| Левицький 1918 | — Levytskyi, M.P. (1918) Ukrainian grammar for self-education. Romny: Molodyk (in Ukr.). |
| Могильницький 1823 | — Vozniak, M.S. (1910). Philological works by I. Mohylnytsky. <i>Ukrainian-Russian archive</i> . Vol. 5. Lviv: Z drukovanoho Naukovoho tovarystva im. T.H. Shevchenka (in Ukr.). |
| Нечуй-Левицький 1914 | — Nechuy-Levytskyi, I.S. (1914). Grammar of the Ukrainian language. Kyiv: Drukarnia I.I. Chokolova. Vol. 2. (in Ukr.). |
| Огієнко 1908 | — Ohijenko, I. (1908). Ukrainian grammar terminology: Historical dictionary of Ukrainian grammar terminology with a preface on the history of its development. Kyiv: Drukarnia 1-i Kyivskoi drukovanoi spilky (in Ukr.). |
| Огієнко 1938 | — Ohijenko, I. (1938). Skladnya ukrayinskoyi movi. Zhovkva: Drukarnia oo. Vasylian, 1938. Vol. 2 (in Ukr.). |
| Осадца 1876 | — Osadtsa, M. (1876). Gramatika ruskogo yazyika. Lviv: Stavropihiiskiy instytut (in Ukr.). |
| Паславський 1848 | — Vozniak M.S. (1911). Galician Ukrainian grammars of the first half of the XIX century Lviv (in Ukr.). |
| Партицький 1873 | — Partytskyi, O.O. Gramatyika ruska dlya uzhitku v shkolah lyudovih v GalichinI. Lviv (in Ukr.). |
| Перегінєць 1931 (10) | — Bulakhovsky, L.A. (Ed.). (1931). Perehinets M. Syntax of compound sentence: Lecture 10. Advanced course of the Ukrainian language. Kharkiv (in Ukr.). |
| Плющ 2004 | — Pliushch, M.Ya. Hrypas, N.G. (2004). Grammar of the Ukrainian languages in schemes. Kyiv: Vyshcha shkola (in Ukr.). |
| Попович 1897 | — Popovych, O. (1897). Ruska gramatika dlya shkil narodnih. Vol. 2. Viden: Nakladom vydavnytstva knyzhok shkilnykh (in Ukr.). |
| Сімович 1918 | — Simovych, V.I. (1918). Practical grammar of the Ukrainian language (in Ukr.). |
| Синявський 1941 | — Syniavskiy, O. (1941). Norms of the Ukrainian literary language. Lviv (in Ukr.). |
| Слугоцький 1848 | — Vozniak, M.S. (1911). Galician Ukrainian grammars of the first half of the XIX century Lviv (in Ukr.). |
| Смаль-Стоцький 1893 | — Smal-Stotskiy, S.Yo., Gartner, F. (1893). Ruska gramatika. Lviv: Z drukovanoho Naukovoho tovarystva im. T.H. Shevchenka (in Ukr.). |
| СУМС 2013 | — Mojsijenko, A.K. (Ed.). (2013). Modern Ukrainian language: Syntax. Kyiv: Znannia (in Ukr.). |
| УМЕ 2007 | — The Ukrainian language. Encyclopedia (2007). Kyiv: Ukrainian language (in Ukr.). |
| УМЕМ 2011 | — Muromtsev, I.V. (Ed.). (2011). The Ukrainian language. Encyclopedia. Kyiv: Maister-class (in Ukr.). |
| Шашкевич 1865 | — Shashkevych, H. (1865). Mala grammatika yazyika ruskogo osnovana na podstave chitanok dlya III i IV otryadu shkol golovnyih v Tsarstve Avstrii upotrebliaemyih yako dopomochna kniga dlya uchitelev i preparandov. Viden (in Ukr.). |
| Шерех 1947 | — Kyslytsia, D., Sherekh, Yu. (1947). Grammar of the Ukrainian language tutorial for the gymnasium. Vol. 2: Syntax. Munich: Ukrain-ska trybuna (in Ukr.). |

- Шерех 1951 — Sherekh, Yurii (1951). Essay on contemporary Ukrainian literary language. Munich: Molode zhyttia (in Ukr.).
- Шерстюк 1907 — Sherstyuk, G.P (1907). Brief grammar for school. Poltava: Ukrain-skyi uchytel (in Ukr.).

Статтю отримано 15.05.2018

Yulia Chernobrov

Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

FORMATION OF THE CONCEPT AND NOMINATION FOR COMPOUND SENTENCE IN UKRAINIAN LINGUISTIC IN XIX — 50ies OF XX CENTURY

The article is devoted to the history of the concept and the nomination for compound sentence in the sources of syntactic terminology of the Ukrainian language of the XIX — 50ies of XX century in the context of the syntactic theory development. A diachronic analysis of this syntactic term in the onomasiological and semasiological aspects was made. The role of Ukrainian linguists in the terminological process is shown and changes of semantics are made on the background of development of Ukrainian syntactic science.

The theoretical foundations of the compound sentence study are started in the grammar of the first half of the XIX cent. During the 1920ies and 1950ies the terms for designating a compound sentence were borrowed from Russian, Polish and used nominations close to the national language base. The term *складне речення* is used from the 30ies of the XX century. In the sources of the middle of the XX cent. such notions as *складне речення*, *фраза*, *складне ціле*, *складне синтаксичне ціле*, *надфразна єдність* are used synonymously. Nomination *складне речення* is not strict, fixed by the tradition of use. For a long time there were disputes over its orientation. An analysis of contexts indicates the identification of the parts of compound sentence with simple ones. Subsequently, linguists considered unmotivated to name several sentences as one sentence. These views are reflected in the modern interpretation of the term *складне речення*, as communicative unit. During this period, the basis for the modern interpretation of the term *період* is put and attempts have been made to use terminological units on Ukrainian base.

Keywords: *term, syntactic terminology, compound sentences, historical terminology, terminological nomination.*

УДК 81-112

Марія Зарінова

Інститут української мови НАН України, м. Київ

КОНСОНАНТНІ ФОНЕТИЧНІ ВАРІАНТИ В МОВІ УКРАЇНСЬКОЇ ПРОЗИ кінця XIX — початку XX століття

Стаття присвячена проблемі фонетичної варіантності в історії української мови. Розглянуто основні теоретичні й практичні нормотворчі положення визначних мовних особистостей межі століть — І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Б. Грінченка, О. Кобилянської, В. Стефаника, Б. Лепкого та М. Коцюбинського. Проаналізовано функціонування найпоширеніших видів фонетичних варіантів консонантного типу, зокрема спричинених асимілятивними процесами, епентезою, діерезою, протезою. Визначено особливості ідіостилю прозаїків щодо вживання паралельних форм у зв'язку з лінгвальними й екстралінгвальними чинниками.

Ключові слова: фонетична варіантність, консонантні фонетичні варіанти, мовна норма, лексична варіантність.

Українська літературна мова кінця XIX — початку XX ст. перебувала на етапі становлення та активного нормотворення. Уніфікації літературної мови потребувала суспільно-політична ситуація, в якій українці послуговувалися кількома мовами і двома варіантами власної літературної мови: адже Східна Україна перебувала під владою Російської імперії, а території Галичини й Буковини належали Австро-Угорській імперії. Особливий вплив на нормалізаційні процеси мали мовні особистості письменників-прозаїків, зокрема І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Б. Грінченка, О. Кобилянської, В. Стефаника, Б. Лепкого, М. Коцюбинського та ін. Історичні постаті змінювали тенденції мовотворення, висловлюючи свої думки на сторінках періодичних видань, наукових розвідок.

Прозаїки орієнтувалися переважно на мову Г. Квітки-Основ'яненка й Т. Шевченка, що мала в тогочасній свідомості

© М.В. ЗАРІНОВА, 2018

авторів статус взірцевої. Другим важливим джерелом прескриптивної норми, що позначалося на мові творів, були рідні говірки письменників. Часто митці надавали перевагу вузьким діалектним формам своєї місцевості у порівнянні з поширенішими варіантними одиницями (ВО). У формуванні ідіолекту І. Нечуя-Левицького значну роль відіграли середньонаддніпрянські говірки. Дослідники зазначають, що прозаїк перебільшував значення говірок Надросся для формування норм літературної мови, недооцінюючи решту зразків [5: 46]. Керувалися подібним принципом і представники західноукраїнського літературного варіанта мови В. Стефаник, Б. Лепкий та О. Кобилянська, для яких використання діалектних слів, відображення специфіки фонетики місцевості було насамперед засобом передання етнографічних, культурологічних особливостей живої мови покутсько-буковинських регіонів.

Дбаючи про усталення норм вживання слів, Б. Лепкий водночас відображав у своїх творах мову різних суспільних верств населення України, не цураючись, зокрема, і росіянізмів. Пояснював він свідоме вживання таких номінативних варіантів слів прагненням відійти від польського впливу, який панував тоді на західноукраїнських землях. Багатомовність знаходить відображення й у текстах О. Кобилянської, що виявляється у використанні варіантних форм, іншомовних слів, варваризмів, побудові речень за німецькими чи польськими зразками тощо, однак попри це мова письменниці тяжіє до загальноукраїнської літературної традиції.

Б. Грінченко у своїх творах застосовував говірковий матеріал Слобожанщини, хоча й не надавав великого значення натуралізму в мові персонажів, використовуючи переважно ті засоби діалектної системи, що були спільними в більшості середньонаддніпрянських говірок [3: 14]. Значний вплив на формування словника сучасної української літературної мови й утвердження мовної норми мала діяльність Б. Грінченка як лексикографа. «Словарь української мови» був найважливішою лексикографічною працею свого часу, в якій відбита повною мірою жива народна мова.

Свідому позицію створення наддіалектних норм, усунення надлишкової варіантності мали Панас Мирний і М. Коцюбинський. Добираючи слова з народної мови, Панас Мирний дбав водночас про мовну чистоту, він негативно ставився до використання без крайньої потреби й слів іншомовного походження. На ідіостиль письменника значно вплинула фольклорна традиція, вивчення етнографічних матеріалів, мови класиків.

Мовотворчість М. Коцюбинського пов'язана з подільським говором. Письменник цінував художню вартість діалектизмів і використовував їх у власній практиці [8: 178]. Шануючи мовотворчість І. Франка, О. Кобилянської та ін. галицьких й буковинських письменників, він звертався і до зразків тодішнього західноукраїнського варіанта літературної мови.

Б. Грінченко, І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний, М. Коцюбинський, В. Стефаник, О. Кобилянська, Б. Лепкий — письменники, які безперечно вплинули на розвиток і нормування української літературної мови, збагативши її діалектними одиницями і розвинувши лексико-

семантичний та стилістичний потенціал цих засобів. Мова їхніх творів була і головним чинником усталення норм літературної й джерелом поширення ВО в літературній традиції. Варіантність слів, зокрема фонетична, була характерною ознакою тогочасної прози (і мови загалом), яка формувалась під впливом двох традицій літературної мови, великої діалектної бази, правописного різноманіття.

Фонетичні варіанти — паралельні форми слів, що виникли в результаті змін їх звукового складу. Виокремлюють фонетичні варіанти з відмінностями у консонантах, сонантах та паралельних формах слів, у яких приголосному звуку першого варіанта відповідає голосний звук другого варіанта. Ще одну численну групу фонетичних варіантів слів становлять комбіновані фонетичні варіанти, звукова оболонка яких репрезентована більш ніж двома фонемами.

Однією з поширених причин появи фонетичних варіантів консонантного типу слова є модифікації приголосних внаслідок асимілятивних процесів, зокрема за **ознакою глухості/дзвінкості**. Видозміна варіантних одиниць простежується на морфемних швах, найчастіше дієслівного префікса *роз-* (*рос-*) і кореня: *роскішно* — *розкішно*, *ропустити* (І. Нечуй-Левицький) — *розпустити* (Панас Мирний, М. Коцюбинський). Рідше звукову відмінність спостерігаємо на межі кореня і суфікса, а також у кінці слів: *небіщик* (Б. Лепкий) — *небіжчик* (В. Стефаник), *вподови* (Панас Мирний) — *вподовж* (О. Кобилянська). Випадки поширення таких форм у тексті письменників зумовлені дією принципу фонетичного правопису — «як чую так і пишу». Живомовне звучання слів перебувало під впливом говірок, а також інших мов (російської, польської). Унаслідок асимілятивних процесів за глухістю були утворені й фонетичні варіанти слів та їх похідних *вогко*, *легко*, *нігті*, *кігті*, *дьогтю*: *лекше* (Б. Грінченко, Панас Мирний, О. Кобилянська) — *легше* (у мовотворчості всіх письменників), напр.: ... *І не раз часом; було трапить ся яка пригода, як було зажурю ся та засумую — подивлюсь було на неї, і стане мені легше, якось наче аж одпочину* (І. Нечуй-Левицький). Форма з [к] інколи трапляється у творах Б. Грінченка, В. Стефаника, Панаса Мирного, О. Кобилянської; фіксують її і лексикографічні джерела поряд з основною формою *легше*, подаючи з позначкою *нар.* (народне) (Словник Грінченка II, 353). Паралельно з цими фонетичними варіантами письменники в художніх творах уживають також форму з глухим [х]: *Як то воно молоді літа згадуються так лехко! Ось тепер: сьогодні що зробиш — завтра вже й забув. А ті, далекі літа не забуваються...* (Б. Грінченко, 10).

Фонетичні варіанти з глухим консонантним звуком, як бачимо, завжди функціонують паралельно з формами, які містять дзвінкий звук. Оглушення загалом не є типовим, і такі ВО характерні для мовної практики представників східноукраїнського варіанта літературної мови — вони поширені у творах Б. Грінченка, І. Нечуя-Левицького. Отже, оглушення не характерне для української літературної мови, на противагу асиміляції за дзвінкістю. Тенденція до дзвінкості впливала на поширення

в тогочасній мові форм на зразок *зідхати* (Панас Мирний), *зразу*, утворення яких було гіперичним явищем.

Фонетичні варіанти слів, у яких **кореляють твердий і м'який приголосний звуки**, більш поширене явище української мови. Причинами виникнення цих протиставлень є звукові процеси асиміляції за палатальністю, збереження м'якості чи ствердіння деяких приголосних в окремих діалектах тощо.

Африката [ч], яка зазнала звукових перетворень у різні історичні періоди, в більшості діалектів збереглася лише в одному своєму вияві (тільки твердому) [1: 73]. Часто напівм'які позиційні варіанти [ч'] у досліджених текстах заступають відповідні тверді вияви фонем: *поручча* (В. Стефаник) — *поруччя*, *очи* (О. Кобилянська) — *очі* (І. Нечуй-Левицький).

У східноукраїнському варіанті літературної мови поширений м'який [р']: *стручокъ* (І. Нечуй-Левицький) — *стручок* (О. Кобилянська), *драговина* (Б. Грінченко) — *драговина*, *шахтарь* (Б. Грінченко) — *шахтар* (М. Коцюбинський), *базарь* (Панас Мирний) — *базар* (І. Нечуй-Левицький). Фонем [р] — [р'], як відомо, в частині діалектів не співвідносні, оскільки злилися в багатьох поліських та західноукраїнських говірках у фонему /р/ [1: 77], що засвідчує мовна практика Б. Лепкого та В. Стефаника: *ратунок* (Б. Лепкий), *поратунок* (В. Стефаник).

Передньоязикові приголосні легко піддаються палаталізації, асиміляції за палатальністю і подальшим видозмінам, а тому в розмовній та пізніше письмовій мові розвивається фонетична варіантність з твердим — м'яким компонентом: *круглаві* (О. Кобилянська) — *кругляві*, *дес* (В. Стефаник) — *десь* (О. Кобилянська), *возний* — *возний* (Б. Лепкий), *ворота* (І. Нечуй-Левицький) — *воротя* (В. Стефаник), *козацтво* (М. Коцюбинський) — *козацьтво* (Б. Грінченко), *інші* (Панас Мирний) — *иньші* (О. Кобилянська).

Давня сполука *дѣ* перед м'яким складом переходила в *й*, як у числівникових варіантних формах на зразок *двайцять*, що поширені в діалектах поряд із літературним *двадцять*, пор.: *Коли будеш вчити ся музики, то зможеш її грати, одначе памятай — грати її тоді, як будеш вже цілком доросла... Як будеш мати більше як двацять років... Чуєш?* (О. Кобилянська).

Процеси палаталізації внаслідок дії звука [j], що супроводжувались **уподібненням за місцем творення**, спричинили виникнення варіантів слів із цілими групами фонетичних альтернацій *ск* — *щ*, *сч* — *щ*, *сш* — *щ* (*шч*), *зш* — *жч* [5: 27 — 28]. Досліджений матеріал засвідчує вживання форм *блискати* (В. Стефаник) — *блищати* (Б. Грінченко); *счезнути* (І. Нечуй-Левицький) — *щезнути* (М. Коцюбинський); *красший* (Б. Лепкий) — *кращий* (М. Коцюбинський).

За аналогією до форм *кращий*, *нижчий* у діалектній мові поширювалися форми замість *менше* — *менче*, замість *дурніший* — *дурніщий*, замість *молодшати* — *молодчати*, зафіксовані у творах письменників, напр.: *Я не жартую, даш сто тисяч, то добре, я ані феника менче не возьму* (Б. Лепкий); *«Що за дурний хлоп із тебе» — сказав один з середини, «що вдаєш дур-*

нічого, ніж ти є? Не затримуй нас і себе довше, тільки скажи де ваше військо, і тоді «пашол» (О. Кобилянська); *Навіть стари прыбралысь, нібы помолодчалы й покращалы* (І. Нечуй-Левицький).

Часто форми, поширені в розмовній мові, а іноді і в західноукраїнському та східноукраїнському варіантах літературної мови, фонетично відрізнялися: *горівка* (В. Стефаник) — *горілка* (Панас Мирний), *дзелений* (В. Стефаник) — *зелений* (М. Коцюбинський), *обиджений* (Б. Лепкий) — *обижений* (Б. Грінченко). Причинами такої варіантності є збереження в одному з діалектів архаїчних рис староукраїнської (і більш давньої) фонетичної системи. У західноукраїнському варіанті літературної мови під впливом говорів, особливо наддністрянського, м'які приголосні [з'], [с'], [ц'] були дорсально-палатальними звуками і вимовлялися з відтінком шепелявості [4: 20]. У деяких словах замість приголосного [з] уживався [ж]: *ріжниця* — *різниця*, *ріжний* — *різний*, *вражливий* — *вразливий* і т. ін.

Зміни звуків, спричинені асиміляцією приголосних **за місцем і способом творення**, пов'язані з тенденціями до полегшення вимови, спрощення артикуляції, а тому фонетично пристосовані варіанти слів закріплюються в мовній системі, поступово втрачаючи природу варіантного ресурсу мови, перетворюючись на уніфіковані форми. У СУМ в 11 т. кодифіковано нормативні варіанти *двадцять*, *здоров'я*, *щезнути*, *дурніший*, *зелений*, а їхні фонетичні відповідники в літературній мові не збереглися.

ВО, що відрізняються приголосним звуком відмінної артикуляції, виникали також у результаті дисиміляції, яка менш притаманна українській мові, ніж асиміляція. Наслідком цього звукового процесу, наприклад, стало утворення звукової сполуки *хт* < *кт*, зокрема в слові *хто* < *кто*. Проривному звукові архаїчного варіанта, який вже майже не фіксується в текстах кінця XIX — початку XX ст. і відсутній в словниках того періоду, відповідає фрикативний приголосний. Отже, фонетичний варіант *хто* вже становив на той час сильну норму української мови.

Спостерігаємо численні варіантні форми зі співвідносними сполуками *чи* — *ши*, утворені внаслідок процесу розподібнення. Розподібнившись із наступним *н*, звук *ч* втратив у цьому звукосполученні елемент проривності, властивий йому як африкаті, і змінився на фрикативний *ш*. Цей процес був непослідовним, оскільки одні слова, напр.: *пасічник* / *пасішникувати* (І. Нечуй-Левицький, Б. Грінченко), *торішній* (М. Коцюбинський) / *позаторішній* (Панас Мирний), відбивають явище дисиміляції, інші зафіксовані як варіанти (*смачний* — *смашний*, *ручник* — *рушник*, *безпечно* — *безпешно*, *сердечний* — *сердешний*, *пшеничний* — *пшенишний*), а ще в інших не відбулося розподібнення приголосних за місцем і способом творення: *значний*, *місячний*, *нічний* тощо. Різною є й доля відповідних форм у сучасній українській літературній мові. На противагу поширених у XIX ст. формі *пасішник* нормативною сьогодні є більш давня ВО *пасічник*. Дисиміляція слова не відбулася у словах *смачний*, *безпечно*, *пшеничний*. Закріпилася форма з розподібненням у лексемах *торішній* / *позаторішній* і *рушник*. ВО *сердечний* і *сердешний* втратили варіантний зв'язок

через перерозподіл семантичного навантаження і семантико-стилістичних функцій, здобувши статус паронімів.

Консонантному звукові однієї ВО міг відповідати нуль звука іншої ВО. Головними причинами появи таких варіантів слів були процеси протези, епентези і дієрези.

Однією з фонетичних особливостей української мови порівняно з іншими слов'янськими є поява **протетичних приголосних** (*в, й, г*) у словах, що починалися на голосні звуки. Неетимологічні приголосні таким чином усували зяяння. Протеза не була системним явищем: збіг голосних не спричиняв такої ж важкості вимови, як збіг приголосних, а тому носії мови не завжди потребували його усунення. У новітній українській мові ця тенденція взагалі ослабла, і навіть іншомовні слова входять до українського лексикону без протетичних звуків. У результаті утворилося багато варіантних пар з протетичним **в** і без нього: *воно* — *оно* (О. Кобилянська), *вуха* — *уха* (В. Стефаник), *вогонь* — *огонь* (Б. Грінченко), *вузлуватий* — *узлуватий* (І. Нечуй-Левицький). Інколи таке варіювання зберігало свої первинні евфонічні функції, тобто після слів, що закінчуються на приголосний, вживалися ВО без протези, а після слів на голосний фіксуються форми з приставним звуком, напр.: *И дидь почымчыкувавъ черезъ невеличку леваду въ пасику. Баба Орышка понесла сълидомъ за нымъ улика* (І. Нечуй-Левицький); *Ой, каже, чоловіче, коби я з тобою мала хоть одну дитину, а най же тобі що станеться та й я піду по-під чужі вугли кувати?* (В. Стефаник).

Епентеза, зміна, що полягає у виникненні неетимологічного звука між двома іншими для полегшення переходу між вимовою різних приголосних, спричиняла появу низки фонетичних варіантів. Найчастотнішим вставним приголосним був **ј**. Форми ступенів порівняння прикметників (та похідних від них слів) з епентезою на зразок *найтихійший* (О. Кобилянська), *яснійше* (Б. Лепкий), *повеселійшати* (М. Коцюбинський) поширені в західноукраїнському літературному варіанті літературної мови. Тому і в творах прозаїків зі Східної України, виданих у Львові, також знаходимо подібні варіанти слів: *Паращине щебетане гострим серпом драло його по горлі. Він ставав далі все сумнійший, та мовчазнійший; серце його ждало тільки слова на криво, щоб спалахнути* (Панас Мирний).

Також трапляються у текстах кінця XIX — початку XX ст. форми з епентетичними звуками **м, к, х** і без них: *кламцати* — *клацати*, *поздоровкатись* — *поздороватись*, *бурхливо* — *бурливо*.

Звукові сполуки губних приголосних **б, п, в, м** з м'яким **ј** зазнали різних фонетичних трансформацій ще в ранній спільнослов'янський період. Рефлекси цих давніх змін знаходимо у варіантних формах: *здоров'я* — *здоровля*, *зім'явши* — *зімнявши*.

Варіанти слів, у яких приголосному звуку першого слова відповідав нуль звука другого слова, утворювалися також внаслідок **дієрези**, яка в конкретних випадках реалізовувалась як апокопа (усічення кін-

цевого приголосного) чи синкопа (випадіння звуку чи групи звуків серед слова) [2: 584]. У мові українських класиків були поширені такі ВО: *Годі описати той мучачий сум, що обгорнув мене. В **перечуттю** якоїсь несказаної, страшної, будучої боротьби, котру я мала ще перевести, за-щеміло моє серце немов в судорогах, вся моя відвага опустила мене, і я немов зів'яла...* (О. Кобилянська). Письменниця вживає форму з випадним **д**, тоді як більшість письменників орієнтувалася на фонетичний варіант *передчуття*.

Випадки спрощення груп приголосних **-ждн-**, **-здн-**, **-стн-**, **-стл-**, **-слн-** і утворення варіантних форм на зразок *зраджувати — зраджува-ти, тиждні — тижні, милосердний — милосерний* пов'язані історично з явищем занепаду редукованих. Наявність кількох приголосних підряд стала ускладнювати вимову, а тому й утворилися звукові варіанти без середніх приголосних звуків, які було легше вимовляти: *Якіж бо ви, Грицихо, немилосерні. Нащо ви собі з бідного жида жартуєте?* (Б. Лепкий). Та давні форми зберігалися в говірках, їх засвідчила мовна практика прозаїків: *Тиждні минають, як стоїть єму циганя перед душею* (О. Кобилянська).

Усичення початкових і кінцевих приголосних, притаманне при-слівникам, спричиняло поширення скорочених і стягнених варіантів слів, що виникали у розмовній мові (часто з додатковими чинниками емоційного характеру) [6: 18]: *звідти — відти, звідки — відки, тут — ту, скільки — кільки* тощо. Ці паралелі фіксували й лексикографічні джере-ла «Словарь» Б. Грінченка, «Російсько-український словник» А. Крим-ського, С. Єфремова, «Малорусько-Німецький словар» Є. Желехів-ського, «Словарь російсько-український» М. Уманця та А. Спілки, але вони здебільшого не надавали жодному з фонетичних варіантів стату-су першочергового. На більшу поширеність форм без спрощень при-голосних вказує лише велика кількість поданих статей споріднених слів із майже повною відсутністю тих, що стосувалися б скорочень. Використання таких варіантів у художніх творах пов'язане зі стиліза-цією мови персонажів: *Дохторь, бачу, відивив си на бабу тай каже: «А ти відки знаєш?» — «Ой, — каже баба, — відки знаю, то знаю, але дайте мині таку рицинку на послідний лїк»* (В. Стефаник). У сучасній україн-ській мові нормативними стали тільки повні варіанти слів *звідки, звідти, тут, скільки*.

Отже, в прозових творах українських письменників кінця XIX — по-чатку XX ст. були поширені фонетичні варіанти консонантного типу, що відрізнялися приголосними фонемами. Вони виникли в різні історичні періоди внаслідок звукових змін у структурі слів: асиміляції за глухістю, дзвінкістю, місцем і способом творення, палатальністю; дисиміляції; по-яви протетичних приголосних; процесів епентези та дієрези. Пошире-ність звукових ВО засвідчувала нестабільність, неусталеність певних фо-нетичних норм, зокрема тих, що стосувалися палатальності, дисиміля-тивних процесів та спрощення у групах приголосних.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бевзенко С.П. Українська діалектологія. Київ, 1980.
2. Дзендзелівський Й.О. Синкопа. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ, 2000. С. 584.
3. Кравченко М.В. Мова і стиль творів Бориса Грінченка: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2001. 20 с.
4. Матвіяс І.Г. Особливості фонетичної системи в західноукраїнському варіанті літературної мови. *Мовознавство*. 2011. № 4. С. 17 — 21.
5. Пилипенко Є.М. Діалектне джерело мови прозових творів І. Нечуя-Левицького. *Диво-слово*. 2003. № 11. С. 46 — 51.
6. Тараненко О.О. Алегроформи. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ, 2000. С. 18.
7. Тимченко Є. Українська граматика. Київ, 1917. С. 27 — 28.
8. Чапленко В. Історія нової української літературної мови (XVII — 1917 р.). Нью-Йорк, 1955.

REFERENCES

1. Bevzenko, S. (1980). Ukrainian Dialectology. Kyiv (in Ukr.).
2. Dzendzelivskiy, Y. (2000). Syncop. *Ukrainian Language. Encyclopedia*. Kyiv, 548 (in Ukr.).
3. Kravchenko, M. (2001). The Language and Style of Boris Grinchenko's Works. Kyiv (in Ukr.).
4. Matvias, I. (2011). Features of the Phonetic System in the Western Ukrainian Variant of the Literary Language. *Linguistics*, 4, 17 — 21 (in Ukr.).
5. Pylypenko, Y. (2003). The Dialect Source of the Language of The Prose Works by I. Nechuy-Levitsky. *Dyvoslovo*, 11, 46 — 51 (in Ukr.).
6. Taranenko, O. (2000). Alegoforms. *Ukrainian language. Encyclopedia*. Kyiv, 18 (in Ukr.).
7. Tymchenko, Y. (1917). Ukrainian Grammar. Kyiv (in Ukr.).
8. Chaplenko, V. (1955). The History of the New Ukrainian Literary Language (XVII—1917). New York (in USA).

Статтю отримано 13.06.2018

Maria Zarinova

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

CONSONANT PHONETIC VARIANTS IN UKRAINIAN LANGUAGE PROSE

late XIX — early XX centuries

The article is attached to the problem of phonetic variability in the history of the Ukrainian language. It concerns main theoretical and practical standardization positions of O. Kobylanska, V. Stefanyk, B. Lepky, M. Kotsyubinsky, Panas Mirny, I. Nechuy-Levytsky and B. Hrinchenko, distinguished language personalities of the centuries boundary. The author describes functioning of the most common types of consonant phonetic variants, in particular caused by the assimilative processes and enthesis, dieresis or prosthetic. The article determines the relations between the usage of parallel forms by writers and lingual and extra-lingual factors.

The Ukrainian standard language of the late XIX — early XX century was at the stage of formation and active normalization. The unification of pluricentric lingual instruments became necessary in view of the socio-political situation, which was accompanied by the use of Ukrainians of several languages and two variants of the native language standard.

The tongue of prose was a major factor in the establishment of norms, and the variants spreading source in the literary tradition. Variance of words, the most striking expression of which was phonetic variability, was a characteristic sign of contemporary prose that was formed under the influence of different normalization traditions, the great dialect base, spelling diversity and other factors influencing its pluristic centrality.

Consonant phonetic variants arose in different historical periods, as a result of sound changes in the structure of words: assimilation of deafness, chastity, place and way of creation, palatality; dissimilation, epenthesis and dieresis. The prevalence of sound variants was evidenced by instability of certain lingual norms, in particular those phonetic norms concerning palatalize and dissimilation processes and simplification in consortium groups.

Keywords: *phonetic variability, consonant phonetic variants, linguistic norm, lexical variability.*

УДК 811.161.2'367.625

Віктор Мойсієнко

Житомирський державний університет імені Івана Франка,
м. Житомир

УДОСТУПНЕННЯ ПАМ'ЯТОК — ШЛЯХ ДО ІНТЕНСИФІКАЦІЇ ТА ОБ'ЄКТИВНОСТІ ДОСЛІДЖЕНЬ З ІСТОРІЇ МОВИ

У статті акцентовано увагу на важливості видання давніх текстів із максимальним збереженням рис оригіналу. У транслітерованому тексті завжди представлено суб'єктивне бачення пам'ятки, якої б кваліфікації не був учений, котрий здійснює це метаграфування. Тому актуальними наразі стають факсимільні, фототипічні та репринтні видання. Вони удоступнюють пам'ятку широкому колу науковців, а це призводить до зменшення помилкових трактувань тих чи інших мовних явищ.

Ключові слова: писемна пам'ятка, транслітерування, факсимільне видання.

Фактологічна база (тексти) для мовознавства завжди мали непересічне значення, оскільки становили й становлять основу студій у різних царинах лінгвістики. Годі говорити про роль і значення тексту для історії мови. Коли сучасний текст доступний для науковця (завжди можна перевірити отримані висновки, його інтерпретування), то давній (оригінал) ще й зараз нерідко є малодоступним. Багато дослідників оперують метаграфованими версіями або й узагалі механічно переносять у власні дослідження приклади й узагальнення авторитетних у науці дослідників без перевіряння сумнівних фактів. Такі факти нерідко мали й мають місце в наукових студіях, що призводить до відвертих викривлень в остаточних висновках щодо трактування тих або інших мовних особливостей. Покажемо це на прикладі висвітлення явища «ікавізму» в україністиці.

Найбільшу кількість таких написань у свій час навів А. Кримський в «Украинской грамматике» [6: 170 — 189, 203є — 204β].

© В.М. МОЙСІЄНКО, 2018

Найдавніша, відносно надійна, на думку Л. Булаховського [2: 50], а за ним і Ф. Філіна, «Первый более или менее надежный пример передачи *i* < **o* на письме приводит А. Крымский: *иткиль* (відкіля)» [15: 225], фіксація переходу *o* в *i* (обоє покликаються на А. Кримського), на *иткиль* з буковинської грамоти 1436 р., насправді виявляється зовсім не надійною, на що вказує В. Ярошенко, доводячи, що «на *Иткиль*» є назвою урочища [17: 29]. На жаль, до академічного видання «Історія української мови. Фонетика» М. Жовтобрюха потрапили й інші зовсім не надійні приклади: *кѣ сѣлцѣ* < *солъцѣ* (Гал гр. 1421 р.) з коментарем ‘соляна яма’. Покликання знову ж таки на А. Кримського [5: 278]. Насправді — це назва річки в Галичині *Сѣлка*, тепер Сівка, а грамота не 1421, а 1413 р. [13: 411]. Упорядники «Словника староукраїнської мови» наводять той-таки контекст, що й А. Кримський [6: 203ε]. Це ж стосується й іншого прикладу М. Жовтобрюха — *самострѣлы коловоротныи* з покликанням на Іпатіївський літопис XV [5: 278]. Однак у виданні 1908 р. [10] та перевиданні 1962 [11] подано текст, який цитують укладачі «Словаря русского языка XI — XVII вв.» до гасла КОЛОВОРотный: «*Весь ... бѣше [город] учиненъ от каменѣ и утверждение его не мало пороки и самострѣлы коловоротныи великими и малымы*» також за цією публікацією [12: 243]. Щоправда, можливо, в українському виданні закралася якась помилка, оскільки курсивом у наведеному словосполученні виділено лише одне слово: *самострѣлы коловоротныи*. Але в будь-якому випадку написання *коловоротныи* в XV ст. не було.

Низку прикладів написань з *i* відзначив А. Кримський в описах (люстраціях) українських замків та староств переважно середини XVI ст. (Черкаського, Канівського, Київського, Луцького, Кам'янець-Подільського, Хмільника-Подільського): *гакивницѣ, сторожѣ, Антинѣ, Макогинѣ, Шолнодинѣ, Мыстунѣ, Кашивъша; Chwedko Perehin, Stecko Stolibik, Sawrin, Hirka, pidwody, pluhiw, kniaziv* [6: 177 — 182]. Локалізація і хронологізація тут досить умовні, бо приклади цитуються не за оригіналами, а пізнішими копіями. До того ж є припущення, що публікація в АЮЗР люстрації Черкаського замку 1552 «була здійснена на підставі рукописної копії, виправленої в середині XIX ст. П. Лебединцевим, який подекуди вмисне чи невмисне заміняв інші букви на *i/u* там, де сучасна українська мова має *i*» [16: 564]. Це ґрунтовно дослідив П. Тимошенко, звіривши описи українських замків, надруковані в АЮЗР, зі списком Литовської метрики (книга № 563 створена в 1597 р.). Виявилося, що здійснена П. Лебединцевим транслітерація в АЮЗР хибує на точність відтворення з Литовської метрики, наприклад: в АЮЗР представлено 5 випадків написань *гакивница*, у рукописі пам'ятки всюди *гаковница*; слова *сторожѣ* взагалі в тексті Метрики немає, *Макогинѣ* П. Тимошенко прочитує, найімовірніше, *Малюгинѣ*; неправильно прочитано й словоформи *pidwody, pluhiw* — у пам'ятці *подводи, плуговъ* [14: 397]. Більшість цих помилкових прикладів А. Кримського як доказ відбиття в орфографії староукраїнських пам'яток XVI ст. звука [i] з **o* та **e* наводить Ф. Жилко в статті

«Голосні неоднорідного творення («дифтонги») в українській мові» [4: 20]; знову ж таки в академічному виданні «Історія української мови. Фонетика» [5: 278]. Можливо, не варто заперечувати, як вважає П. Тимошенко, наявність переходу $*o > i$ в описах Канівського, Черкаського, Київського, Вінницького, Луцького замків в антропонімах: *Антинъ, Присъ, Навишко* [14: 397]. Зауважимо лише, що мова йде не про оригінал 1552 року, а копію, виготовлену в 1597 р.

У словнику П. Беринди лексеми *кистка*, *Биб* А. Кримський наводить також помилково [6: 185], оскільки перша вжита Бериндою зі значенням 'пензель', а друга — скорочення до Библия [16: 763]. А втім, приклад *кистка* з покликанням на «Лексикон славеноросский» Памва Беринди подає П. Плющ [9: 137]. У Пересопницькому Євангелії слово *видповѣдаю* у висновках багатьох істориків мови — П. Владимирова, І. Огієнка, П. Плюща, Ю. Шевельова [3: 25; 7: 23; 9: 156; 16: 565] — трактується як надійний приклад ікання, що аргументовно спростовує дослідниця пам'ятки І. Чепіга, пропонуючи правильну транслітерацію: *а ви(д) повѣдаю вамъ* [8: 203]. У «Граматиці» І. Ужевича слово *розки(ш)не* помилково прочитали І. Білодід та Є. Кудрицький, насправді там *розли(ч)не* [16: 763].

Усі ці недоречності в публікаціях були б неможливими за однієї умови: якби дослідники (І. Огієнко, Л. Булаховський, Ф. Філін, Ю. Шевельов, П. Плющ, М. Жовтобрюх) безпосередньо працювали з оригіналами або факсимільними виданнями. Очевидно, тиск авторитета зіграв у цих конкретних випадках злий жарт. Те, чого насправді не було, стало «науковим» аргументом для пояснення надважливого явища в україністиці.

Тобто доказова база щодо переходу $*o > i$ в новому закритому складі до XVII ст. розвіялася. Жодного достовірного прикладу немає. Найдавнішими очевидними (я це бачив в оригіналі) є написання в Житомирській актовій книзі 1611 року: *ви(ж)ки* [1: 86], *спи(л)ны(х)* [1: 334]. Є кілька виявів цього явища, засвідчених у відомих публікаціях XIX ст. (Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России; Архив Юго-Западной России; Акты, изданные Временной Коммиссией ... при Киевском, Подольском, Волынском генерал-губернаторе; Акты Литовской метрики; Акты Литовско-Русского государства). Але рівень тогочасного метаграфування не дозволяє брати на віру ці (передусім для характеристики звукових явищ) приклади. Вони мають бути звірені з оригіналом. Наведений вище матеріал не повинен спонукати нас до висновку, що цієї зміни ($*o > i$ в новому закритому складі) не було раніше. Це лише свідчить про те, що у відомих на сьогодні науковій громадськості пам'ятках до XVII ст. прикладів не зафіксовано. Але ж не всі пам'ятки до XVII ст. виявлені й досліджені.

Звідси на порядку денному у вітчизняній (і не тільки вітчизняній) медієвістиці постає нагальна потреба публікування репринтних, факсимільних видань чи фотокопій оригіналів.

Безперечно позитивним фактом для сучасної медієвістики є наразі доступ науковців до оцифрованих версій опублікованих і, що найголовніше,

неопублікованих рукописів та стародруків у мережі Інтернет. Однак видання факсимільних копій оригіналів пам'яток залишаються актуальними й зараз.

Багато таких видань уже здійснено.

Лексикон славенороський Памва Беринди 1627. Підгот. до вид. В.В. Німчук. Київ, 1961.

Лексис Лаврентія Зизанія. Підгот. до вид. В.В. Німчук. Київ, 1964.

Київський місал. Глаголичні листки. Підгот. до вид. В.В. Німчук. Київ, 1993.

Буквар Івана Федорова 1574. Підгот. до вид. В.В. Німчук. Київ, 1970.

Лаврентій Зизаній. Граматика Словенська 1596. Підгот. до вид. В.В. Німчук. Київ, 1980.

Мелетій Смотрицький. Граматика 1619. Підгот. до вид. В.В. Німчук. Київ, 1979.

Граматика Івана Ужевича. Підгот. до вид. І. Білодід та Є. Кудрицький. Київ, 1970.

Статути Великого князівства Литовського. За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. У трьох томах. Одеса, 2004. Додано фотокопії.

Ключ царства небесного Гарасима Смотрицького 1587. Підгот. до вид. В. Мойсієнко, В. Німчук. Житомир, 2005.

Литовська метрика. 1545. Підгот. до вид. В. Кравченко. Київ, 2005.

Пересопницьке Євангеліє. Факсимільне видання. Підгот. до вид. І.П. Чепіга за участі Л.А. Гнатенко. Київ, 2008.

Ламент по отцю Іоану Василевичу, написаний в Луцьку року 1628. Упор. Олена Бірюліна. Луцьк, 2008.

Інокентій Гізель. Вибрані твори у 3 томах. Редактор-упорядник Лариса Довга. Київ, 2012. Додано репринтне видання.

Діалогізм в історичних вимірах староукраїнського часу: О(т)пис Клирика Остро(з)кого. Видання підгот. Оксана Ніка. Київ, 2016. Додано фотокопії.

Εὐχαριστήριον альбо вдячність 1632. Підгот. до вид. В.М. Мойсієнко, З.В. Головецька. Житомир, 2016. Додано репринтне видання.

Лѣкарство на їспалый оумысль чоловѣчій 1607. Підгот. до вид. В. Мойсієнко, Н. Бондар, О. Макарова, С. Радомська. Житомир, 2017. Публікація містить три томи: факсимільне видання, транслітерований текст, наукове дослідження.

Низку таких видань здійснено за кордоном:

Adam Fałowski. Język ruskiego przekładu katechizmu jezuickiego z 1585 roku. Kraków, 2003. Додано репринт.

Андраш Золтан. «Athila» М. Олаха в польском и белорусском переводах XVI века. Ниредьхаза, 2004. Додано репринт.

Lexicon slavo-ruthenicum. Edycja i wstęp Adam Fałowski. Kraków, 2013. Додано репринт.

Wielkie zwierciadło przykładów w ruskim tłumaczeniu Ioana Przysłopskiego z 1732 roku. Opracowała Elżbieta Rudolf-Ziółkowska. Kraków, 2004. Додано диск з фотографіями оригіналу.

Evanhelijs in der Übersetzung des Vasil Tjapinski um 1580. Facsimile und Kommentare. Herausgegeben von Heorhi Halančanka. 2005 Ferdinand Schöningh, Paderborn. Додано факсиміле.

Указані видання тепер удоступнені. А це значить, що кожен сумнівний факт легко перевірити не лише на основі кваліфікації транслітератора оригіналу, але й безпосередньо з тексту.

Наведені публікації пам'яток XVI — XVIII ст., їх факсиміле й транслітеровані варіанти важливі для мовознавчої науки. Однак у нашій мовній історії є сотні пам'яток значно раніших, інформацію про мову яких ми все ще черпаємо з узагальнень І. Срезневського, О. Соболевського, О. Шахматова, Є. Карського, В. Курашкевича, Ф. Філіна ... Кваліфікацію цих і після них учених ніхто не заперечує. Але на українські пам'ятки вже час подивитися крізь призму українських окулярів. Йдеться не про транслітеровані тексти (хто б їх не готував), а про оригінали або щонайменше факсимільні видання. Думаю, буде знято низку питань щодо трактування мови Київського Псалтиря 1397 р. (українська чи російська писемна традиція), Четї 1489 р. (українська чи білоруська) після опри-явлення факсиміле. Без вивчення оригіналів найдавніших руських / українських пам'яток XI — XIII ст. годі зробити висновки щодо розвитку категорії палатальності / велярності. Який був ступінь палатальності передньоязикових перед *е*, *и* в протоукраїнських діалектах? Відколи ці приголосні українці почали вимовляти твердо? Для відповіді на ці питання надважливу роль відіграють не лише рядкові знаки — графеми, але й надрядкові діакритичні, що, на жаль, украї рідко відтворювано (з технічних причин) у транслітерованих текстах.

У річизі сказаного привертає увагу проект Ганни Горобець і її однойменного видавництва: повернути українцям найдавніші, але недоступні писемні пам'ятки. Наразі опубліковано три: Луцьке Євангеліє др. пол. XIV ст. (2011); Луцький Псалтир 1384 р. (2013); Холмське Євангеліє XIII ст. (2015). Усі видання факсимільного типу.

Зараз у цьому проекті готується четверта пам'ятка «Лавришівське Євангеліє XIV ст.». Рукопис точно не датований і не локалізований. Зберігається в бібліотеці Музею Чарторийських у Кракові. У дослідницькі об'єкти потрапляв мало. Його мовні особливості студіювали лише українець Іларіон Свенціцький (зробив висновок, що це пам'ятка білоруської редакції) та полька Тереза Фределювна (пам'ятка із галицько-волинського скрипторію). Вже попередній аналіз пам'ятки дозволяє констатувати незаперечну її збіжність з іншими євангеліями галицько-волинської редакції¹, а низку діалектних рис узагалі засвідчено вперше в практиці до-

¹ Порівнювали текст із оригіналами, факсимільними та транслітерованими виданнями: Бучацьке Євангеліє XII — XIII ст. Підгот. до вид. Ю.В. Осінчук. Київ, 2017; Добролюбівське Євангеліє 1164 року. Упоряд. Ю.В. Осінчук. Львів, 2012; Євсевієве Євангеліє 1283 року. Вид. підгот. Г.П. Арполенко, З.Г. Козирева, Г.І. Лиса, В.В. Німчук, К.С. Симонова, Г.Х. Щербатюк. Київ, 2001; Луцьке Євангеліє XIV століття. Видання факсимільного типу. Київ, 2011; Апракос Мстислава Великого. Изд. подг. Л.П. Жуковская, Л.А. Владими-

слідження українських пам'яток: написання — на місці *о в новозакри-
тому складі: ни оумрѣти бо по тѣмъ могоуть (у порівнюваних текстах —
по томъ) 107зв.²; глѣ мѣри своѣи жєно сє снѣ твои по тѣмъ же глѣ вченику
(Є.Є. с. 304 по том, Л.Є. 251 зв. по томъ) 178зв.; ѿ себе самѣмъ (у порів-
нюваних текстах — самомъ) 24зв.; ѿобразиша сѧ храминѣ тѣи (у порівню-
ваних текстах — тои) 52; числівникові утворення на позначення назв
другого десятка з африкатизованими фіналями на -цѣть: дванадцѣть и ѣ
стадии 13зв.; рєѣ же ісѣъ ѿбѣманадцѣть 22; вѣ мастомацѣть хлѣбъ 30;
ѿбанадцѣть оучѣнка своѣ 49; вѣ єдиноу же надцѣть годиноу 76; призва ісѣъ
ѿбанадцѣть оучѣнка ... двоюнадцѣть лѣтоу 99зв.; со двѣманадцѣть апѣма 113;
приидєсѧ двѣманадцѣть ... єдинѣ ѿ двоюнадцѣть 117зв.; поємѣ ісѣъ ѿба-
надцѣть вченикѣ 126; нє двѣ ли на дцѣть годинѣ єста во днѣ 127зв.; пѣти-
надцѣть поприщѣ 128; ѿ числа ѿбоюнадцѣть 138зв.; єдиномоунадцѣть
158зв. У жодному з порівнюваних євангелій подібних форм не засвідче-
но; прислівник — придѣте вы сами оу поусто мѣсто ѿсобы (у порівнюва-
них текстах — ѿсобѣ) 79зв., числівниковий займенник колкикраты вѣсхотѣхъ
сѣбрати чада (у порівнюваних текстах — колькраты/колькратѣ) 101зв.;
займенникову форму *той*: оу тои днѣ (у порівнюваних текстах — оу тѣ днѣ) 21.

Публікація цього Євангелія безсумнівно збагатить славістику, мож-
ливо, зніме низку дискусійних проблем щодо її датування та локалізації,
а також доповнить фактологічну базу української діяхронної лінгвістики
й допоможе уточнити проблему постання й розвитку окремих елементів
та категорій структури української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року. Укладачі А. Матвієнко, В. Мойсієнко. Житомир, 2002.
2. Булахівський Л.А. Питання походження української мови. Київ, 1956.
3. Владимиров П. Обзор южно-русских и западно-русских памятников письменности от XI до XVI ст. Київ, 1988.
4. Жилко Ф.Т. Голосні неоднорідного творення («дифтонги») в українській мові. *Українська мова в школі*. № 3. 1962. С. 16 — 23.
5. Жовтобрюх М.А., Русанівський В.М., Складенко В.Г. Фонетика. *Історія української мови. Фонетика*. Київ, 1979. С. 65 — 329.
6. Крымский А. Украинская грамматика. Том. 1, вып. 1. Москва, 1907.
7. Огієнко І. Українська Житомирська Євангелія 1571 року. *Благодійне видавництво «Українська православна церква»*, 1922.
8. Пересопницьке Євангеліє 1556 — 1561. Підгот. до вид. І.П. Чепіга, Л.А. Гнатенко. Київ, 2001.
9. Плющ П.П. Історія української літературної мови. Київ, 1971.
10. Полное собрание русских летописей, изданное по Высочайшему повелѣнію Императорскою Археографическою комиссією. Томъ второй. Ипатьевская летопись. Изданіе второе. СПб., 1908.
11. Полное собрание русских летописей. Т. 2. Москва, 1962.

рова, Н.П. Панкратова. Москва, 1983; Оршанське Євангеліє XIII ст. Зберігається в НБУ імені В. Вернадського. ДА/П. 555; Холмське Євангеліє XIII ст. Видання факсимільного типу. Київ, 2015.

² Приклади подаємо за: Лавришівське Євангеліє XIV століття. Зберігається в бібліотеці Музею Чарторийських у Кракові. Шифр 2097.

12. Словарь русского языка XI — XVII вв. Вып. 7. Москва, 1980.
13. Словник староукраїнської мови XIV — XV ст. У двох томах. Т. 2. Київ, 1978.
14. Тимошенко П.Д. Из спостережень над мовою описів українських замків 1552 р. *Праці XII Республіканської діалектологічної наради*. Київ, 1971. С. 392 — 402.
15. Филин Ф.П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. Ленинград, 1972.
16. Шевельов Ю.В. Історична фонологія української мови. Харків, 2002.
17. Ярошенко В. Українська мова в молдавських грамотах XIV — XV вв. Київ, 1931.

REFERENCES

1. Matvienko, A., Moysienko, V. (2002). The book of the Zhytomyr Grodno Government in 1611. Zhytomyr (in Ukr.).
2. Bulakhovsky, L.A. (1956). Question of the origin of the Ukrainian language. Kyiv (in Ukr.).
3. Vladimirov, P. (1988). Review of the South Russian and Western-Russian monuments of writing from the XI to the sixteenth century. Kyiv (in Ukr.).
4. Zhilko, F.T. (1962). Vowels of heterogeneous creation (“diphthongs”) in the Ukrainian language. *Ukrainian language at school*. 3, 16 — 23 (in Ukr.).
5. Zhovtobryukh, M.A., Rusanivsky V.M., Sklyarenko V.G. (1979). Phonetics. *History of the Ukrainian language. Phonetics*. Pp. 65 — 329. Kiev (in Ukr.).
6. Crimean, A. (1907). Ukrainian grammar. Vol. 1. No. 1. Moscow (in Russ.).
7. Ogienko, I. (1922). Ukrainian Zhytomyr Gospel in 1571. *Charitable Publishing House “Ukrainian Orthodox Church”* (in Ukr.).
8. Chepiga, I.P., Gnatenko, L.A. (Eds.). (2001). Peresopnytsia Gospel 1556 — 1561. Kyiv (in Ukr.).
9. Plyush, P.P. (1971). History of the Ukrainian literary language. Kyiv (in Ukr.).
10. The complete collection of Russian manuscripts, published in the Highest Order by the Imperial Archaeological Commission. (1908). Vol. 2. Ipatiev’s chronicle. The second edition. St. Petersburg (in Russ.).
11. Complete collection of Russian chronicles. (1962). Vol. 2. Moscow (in Russ.).
12. Dictionary of the Russian language of the XI — XVII centuries. (1980). Yield 7. Moscow (in Russ.).
13. Dictionary of the Old Ukrainian language XIV — XV centuries. (1978). In two volumes. Vol. 2. Kyiv (in Ukr.).
14. Timoshenko, P.D. (1971). From observations on the language of descriptions of Ukrainian castles in 1552. *Proceedings of the XII Republican Dialectological Meeting*. Pp. 392 — 402. Kyiv (in Ukr.).
15. Filin, F.P. (1972). Origin of Russian, Ukrainian and Belarusian languages. Leningrad (in Russ.).
16. Shevelev, Y.V. (2002). Historical phonology of the Ukrainian language. Kharkiv (in Ukr.).
17. Yaroshenko, V. (1931). Ukrainian language in Moldovan documents of the XIV — XV centuries. Kyiv (in Ukr.).

Статтю отримано 28.02.2018

Viktor Moysiienko

Zhytomyr Ivan Franko State University, Zhytomyr

ACCESS TO MONUMENTS — THE WAY TO INTENSIFICATION AND OBJECTIVES OF RESEARCH FROM HISTORY OF LANGUAGE

Article brought to a focus on the importance of the publication of ancient texts with maximum preservation of the original features. In transliterated text, there is always a subjective vision of a memorial, which qualification was not a scientist who performs this meta-tagging. Therefore, facsimile, phototypic and reprint publications are currently relevant. They provide a memorial to a wide range of scholars, which leads to a reduction of false interpretations of certain language phenomena.

Keywords: *written memo, transliteration, facsimile edition.*

УДК 811.161.2:81'373.46

Уляна Штанденко

Інститут української мови НАН України, м. Київ

МОВНИЙ АНАЛІЗ ГЕТЬМАНСЬКИХ УНІВЕРСАЛІВ ІВАНА МАЗЕПИ

У статті розглянуто виявлені у книзі «Акти Полтавського полкового суду 1668 — 1740 рр.» універсали гетьмана Івана Мазепи, надіслані старшині до полтавського міського управління. Описано структуру універсалів та особливості стилістики досліджуваних документів. Охарактеризовано тодішній стан мовної системи, яка поєднувала витoki сучасного ділового стилю та живого розмовного мовлення. Подано лінгвістичні характеристики різних лексичних груп, простежено варіантність морфемної будови слів та фонетико-графічні особливості цих текстів.

Ключові слова: староукраїнська мова, офіційно-діловий стиль, варіантність форм.

Документи з Лівобережної України періоду Гетьманщини є цінним джерелом дослідження не лише для мовознавців, а й для істориків, етнографів, юристів, літературознавців та ін. Одним із таких зразків канцелярської документації є нещодавно видана нами книга «Акти Полтавського полкового суду 1668 — 1740 рр.» (Київ, 2017. 518 с.). Оригінал пам'ятки зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського — Ш. Ф І 55 256 (Лаз. 39₁).

У цій книзі міститься 470 копій актів засідань Полтавського полкового суду. Опубліковані тексти — це своєрідна хрестоматія українських говорів відповідного періоду. У них зафіксовано середньонаддніпрянський діалект, який ліг в основу нової української літературної мови. Більше ніж на п'ятистах сторінках пам'ятки міститься багатий матеріал для характеристики суспільно-політичного та культурно-побутового життя українського народу того часу. У тексті пам'ятки відображено найважливіші особливості фонетики та граматики, лексики й фразеології, живого розмов-

© У.М. ШТАНДЕНКО, 2018

ного мовлення населення одного з найвпливовіших культурних центрів України. Адже, за словами І. Огієнка, раніше Полтавщина — це була найукраїнніша Україна.

Здебільшого серед досліджуваних документів переважають справи про купівлю нерухомого майна (земель, сіножатей, млинів) представниками старшинської верхівки й духовенством та про розпродаж його козаками і простими міщанами. Окрім того, тут розміщено копії заповітів, духовниць, скарг про завдані збитки в господарстві, розписки про позики та багато іншої ділової документації.

Однак найважливішими, на нашу думку, серед усього іншого виявилися не досліджувані раніше гетьманські універсали й листи, надіслані до полтавського міського управління, а саме — Івана Самойловича, Івана Сагайдачного та Івана Мазепи. У цій публікації окрему увагу хочемо звернути на мовний аналіз універсалів, надісланих Іваном Мазепою до полтавського міського управління.

Правління гетьмана Івана Мазепи (1687 — 1709) було важливим етапом у виборюванні державності України. Тому вивчення усіх сторін життя українського народу кінця XVII — поч. XVIII ст. є необхідною умовою глибшого пізнання тієї доби. Першочерговим у цьому плані є звернення до джерел, ретельне їх дослідження та вивчення [5: 5].

Зрозуміло, що до цього часу вже зроблено чимало у справі опрацювання та публікації документів доби І. Мазепи: у 2002 р. І. Бутич видав окремим томом 497 універсалів гетьмана, значний масив документальних матеріалів 1687 — 1709 рр. опрацьовано Т. Мацьківим, свого часу в різних виданнях були опубліковані копії листів Івана Мазепи М. Василенком, М. Константиновичем, В. Модзалевським та іншими істориками й дослідниками.

Разом з тим велика кількість актів, універсалів, епістолярії цієї доби розпорошена в рідкісних, важкодоступних навіть для дослідника виданнях. Окремі документи, як зазначає Павленко С.О., ще й досі переважно не систематизовані, не описані, а тому й не використовуються у наукових дослідженнях [5: 6]. Дещо заповнити цю лакуну та ввести в історичний і мовознавчий науковий обіг знайдені у досліджуваних «Актах Полтавського полкового суду 1668 — 1740 рр.» документи І. Мазепи покликана наша публікація.

Виявлені серед актових документів універсали та декрет гетьмана І. Мазепи знайомлять нас із економічно-політичним устроєм того часу, допомагають краще відчувати епоху, в якій домінували інтереси провідної верхівки Гетьманщини, а також висвітлюють різні питання повсякденного життя та способів ведення господарства жителями м. Полтави й навколишніх поселень.

Універсал (від лат. *Universalis* — загальний, через пол. *Uniwersał*) — це актовий документ, який доводить до загалу певну постанову влади, її розпорядження адміністративно-політичного характеру. В Україні в XVII — XVIII ст. універсали видавали гетьмани або особи з генеральної старшини [7: 234].

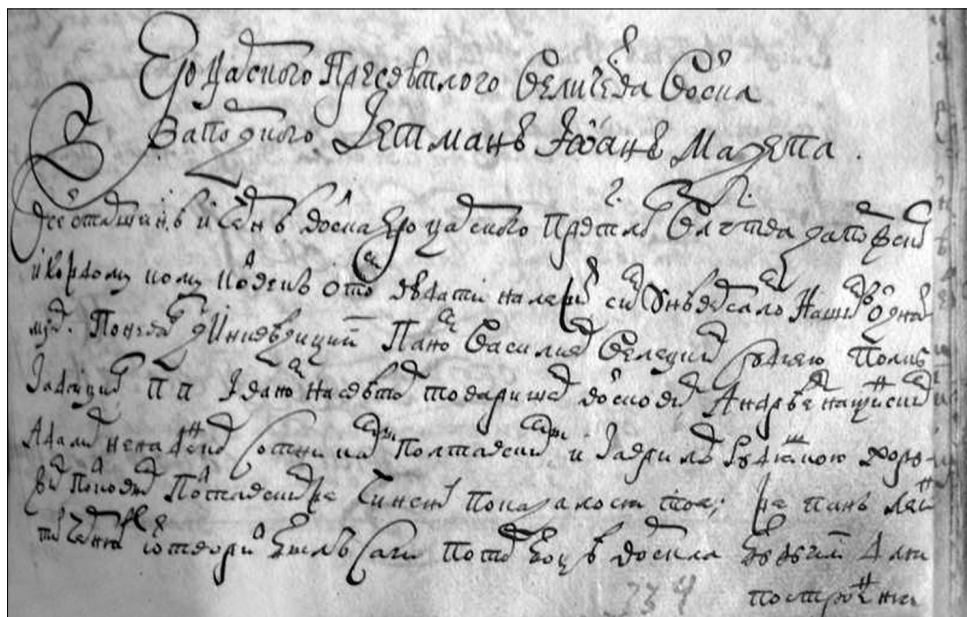


Рис. 1. Фрагмент рукописного скоропису другої пол. XVII — поч. XVIII ст.

Розширення діловодства позначилося на удосконаленні та появі нових типів документів з певним дипломатичним оформленням, що, в свою чергу, впливало на розвиток українського скоропису [6: 66].

Зазначимо, що досліджувані універсали написані староукраїнською графікою, або так званим козацьким скорописом. Для скоропису того періоду характерними були виносні (надрядкові) літери, скорочення, титла, буквена нумерація, лігатури тощо.

Для наочності писарської майстерності та для кращого візуального сприйняття рукописного скоропису другої пол. XVII — поч. XVIII ст. подаємо фрагмент фотокопії оригінального тексту (Рис. 1).

Щодо структури універсалів, то для них характерна насамперед наявність формуляра, під яким розуміємо набір мовних штампів, мовних формул — речень і словосполучень, властивих цьому різновиду документів. У структурі кожного документа офіційно-ділового стилю виділяють три частини: 1) початковий протокол документа; 2) основна частина та 3) закінчення — кінцевий протокол документа [8: 5].

Окрім того, гетьманські універсали писали за певною формою, у них можна також виділити: 1) ім'я, прізвище і титул гетьмана; 2) звернення до осіб, яким адресувався універсал; 3) опис подій, що спричинив його видання; 4) вирішення справи; 5) погрози на адресу тих, хто не виконує рішення; 6) дата (місце і час написання універсалу — назва міста, місяця, число і рік); 7) підпис гетьмана; 8) печатка.

Універсали Івана Мазепи, як і інша ділова документація у досліджуваних Актах, озаглавлені. У сконденсованому вигляді у заголовку викладено його основний зміст, напр.: *В(ь) то(й) же справѣ и поважны(й) ре(й)ме(н)та(р)ски(й)*

выдани(й) унѣве(р)са(л) на знесе(н)є пре(ч) новы(х) млыно(в) ту(т) же упи-
са(н) (339) або Унѣве(р)салѣ поважни(й) ре(й)мента(р)ски(й) ѿ зогнаню ново-
построє(н)ни(х) нѣкоторими де(р)жавцями слободѣ (357 зв.).

Далі йде вказівка на адресат і відомості про адресанта. Наприклад:
Єго ца(р)ского пр(с)вѣтлого влч(с)тва Во(й)скѣ Запорожски(х) гетманѣ и
кавале(р) Іоанѣ Мазепа (357 зв.) або По указу висоцєпова(ж)номѣ ясневе(л)-
можного єго мы(л). йна Івана Мазепа, гетмана Во(й)скѣ єго црѣско(г)[о] пре-
свѣтлого величества Запорожки(х) (333 зв.). Потім, як правило, перерахо-
вували всіх виконавців, кому адресований цей документ: Пану по(л)ков-
никовы по(л)тавському з(ѣ) ста(р)шиною по(л)ковою, атаманови городовому
з товари(ст)вом и во(й)тови тамошнему з по(с)политими лю(д)ми (357 зв.)
або Все(й) ста(р)шинѣ и че(р)нѣ Во(й)ска єго ца(р)ского пр(с)вѣтло(г)[о]
влч(с)тва Запо(р)жско(г)[о] и кождому, кому-ко(л)векѣ о то(м) вѣдати на-
лежи(т), си(м) унѣве(р)сало(м) наши(мѣ) озна(й)мує(м) (339).

Розмір універсалів, зокрема їхньої основної частини, міг бути довіль-
ний, все залежало від суті викладеної в ньому справи, зазвичай, якщо
бралися до уваги розповіді свідків та записувалися їхні висловлювання,
то текст документа міг сягати й більше п'яти зворотів (майже 10 с.). Пе-
реважно в основній частині тексту вживаються традиційні шаблони або
стильові трафарети, напр.: такѣ ся в собѣ мѣєтѣ, си(м) унѣве(р)сало(м)
озна(й)мує(м), по(д) присягою говорили, зна(ч)ни(й) товари(ш) во(й)скови(й),
люде учтивіє и вѣри го(д)ніє, та(к) є(ст) и записано, накрѣпко приказує(м)
або симѣ же нашимѣ унѣверсаломѣ приказує(м) тощо.

Закінчується основна частина документа штампом, на зразок: Да(н)
в Батуринѣ ма(р)та вѣ [19]¹ (д) року *аѣг [1703]. Звиш менова(н)ни(й) гет-
манѣ рукою вла(с)ною (339 зв.).

Доба правління гетьмана Івана Мазепа є важливою віхою в історії
України. У другій пол. XVII ст. невідпинно відбувався процес народжен-
ня, становлення держави, її інституцій. Він супроводжувався постійним
прагненням українців мати більше свободи та вольностей [5: 5].

Для кращого розуміння тодішнього стану мовної системи, зокрема офі-
ційно-ділового стилю, лексичних, морфологічних та фонетичних особли-
востей мови й для відображення стилістики документів тієї епохи подає-
мо його метаграфований відповідник.

Унѣве(р)салѣ поважни(й) ре(й)мента(р)ски(й) ѿ зогнаню
новопостроє(н)ни(х) нѣкоторими де(р)жавцями слободѣ
та(к) ся в собѣ маєтѣ.

Єго ца(р)ского пр(с)вѣтлого влч(с)тва Во(й)скѣ Запорожски(х)
гетманѣ и кавале(р) Іоанѣ Мазепа.

Пану по(л)ковниковы по(л)тавському з(ѣ) ста(р)шиною по(л)ковою,
атаманови городовому з товари(ст)вом и во(й)тови тамошнему з по(с)-
политими лю(д)ми си(м) унѣве(р)сало(м) наши(м) озна(й)мує(м), и(ж)

¹ Цифрове позначення наше.

донеслося на(м) вѣдати, что превелебни(й) в(ъ) Бѣгу ѿ(т)цѣ ігумене(н) по(л)-тавски(й), нача(в)ши фундовати при дво(р)ци своє(м) мнѣ(с)ти(р)скимъ це(р)ковѣ, слободу без вѣдома нашего оголошає(т) и намѣриває(т) оную та(м) ѿсажовати, а и пань Федо(р) Жуче(н)ко, зна(ч)ни(й) товари(ш) во(й)скови(й), одобравши наше ре(й)мента(р)ское позволен(ь)є на преселение ниско(л)ко люде(й) з(ъ) маєтности свое(ѣ) Жуко(в) в слобо(д)цѣ Локоща(н)ско(й), в(ъ) милоу ѿ(т) города ѿбрѣтаючо(й)ся, по(д) претеж-то(м) ти(х) люде(й) многихъ з(ъ)начни(х) во(й)скови(х) и посполити(х) по(л)тавски(х) до ѿной обнадеживан(ь)є(м) во(л)носте(й) на житло з(ъ) бавляє(т), та(к) же и пань Искра, зна(ч)ни(й) товари(ш) во(й)скови(й), мимо волю и позволен(ь)є наше поблизу своего дво(р)ца, прозиваємого Трибовского, неѿпода(л) города По(л)тави межи кгру(н)тами мѣскими слободу, во(л)ность на ко(л)ко лѣтъ оголосивши, ѿсади(л) и многи(х) з(ъ)начни(х) люде(й) з(ъ) Полтави, козако(в) и по(с)полити(х), туда перевади(л) и не ме(н)ши(й) тоє(й) слободи ѿсажован(ь)є(м) в кгрунта(х) городи По(л)тавѣ чини(т) утискъ. Уважаючи прето то(т) и(х) мене(н)ни(х) ѿсобѣ // (357 зв.) ѿсобѣ та(к) превелебного ѿ(т)ца ігумена по(л)тавского, яко и пана Федора Жученка и пана Искри, значни(х) товаришо(в) во(й)сковихъ, неслухни(й) праву посполитому и на(м), гетманови, проти(в)ни(й), неуважни(й), самово(л)ни(й) и никогда еще в(ъ) Малоросси(й)ско(й) нашо(й) ѿ(т)чизнѣ не бували(й) поступо(к), же черезъ тоє самово(л)ное слобо(д) мимо волю и указъ нашъ без вѣдома и позволения нашего (ж) для своѣ(х) приви(т)-ни(х) пожитко(в) и прихоте(й) ѿсажован(ь)є не то(л)ко явни(й) и публични(й) наноси(т)ся городовѣ Полтавѣ в люде(х) уще(р)бокъ и в прихода(х) мѣски(х) убытокъ, лечь и в похода(х) во(й)сковы(х) ѿкажется малолюдстве, когда товари(ст)во полтавское, ухилияючися о(д) службы во(й)сково(ѣ) для во(л)носте(й) и свобо(д)ного на се(й) ча(с) помешканя, оставивши жилища своѣ туда, на слободу, попереходили. А ба(р)зѣ(й) же посполитие по(л)ку По(л)та(в)ского люде за уме(н)шенє(м) ся своѣ(х) тяжаро(в) мѣски(х) ѿ(т)бувати и во(й)ско охо(т)ницькое консистенциѣ у ни(х) мѣючое мѣсячному ко(н)те(н)тоє дово(л)ствовати не здолаю(т) и ѿ(т)нюд не могу(т), дає(м) пану по(л)ковниковѣ полтавскому зупо(л)ную моцъ и вла(д)зу и накрѣпко приказує(м), абы таковы(х) ле(г)коми(с)лни(х) люде(й), коториѣ убѣгаючи ѿ(т) пови(н)но(с)те(й), остави(в)ши своѣ жилища для поле(г)ки на таковыє слободы уходя(т), не то(л)ко пере(й)ма(л), граби(л), забира(л), вязен(ь)є(м) мо(р)дова(л), кіами би(л), лечь без пощады вѣшати розказова(л). Ти(х) зась та(к) козаковъ, яко и посполити(х) люде(й), коториѣ уже на мене(н)ниѣ слободи пере(й)шо(в)ши, поселилися, мѣє(т) и повинє(н) буде(т) са(м) пань по(л)ковни(к) з ста(р)шиною своєю, туда з(ъ)ѣха(в)ши, ѿ(т)то(л) зогнати, на пе(р)шое и(х) мешкан(ь)я пове(р)-нути и слободи тие, не(с)лу(ш)не заведениѣ, скасовати и впре(д) не допу(с)кати нико(му) та(м) селити(с), що все абы было непремѣнно испо(л)-не(н)но пи(л)но упоминає(м) и приказує(м).

Да(н) в Батуринѣ ма(р)та ѿ(д) року 1708.
Звиш менова(н)ни(й) гетманъ рукою вла(с)ною. (358).

Зі змісту документа розуміємо, що конфліктна ситуація розгорнулася навколо самовільного переселення козаків та людей «посполитих», які, утікаючи від військової служби, позалишали свої житла й без дозволу попереселялися в слобідські (вільні) землі. Відомо, що слобода — це новозаселений пункт, який користувався пільгами. І. Огієнко так описує цю ситуацію: «З другої пол. XVII-го віку розпочалися сильні колонізаційні рухи в Україні. Життя під Польщею ставало нестерпним і українська людність знову стала розбігатися на всі сторони. На схід від Полтавщини, за московською границею лежало багато порожніх земель, і тепер московський уряд, щоб мати оборонну лінію проти татар, почав ці землі заселявати. І тут незабаром постало велике число слобід, цебто малих осель без церков, від чого й край цей був названий Слобожанщиною. Постаła Слобожанщина головню в 1651 р., куди повтікало українське козацтво й селянство» [4: 114 — 115].

Бачимо, що місцеве управління Полтавщини, полковники та сотники лише зовні визнавали владу гетьмана, а на місцях були повними володарями, через що порушувалася урядова дисципліна, виникали курйозні ситуації та існувало багато непорозумінь. Тому гетьман Іван Мазепа вимушений був докладати максимум зусиль, щоб зберегти ієрархію та підтримувати порядки в землях Лівобережної України.

У досліджуваних записах, окрім синтаксичних моделей, де опорними ланками виступають юридичні терміни та канцеляризми, відбито також розмовну практику населення краю. Тому для лінгвістів ці тексти цінні тим, що в них, окрім юридичної термінології, яка відображає витоки сучасного ділового стилю, засвідчено також повніше, ніж у будь-яких інших писемних пам'ятках, живомовну стихію того часу.

Особливого синтаксичного наповнення та конкретизації сказаного додають тексту універсалу постійні повторення, синонімічні ряди, напр.: неслущни(й) праву посполитому и на(м), гетманови, проти(в)ни(й), не уважни(й), самово(л)ни(й) и никогда еще в(ъ) Малоросси(й)ско(й) нашо(й) ѿ(т)чизнѣ не бували(й) поступо(к) або и накрѣпко приказує(м), абы таковы(х) ле(г)коми(с)лни(х) люде(й) ... не то(л)ко пере(й)ма(л), граби(л), забира(л), вязен(ъ)є(м) мо(р)дова(л), кіами би(л), лечъ без пощадыня вѣшати росказава(л).

Щодо графіки тексту, то з давніх кириличних активно використовувалася ѿ, окрім того знаходимо грецькі літери ѿ, з, к, рідше ѿ, які з часом вийшли з ужитку. Зазвичай ѿ вживалася як початкова літера і лише в окремих випадках писалася в середині слова, напр.: ѿ(т), ѿ(т)цѣ, ѿ(т)чизна, неѿпода(л) тощо. Упродовж усього тексту зустрічаємо паралельне вживання графом ѿ та о. Слід зазначити, що саме в антропонімах найдовше зберігалася тенденція до давнього традиційного написання ѿ, як наприклад Іѿанъ.

Зауважимо й про спробу відтворити на письмі вимову сучасної літери ї, якій у представленому документі відповідає написання и з надрядковими знаками ѿ, напр.: своѿ(х), которѿї.

На прикладі досліджуваних текстів дедалі частіше спостерігаємо поступовий занепад діакритичного знака титла, який використовувався зазвичай у графічно усталених традиційних словах *днѣя, пнѣа, црѣско(з)[о], прѣтлого*. Проте титло зберігає своє постійне функціонування у релігійній лексиці, напр.: *Бѣа, мнѣ(с)ти(р)* та у літерній нумерації на позначення цифр та дат: *ма(р)та ѿї (ѿ) року ꙗѿг*.

Цінною для лінгвістів є також поширена у цих текстах фонетична та морфологічна варіантність. Серед фонетичних рис в універсалі досить послідовно відображено мовні особливості другої пол. XVII — поч. XVIII ст., а саме — на місці давнього ҃ у тексті зафіксовано ҃ та и (*лѣтѣ, мѣски(ѿ), вѣдомо, убѣгаючи, нѣкатори(ѿ)*), а також *никому, нікогда, ниско(л)ко* та ін.). Повноголосся відбито у словах *городѣ, ѿголошає(т), перевади(л)*.

Привертає увагу функціонування паралельних форм відмінкових закінчень, наприклад у Д. в. однини іменників. У документі спостерігаємо непослідовне вживання писарями староукраїнських графем /ы/, /и/ та /ѣ/, напр.: *гетманови, по(л)ковниковы, атаманови, по(л)ковниковѣ, войтови*, однак *городовѣ Полтавѣ*. Розмаїте та непослідовне використання графем /и/, /ы/ та /ѣ/ у староукраїнських текстах свідчить про період становлення правописної системи. Можливо, писарі, незважаючи на давню сильну традицію письма, вже не розрізняли звуків /ы/ та /и/ у закінченнях. Цей факт відбиває у писемних пам'ятках таку важливу ознаку фонетичної системи української мови як злиття етимологічних /ы/ та /и/ в одному звукові передньо-середнього ряду, високо-середнього підняття /и/.

Аналізуючи мовні особливості універсалів І. Мазепи, помічаємо велику кількість власне староукраїнської лексики другої пол. XVII — поч. XVIII ст., напр.: іменники — *позволен(ь)є* «дозвіл», *тяжа(р)* «податок; повинність» (Т II: 408 — 409), *моць* «сила, влада» (Т I: 437), *миля* «міра відстані» (*в(ѣ) милю ѿ(т) города обрѣтаючи(ѿ)ся* (357 зв.), *пожитокѣ* «користь, прибуток» (Т II: 146); дієслова — *вѣдати* «з давньоукр. знати» (Т I: 163), *осажувати* «заселяти» (Т II: 51); прикметник — *тамошни(ѿ)* «місцевий» (Т II: 384); прислівники — *неѿпода(л)* «недалеко» (Т I: 492), *ѿ(т)то(л)* «звідти» (Т II: 72), *непремѣнно* «обов'язково»; числівники — *много* «багато», *ко(л)ко* «декілька» (Т I: 371); вказівні займенники — *сей* «цей» (Т II: 316), *ѿной, то(т)*; прийменники та сполучники — *ѿ(ѿ)* «від», *и(ж)* «що» (Т I: 346) та ін. Значна частина зафіксованих у староукраїнських текстах лексем у сучасній українській літературній мові перейшла до складу архаїчної або функціонує в українських говірках.

Окрім того, у досліджуваних універсалах, як і в будь-якому тексті офіційно-ділового стилю того часу, засвідчено чималу кількість полонізмів (*вля(ѿ)за* (Т I: 104), *ба(р)зо* «дуже» (Т I: 43), *ко(н)те(н)тний* «задоволений» (Т I: 376), *ре(ѿ)мента(р)ски(ѿ)* «той, що належить до військового командування» (Т II: 269), *мо(ж)ни(ѿ)* «тобто знатний, багатий» (Т I: 434), *фундовати* «засновувати» (Т II: 458), *вскурати* «здобути, скористатися»

(Т I: 120), *лечъ* «але» (Т I: 402), *прето* «тому, таким чином» (Т II: 215); а також латинізмів (*актъ, претекст, консистенция, касовати*) тощо. Пор. напр.: а он, будучи мо(ж)ни(м) пано(м), не допустилъ вже далѣ(й) оно(ѣ) саги гатити по пре(ж)не(му), ѿ чо(м) ме(л)ники до бувши(х) п.п. по(л)-ковнико(в) з жалобою и давалися, є(д)на(к) проти(в) можливого пана нѣ-чого не вскуралѣ, и еще з ни(м) пеняючи(с), яко люде убогие, и(н)ши(м) людемъ завиноватилися, для чого мусѣли єму (ж), пану Че(р)няковѣ, свой кола попрода(в)ши, до(л)ги виплачувати (338).

У складі староукраїнської лексики досліджуваного періоду досить поширеною була лексична варіантність. Окрім канцелярського стилю тексти відображали живомовну стихію тієї епохи, унаслідок чого навіть на прикладі одного документа спостерігаємо велику кількість паралельних слововживань, які виявляють наслідки взаємодії книжного та живого мовлення (порівняймо: *житлю, мешкан(ь)я, помешканя, жилище, маєтнос(т)* або *уце(р)бокъ, убытокъ, тяжари, утыс(к)* тощо).

Цінною для лінгвістів є поширена у текстах морфологічна варіантність. Широковживаним в універсалах І. Мазепи був дієслівний суфікс *-ова-* (*мо(р)довати, розказовати, скасовати*), використовувався також і формант *-ствова-* (*дово(л)ствовати, свѣдите(л)ствовати*). Деякі деривати стану з суфіксом *-ова-* мали словотвірні синоніми, утворені за допомогою інших формантів, наприклад: *гетьмановати* — *гетьманити* — *гетьманѣствовати, слоуговати* — *слоужити, пановати* — *панѣствовати, силовати* — *силити* — *насилѣствовати*. Як бачимо, у староукраїнській мові XIV — XVIII ст. широко побутували синонімічні різноморфемні похідні, які іноді могли різнитися стилістичним забарвленням, однак у сучасній українській мові суфікс *-ува-*, що належить до афіксів з найвищою функціональною активністю, потіснив ідентичні за семантичною функцією словотвірні форманти. Процес переходу суфікса *-ова-* в *-ува-* закінчився у XVIII — першій половині XIX ст. І. Ковалик пояснює це явище морфологічним чинником, на якому відбилися фонетичні впливи [2: 217].

Щодо прикметникових суфіксів, то палаталізація ще не була графічно оформленою, пор.: *мѣски(х), во(й)скови(х), по(л)тавски(х)*.

Незважаючи на діловий стиль універсалів, поряд зі стандартними формами виявлено багатий матеріал живого мовлення. Звідси відображення лексики і фразеології місцевої говірки, адже у досліджуваних текстах зафіксовано сталі вирази та фразеологічні конструкції. Напр.: *в лѣтахъ ю(ж) поде(й)шли(х)* (336) або *в лѣте(х) и в сѣдина(х) волосо(в) южѣ дозрѣлиє* тобто «похилого віку» (337 зв.); *по само(й) істи(н)нѣ свѣдите(л)ствовати* «казати по правді» (336); *того ми не вѣдає(м), бо (с)мо ти(х) часовѣ еще не мѣли соверше(н)ного взро(с)ту* «були дітьми, підлітками» (336); а також *еще за бувшо(г)о[о] небожика гетмана и за ннѣшнего ща(с)ливого его ... ве(л)можности в(ѣ)ладѣния* (334); *бода(й) (мови(т))² другому та(к)*

² Слово взято в дужки в рукопису.

се(р)це лупилося, якъ у родича нашого плечи лупилися (339). Найчастіше такі конструкції трапляються у тій частині тексту, що передає пряму мову (зазвичай це розповіді свідків, тобто живе мовлення).

Досить багато в аналізованих універсалах книжних фразеологізмів, напр.: *люде учтивіє и вѣри го(д)ниє, накрѣпко приказує(м) або си(м) унѣ-ве(р)сало(м) наши(м) озна(й)мує(м)* тощо.

Період з XVI до XVIII ст. характеризується формуванням української нації, утвердженням українськості. Однак приєднання до Росії принесло нові впливи, які з часом наростали, що засвідчує лексичний матеріал універсалів. Наприклад, у тексті документа помітно зростає засилля не властивих українській мовній практиці російськомовних конструкцій, таких як: *найменшого препятствія, обнадеживан(ь)є(м) во(л)носте(й), не-премѣнно испо(л)не(н)но* та ін.

Отже, мова текстів універсалів І. Мазепи поряд із численними штампами, стандартизованими виразами й канцелярською термінологією, яскраво відображає й повсякденну народнорозмовну стихію тієї епохи. У текстах документів другої пол. XVII — поч. XVIII ст. знаходимо розбіжності у фонетичній, морфологічній системах, а також велику кількість варіантних форм. Окрім того, лінгвістичні характеристики описуваних універсалів дозволяють простежити особливості наповнення різних лексичних груп, морфемну будову слів, фонетику, стилістику цього документа, що репрезентує витоки сучасного офіційно-ділового стилю.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- Акти — Акти Полтавського полкового суду 1668 — 1740 рр. Підгот. до вид. І.П. Чепіга, У.М. Штанденко. Київ, 2017. 518 с.
Т — Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV — XVIII ст. Київ — Нью-Йорк, 2003. 512 с.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бутич І.Л. Універсали Івана Мазепи 1687 — 1709. Київ — Львів, 2002. 799 с.
2. Ковалик І.І. Структурні типи многократних дієслів в українській мові в порівнянні з іншими слов'янськими мовами. *Вопросы славянского языкознания*. Кн. II. Львів, 1949. С. 209 — 228.
3. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687 — 1709. Мюнхен, 1988.
4. Огієнко І. Історія української літературної мови. Київ, 1995.
5. Павленко С.О. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. Київ, 2007.
6. Панашенко В.В. Палеографія українського скоропису другої пол. XVII ст. На матеріалах Лівобережної України. Київ, 1974.
7. Універсал. Енциклопедія історії України: у 10 т. Київ, 2013. Т. 10: Т — Я. С. 233 — 234.
8. Чепіга І.П. Народнорозмовні елементи у мові українських ділових текстів XVI — першої половини XVII ст. *Мовознавство*. 1992. № 6. С. 3 — 11.

LEGEND

- Acts — Chepiga, I.P., Shtandenko, U.M. (Eds.). (2017). Acts of the Poltava regimental court 1668 — 1740 years. Kyiv (in Ukr.).
T — Timchenko, E. (2003). Materials for the dictionary of the written and book Ukrainian language XV — XVIII centuries. Kyiv — New York.

REFERENCES

1. Butych, I.L. (2002). Universals of Ivan Mazepa 1687 — 1709. Kyiv — Lviv (in Ukr.).
2. Kovalyk, I.I. (1949). Structural types of multiple verbs in the Ukrainian language in comparison with other Slavic languages. *Questions of Slavic Linguistics*. Vol. II. Lviv. P. 209 — 228 (in Ukr.).
3. Matskiv, T. (1988). Getman Ivan Mazepa in Western European sources 1687 — 1709. Munich (in Ukr.).
4. Ogienko, I. (1995). History of the Ukrainian literary language. Kyiv (in Ukr.).
5. Pavlenko, S.O. (2007). The days of hetman Ivan Mazepa in the documents. Kyiv (in Ukr.).
6. Panashenko, V.V. (1974). Paleography of the Ukrainian cursive of the second half XVII century. On the materials of the Left Bank of Ukraine. Kyiv (in Ukr.).
7. Universal. (2013). Encyclopedia of the history of Ukraine: in 10 vol. Kyiv. Vol. 10: T — Ya. P. 233 — 234 (in Ukr.).
8. Chepiha, I.P. (1992). People-speaking elements in the language of Ukrainian business texts of the 16th — the first half of the XVII century. *Linguistics*, 6, 3 — 11 (in Ukr.).

Статтю отримано 26.04.2018

Uliana Shtandenko

Institute of Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

LANGUAGE ANALYSIS HETMAN'S UNIVERSALS OF IVAN MAZEPA

The article is devoted to the found in the book “Acts of the Poltava regimental court of 1668 — 1740 years” to universals of Hetman Ivan Mazepa, sent to the elders of the Poltava city administration. The structure of universals and features of stylistics of the studied documents are described. The state of the language system, which combines the origins of modern business style and live spoken language, was characterized. The linguistic characteristics of different lexical groups are given, the variability of the morphemic structure of words and the phonetic and graphic features of the texts studied are traced.

Keywords: *the old Ukrainian language, official-business style, the variation of forms.*

УДК 811.161.2'282

Богдана Тимочко

Інститут української мови НАН України, м. Київ

НАЗВИ ПРИРОДНОГО ВОДНОГО ДОВКІЛЛЯ В УКРАЇНСЬКО-МОЛДАВСЬКИХ ГРАМОТАХ XIV — XV СТОЛІТЬ

У статті проаналізовано назви природного водного довкілля, що засвідчені в юридичних документах XIV — XV століть із території Молдавського князівства. Завдяки докладному структурному й лексико-семантичному аналізу однієї з найархаїчніших груп лексики визначено її структуру, семантику та джерела формування.

Ключові слова: українсько-молдавські грамоти, назви природного водного довкілля, лексико-семантична структура, номен, номінація, походження назви, Молдавське князівство.

Одним із нагальних завдань мовознавства було й залишається дослідження історії становлення різнорівневих систем української мови, що формують її загальну систему. Вивіреною джерельною базою таких досліджень є рукописні пам'ятки української мови, збережені в державних і приватних колекціях України й інших держав, а також опубліковані матеріали, що містять фото-(ксеро-)копійовані чи транслітеровані (метаграфовані) їхні тексти. Особливо важливим є вивчення пам'яток української мови, що належать до періоду становлення української мови як системи в різних стильових виявах. Такими є пам'ятки староукраїнської літературної мови, яка в XIV — XVIII ст. в Україні, Білорусі, а також і в прилеглих землях (Польщі, Молдові) була мовою юридичних документів, а згодом — конфесійної, полемічної, художньої, проповідницької, історіографічної, частково наукової літератури. У цей період повністю утвердилися фонетична й морфологічна системи української мови, відбувалося активне формування її лексичної системи, яке

© Б.В. ТИМОЧКО, 2018

супроводжувалося розвитком багатозначності й полісемії окремих лексем, а також зростанням кількості запозичень із лексикону контактуючих літературно-писемних мов (чеської, польської, румунської), через посередництво яких в українську мову вливався потік латинізмів, германізмів і власне західнослов'янізмів, а також мадяризмів [20: 641 — 644].

Оскільки відповіді на велику кількість лінгвістичних питань можна отримати саме з текстів староукраїнських пам'яток, яких в Україні збереглося порівняно небагато (через війни, пожежі, погані умови зберігання, спеціальне знищення), науковці різних країн уже протягом століть звертаються до пам'яток української мови, написаних на території Молдавського князівства, яких збереглося набагато більше (декілька тисяч), завдяки чому староукраїнська мова на всіх рівнях, у тому числі й лексичному, представлена в них повніше. Особливу евристичну цінність мають українсько-молдавські грамоти (далі — УМГ), написані староукраїнською писемно-літературною мовою, яка була офіційною в Молдавському князівстві від початку його заснування (1360 рр.) до 1653 р.

Особливості мови УМГ на різних мовних рівнях досліджували В.Г. Ярошенко [30], М.С. Антошин [1], Д.П. Богдан [32], Л.В. Венєвцева [2], Й. Мацурек [33; 34], М.М. Пешак [15], С.С. Перепелиця [14], І.Б. Царалунга [26] та ін. Однак лексика УМГ, яку відтворено в «Словнику староукраїнської мови XIV — XV століть», частково описано в працях О.І. Яцимирського [31], В.Г. Ярошенка [30], М.С. Антошина [1], Д.П. Богдана [32], М.Ф. Станівського [25], Л.Л. Гумецької [6], В. Штефуци [27] та ін., в межах окремих тематичних груп у загальноукраїнському контексті проаналізовано в академічній «Історії української мови», залишається малодослідженою.

Необхідність поглибленого комплексного аналізу лексикону староукраїнської мови, частиною якого є назви природного водного довкілля, що засвідчені в УМГ із території Молдавського князівства, зумовлює актуальність теми пропонованого дослідження.

Метою цієї розвідки є системний структурно-семантичний аналіз назв природного водного довкілля, що засвідчені в УМГ. Завдання, підпорядковані досягненню цієї мети, передбачають опис структури лексико-семантичної підгрупи (далі — ЛСПГ) «Назви природного водного довкілля», класифікацію її номенів за походженням, сферами функціонування в сучасній українській мові, будовою.

Джерельною базою для даної розвідки послужили документи перших трьох томів серії «Documenta Romaniae historica: A. Moldova (1384 — 1504 рр.)» (884 грамоти), а також двотомне зібрання грамот Іона Богдана «Dokumente Lui Stefan cel Mare» (294 грамоти).

Для найменування природного водного довкілля в українсько-молдавських грамотах використано 40 номенів. Ці назви формують ЛСПГ «Назви природного водного довкілля», що разом із двома іншими ЛСПГ (ЛСПГ «Назви антропогенізованого водного довкілля» і ЛСПГ «Назви антропогенного водного довкілля») утворюють лексико-семантичну групу (далі — ЛСГ) «Назви водного довкілля».

ЛСПГ «Назви природного водного довкілля» складається з 20 лексико-семантичних структур (далі — ЛСС). Початком її структурування є виокремлення трьох лексико-семантичних мікрогруп (далі — ЛСМГ): ЛСМГ «Загальні назви природного водного довкілля», ЛСМГ «Назви окремих форм природного водного довкілля» і ЛСМГ «Назви частин окремих форм природного водного довкілля».

ЛСМГ «Загальні назви природного водного довкілля»

Ця ЛСМГ не структурується. Загальною назвою різних типів водойм, що разом утворюють природне водне довкілля, є лексема *вода*: *вода* ‘вода, водне довкілля’: до колѣ полѣна держить и вода Тернавка (1470 DRH II: 241)¹; Я хотарь тѣмъ сѣломъ, штъ Яреда, штъ Тазлова, штъ воды, по середѣ тополѣ, на краи тополѣ (1412 DRH I: 45); Я хотарь тилъ вѣше писанниимъ тремъ селам по водоу Довровецѣм, долоу, до ѣсти Коуцитной, та, пакъ, по водоу Коуцитной, гори, до хотара Ромашкѣва (1499 DRH III: 444). Лексема походить від псл. **voda* [9 I: 414]. У сучасній українській мові лексема *вода* ‘прозора, безбарвна рідина, що становить собою найпростішу хімічну сполуку водню з киснем’; *перев. мн.* ‘водна маса джерел, озер, річок, морів, океанів’ // ‘водна поверхня морів, озер, річок’ // ‘водні простори, ділянки морів, озер, річок’ засвідчена як нормативна [24 I: 716].

ЛСМГ «Назви окремих форм природного водного довкілля»

Назви окремих форм природного водного довкілля, які існували на територіях Молдавського князівства, що вже на початку XV століття охоплювало доволі значну територію, східним кордоном якої була річка Дністер, західним — верхів’я Карпат, південним — нижні течії річок Серету й Дунаю та Чорне море, утворюють розгалужену ЛСС.

У межах ЛСМГ «Назви окремих форм природного водного довкілля» виокремлюється шість лексико-семантичних мікропідгруп (далі — ЛСМППГ: 1) ЛСМППГ «Назви моря»; 2) ЛСМППГ «Назви озера»; 3) ЛСМППГ «Назви річки»; 4) ЛСМППГ «Назви потоку»; 5) ЛСМППГ «Назви джерела»; 6) ЛСМППГ «Назви болота, драговини».

ЛСМППГ «Назви моря» і ЛСМППГ «Назви озера» об’єднують назви водойм різних розмірів зі стоячою водою; ЛСМППГ «Назви річки», ЛСМППГ «Назви потоку» і ЛСМППГ «Назви джерела» — назви водойм із текучою водою; ЛСМППГ «Назви болота, драговини» — назви надмірно зволоженої ділянки земної поверхні, на якій ростуть вологолюбні рослини. Назви усіх ЛСМППГ є назвами гідросфери — водної оболонки Землі.

¹ Увесь ілюстративний матеріал із зібрань УМГ паспортизуємо так: (1470 DRH II: 241), де перше — 1470 — рік написання грамоти; друге — DRH — зібрання грамот (див. список скорочень); третє — II — том; четверте — 241 — сторінка. До аналізу залучаємо ще грамоти перших років XVI ст. (до 1504 р. включно), щоб не розривати тривалий період правління володаря Стефана Великого.

ЛСМПП «Назви моря». Для номінації моря — частини океану, яка відособлена від нього суходолом, підвищеннями підводного рельєфу чи островами, — використано номен *море: море* ‘море’: Романъ воєвода овладѣа Землею Молдавскою ѿтѣ планины до моря (1392 DRH I: 3); Іѡ Романъ воєвода Землѣ Молдавскої ѿт планины до брегѣ моря (1393 DRH I: 5). Лексема є континуантом псл. **morje* ‘водний простір; море’ [9 III: 513]. У сучасній українській мові лексема *море* ‘частина океану — великий водний простір з гірко-солonoю водою, який більш-менш оточений суходолом’ кваліфікується як нормативна [24 IV: 802].

ЛСМПП «Назви озера». Для номінації озера — природної водойми повільного водообміну, що розташована в заглибинах суходолу і не пов’язана протоками з морями чи океанами, — використано номени *лакъ / озеро / езеро / ѿзеро*:

лакъ ‘озеро’ [23 I: 537]: а ѿтѣ толѣ прости оу *лакъ*, а ѿтѣ толѣ прости оу лозоу оу матку Бахли Великы (1468 DRH II: 223); дали есмѣ емѣ <...>² съ едно силищѣ <...> въ оустїа Калюгерицен, оу *лакъ* Пѣтрѣвъсь; Я хотѣа томоу више-реуеномоу село Отецканїи, <...> оу *лакъ* Поутѣрѣсь (1493 BD II: 6). Лексема походить від рум. *lăc* ‘озеро’ [9 III: 186] (пор.: молд. *лак* ‘озеро’ [11: 343], рум. *lac* ‘озеро’ [19: 749]). У сучасній українській літературній мові лексема *лак* із таким значенням не використовується [24 V: 653]. Із такою самою чи близькою семантикою лексема функціонує в окремих говірках української мови, зокрема: у закарп.: *лак* ‘озеро в плавнях’ [8: 42]; в українських говірках Румунії (далі — УГР): *лак* ‘озеро, став’ [13: 669];

озеро / езеро / ѿзеро ‘озеро’: одно *озеро* на Прѣтѣ, на имѣ Луїїоуа (1409 DRH I: 38); *Загорное езеро*, съ своими грѣли (1429 DRH I: 139); на Дѣнавѣ или на *езера* или на блатѣхѣ или надѣ Нистри или вѣди куда пошлютъ (1445 DRH I: 366); ѿтѣ где вѣхѣдѣтъ *грѣла* из Днистра и течетъ долѣ до *ѿзерѣ* Дѣровка (1500 DRH III: 454). Лексеми *озеро / езеро / ѿзеро* ‘озеро’ є континуантами псл. **ozero / *ezero* [29 VI: 33 — 34]. У сучасній українській мові лексему *озеро* ‘природна чи штучна заглибина, заповнена водою’ кваліфіковано як нормативну [24 V: 653].

У межах ЛСМПП «Назви озера» виокремлюється лексико-семантична мікросистема (далі — ЛСМС) «Назви малого озера».

ЛСМС «Назви малого озера». Для номінації малого озера використано номен *озерко: ѿзерко* ‘озерце’: и съ оуслии ѿзерами, и гѣырами, и *ѿзерками* (1455 DRH II: 64); и деже естѣ храмѣ Успение свѣтѣи Богородици, на имѣ Ботна, и съ ѿслии ѿзерами, и грѣлами и *ѿзерками* (1458 DRH II: 101). Лексема походить від псл. **ezeryko* [28: 88]. У сучасній українській мові апелятив *озерко* заступає її словотвірний варіант *озѣрце* ‘зменш. до *озеро*’, який кваліфіковано як нормативний [24 V: 653].

ЛСМПП «Назви річки». Для номінації річки — природного водного потоку, який витікає з джерела чи з озера, болота (рідше), має сформоване ним річище і тече під дією сили тяжіння, — використано лексеми *вода, рѣка*:

² <...> — місце вилученого з ілюстрації тексту.

вода ‘річка’: поученше ѡть прихѡдица Мѡловатьцѡ вода Вишнѡвѡ и кѡда полѣна держить вѣше мѡнастирѣ (1470 DRH II: 241);

рѣка ‘річка’: Я хотарѣ тоѣ село на нѡмѣ Подѡлѣнѡи да ест <...> поученше ѡт рѣкѣ Бистрица ѡу єдна мѡгилѣ копана (1479 BD I: 221). Лексема є континуантом псл. **rěka* [9 V: 95]. У сучасній українській мові лексему *ріка́* ‘водний потік, що живиться із джерела або стоком атмосферних опадів і тече по видовжених зниженнях рельєфу від верхів’я до гирла’ кваліфіковано як нормативну [24 VIII: 574].

ЛСМПП «Назви потоку». Для номінації потоку — струмка зі стрімкою течією — використано номени *паровѣ*, *потокѣ*, *строуга*:

паровѣ ‘потік’, ‘струмок’: єдно мѣсто ѡтъ пѡстинѡи на Брѣзѡтѣ, на нѡмѣ гдѣ мѡнастирѣ вѣла, и тою потоку <...> и до вѡсти того *парѡва* (1466 DRH II: 205). Лексема запозичена з румунської мови (пор.: молд. *пырѣу* ‘потік’, ‘струмок’ [23 II: 127]; рум. *pîrîu* ‘струмок’, ‘струмїнь’, ‘струмок’ [18: 636; 18: 995]). У сучасній українській мові лексема не зафіксована;

потокѣ ‘потік’: ѡтъ тои мѡгылѣ, чѣресѣ *потокѣ*, на дрѣгѣ дѣлѣ, мѡгылѣ (1412 DRH I: 45); та ѡтъ толѣ, *потѡкомѣ* горѣ, на шѣѣ сторѡни берѣги (1475 DRH II: 306); ѡтъ єдинѣ вѡзѣ что єсть по сѣдѣ двѣ *потѡки* (1488 DRH III: 52). Лексема походить від псл. **potokъ* [28: 221]. У сучасній українській літературній мові фонетичний варіант цього номена — лексема *поті́к* ‘річка (перев. невелика), струмок зі стрімкою течією’ // ‘маса води, що стрімко тече’ — кваліфікований як нормативний [24 VII: 409]. Фонетичні й акцентуаційні варіанти лексеми з цією самою чи близькою семантикою функціонують у говірках української мови, зокрема: у бойк. говірках: *пóтік* ‘потік’ [12 II: 125]; *пóтік* ‘потік, потічок, струмок’ [17: 152]; у пд.-бук. гуц. говірці: *пот’і́к* ‘потік’, ‘річка’ [4: 205]; у пд. бук.-покут.: *пóт’і́к* ‘потік’ [3: 359];

строуга ‘потік, струмок’ [23 II: 395]; и сѣ вѣсемѣ дохѡдом и сѣ млинѣ <...> и сѣ чѣсѡми и *строугѡми* (1491 DRH III: 185). Лексема походить від псл. **struga* ‘течія, проточна вода’ [9 V: 450]. У сучасній українській мові лексема *струга́* ‘потік, струмок зі швидкою течією’ кваліфікується як діалектна [24 IX: 788]. Лексема послужила для творення власних назв, переважно населених пунктів і річок, зокрема в Україні: *Струга* — село в Новоушицькому районі, Хмельницької області; річка, притока Верещиці; річка, притока Гнилої Липи; річка, притока Стривігору (басейн Дністра); річка, притока Білоус (басейн Десни); у Македонії: *Струга* (алб. *Strugë*) — місто на березі Охридського озера, центр громади *Струга*, що відоме з XI століття; у Білорусі: *Струга* — село в Малоритському районі, Берестейської області.

У межах ЛСМПП «Назви потоку» виокремлюється ЛСМС «Назви невеликого потоку».

ЛСМС «Назви невеликого потоку». Для номінації невеликого потоку використано лексеми *потоука*, *потоуокѣ*:

потоука ‘потічок’ [23 II: 213]: ѡтъ лѣса, долуѡвѣ, до шѣрѣшію *потоуки*, на доуѡвѣ (1428 DRH I: 105);

потоуокъ ‘потічок’: и съ монастырею и съ шбама *потоуки*, щожє ємоу продали (1446 DRH I: 375); та, щтѣ става, долѣ *потоуком*, до Калугеричинѣ ставѣ (1456 DRH II: 90). У сучасній українській мові лексема *потічок*, рідко *потóчок* функціонує як зменш.-пестл. до *потік* [24 VII: 411].

ЛСМПГ «Назви джерела». Для номінації джерела — природного, самочинного сконцентрованого виходу на земну поверхню підземних вод, що виникає під впливом земного тяжіння чи гідростатичного тиску, — зафіксовано лексеми *изворъ*, *кѣрница*, *крѣница*, *колодязь*, *шипотъ*:

изворъ ‘джерело’: и съ ѡсили полѣнами и мѡнучєли, <...> и ѡси *извори* (1488 DRH III: 73); и съ ѡуѡсили прихѡдѣи и хѡтарємѣ и *изворы* (1453 DRH II: 29); на ѡстїє *извора* на єдинѣ хрѡбѣ знаменанѣ (1490 DRH III: 159). Лексема походить від псл. **iz-vorъ* [9 II: 251], в УМГ, очевидно, запозичена румунською мовою з болгарської (болг., молд. *извор* ‘джерело’ [23 I: 426]). У сучасній українській літературній мові цей гідронім не використовується. Фонетичні й словотвірні варіанти лексеми з такою самою чи подібною семантикою зафіксовані в говірках української мови, зокрема: у бойк. говірках: *звір* ‘водопад між горами’, ‘потік’ [12 I: 300]; у гуц.: *звір* (*єзвір*, *ізвір*) ‘гірське джерело, потік’ [7: 81]; *звір* ‘потік, струмок’ [17: 67]; у закарп.: *звóрина* ‘стрімкий потічок у міжгір’ї’ [21: 122]; в УГР: *ізвóр* ‘джерело’ [13: 659]; у пд. бук.-покут.: *извóр* ‘джерело, ключ’ [3: 342]; у марам.: *извур* ‘джерело’ [5: 291];

кѣрница, *крѣница* ‘джерело’ [23 I: 519]: щт(ѣ) тѡи могила, пониже *крѣницю*, до писка (1425 DRH I: 86); гдє єсть *кѣрница* влизѣ Балюсина (1434 DRH I: 183). Лексеми є континуантами псл. **kǣrnica* [10: 329 — 332; 28: 149]. У сучасній українській мові номен *криниця* ‘глибоко викопана й захищена цямринами від обвалів яма для добування води з водоносних шарів землі; колодязь’ і — рідко — ‘те саме, що джерело’ кваліфіковано як нормативний [24 IV: 348]. У бойк. говірках фонетичні й словотвірні варіанти цієї лексеми зафіксовані з такою самою семантикою: *керніця* ‘джерело’, ‘джерело під горою’ [12 I: 347], *кирнічка* ‘джерело в лісі’ [12 I: 349];

колодязь ‘джерело’ [23 I: 490 — 491]: та, прости дѣломѣ, на дѣвѣ, ѡу Мєла, та на *колодѣзи* Ивановѣмѣ потоком (1414 — 1419 DRH I: 55). Лексема є континуантом псл. **koldędzъ* [9 II: 518]. У сучасній мові цей номен із таким самим значенням не засвідчений; із іншим значенням лексема *колодязь* ‘захищена від обвалів зрубом вузька глибока яма, що служить для добування води з водоносних шарів землі’ кваліфікована як нормативна [24 IV: 229]. Фонетичні й словотвірні варіанти номєна функціонують у говірках української мови з такою самою чи близькою семантикою: у бойк. говірках: *колодзѣць* ‘криниця’ [12 I: 368]; у гуц.: *колóдїз* ‘колодязь; глибока криниця’ [17: 82];

шипотъ (молд. *шипот*) ‘джерело’ [23 II: 559]: єще съ *шипотє*, гдє ѡпадаєть ѡ Прѣтѣѡ (1459 DRH II: 116); а ѡт толѣ до ѡѡуавѣ до салїи *шипот* (1490 BD II: 420). Лексема, можливо, є девербативом від псл. **šipěti* [9 VI: 418]. У сучасній українській мові номен *шпінит* ‘швидкий водний потік’ // ‘невеликий водоспад’ кваліфіковано як діалектний [24 XI: 455]. Фонетичні варіанти

номена з таким самим чи суміжно близьким значенням зафіксовано в українських говірках, зокрема: у бойк. говірках: *шійніт* ‘місце, де шумить вода’, ‘водоспад’ [12 II: 382]; у бук.: *шійніт* ‘джерело’ [22: 663]; *шійніт* ‘природний водяний струмінь, що б’є по скелі’ [17: 225]; у пд.-бук. гуц. говірці: *шійніт* ‘каміння в руслі з малими водопадами; водопад’ [4: 234].

У межах ЛСМПП «Назви джерела» виокремлюється дві ЛСМС, що відбивають диференціацію джерел за смаковими якостями і температурою витікаючої з них води: 1) ЛСМС «Назви солоного джерела»; 2) ЛСМС «Назви гарячого джерела».

ЛСМС «Назви солоного джерела». Для номінації солоного джерела в УМГ засвідчено лексеми *слатина*, *солотвина*, *солотвинка*:

слатина ‘соляне джерело’: и далѣ Ивоуль <...> ѣ хижѣ и єдноу слатиноу (1461 DRH II: 140); и даемъ и дали єсми <...> и слатиноу оу Гѣстри, щоже ѡтъ давна бѣла ихъ, тота планина и съ слатиною (1475 DRH II: 303). Номен, очевидно, походить від рум. *slătina* ‘джерело із солоною водою; багністе, грузьке солоне місце’ [9 V: 297]; можливе також його запозичення із південнослов’янських мов (пор.: болг. *слѣтина*, серб. *слѣтина*) ‘соляне джерело’ [9 V: 297]. У деяких говірках української мови акцентуаційні варіанти лексеми функціонують із такою самою чи близькою семантикою, зокрема: у бук. говірках: *слѣтина* ‘соляний розчин’ [22: 499]; у гуц.: *слѣтина* ‘насичена солями вода, що витікає з гірських солоних джерел’ [7: 173]; в УГР: *слѣтину* ‘солону воду, ропу’ [13: 698]; у пд.-бук. гуц. говірці: *слѣтина* ‘солена вода’ [4: 216]; у пд. бук.-покут.: *слѣтина* ‘соляний розсіл’ [3: 364];

солотвина (діал.) ‘соляне джерело’ [23 II: 368]: ѡтъ ѣсти грѣли чѣрєсь поле, на солотвинѣ, та на Пѣвѣ могила (1502 DRH III: 492). Лексема походить від псл. **soltvina* ‘заболочені (солоні) місця і джерела’ [28: 252 — 253], що, очевидно, є дериватом із суфіксом *-ina* від псл. **soltu*, *-ъve*. Акцентуаційні варіанти лексеми засвідчено в говірках української мови з такою самою чи подібною семантикою, зокрема: у бойк.: *солѣтовина* ‘багнувате місце’ [12 II: 236]; у лемк. говірках: *солотвіна* ‘солоне джерело’ [16: 286]; у пд.-бук. гуц. говірці: *солѣтовина* ‘де просякає з землі солена вода’ [4: 216];

солотвинка (діал.) ‘соляне джерело’: та, чрѣсь тотъ рѣдѣ, на солотвинкѣ (1501 DRH III: 467). Лексема є суфіксальним дериватом від *солотвина*.

ЛСМС «Назви гарячого джерела». Для номінації гарячого джерела використано лексему *теплица*, *топлица*: *теплица*, *топлица* ‘гаряче мінеральне джерело’ [23 II: 437]: ѡтола к топлици, тѣтъ могила, а ѡтола к Геретѣ, середьнаа могила, а ѡтола <...> до великої вѣковинѣ (1392 DRH I: 3); и ѡт тал, дрѣмѣ по срѣд поєница, идеже ѡпадаѣт дрѣм оу врод старѣи топлици (1473 DRH II: 289); ѡтъ толѣ простѣ на оустѣа волотѣ, кдѣ оупадаѣтъ оу топлицѣ (1488 DRH III: 52). Назва, очевидно, є дериватом від псл. **teplъ(jь)*; форма **toplъ* виникла під впливом **topiti* [9 V: 548]. У сучасній українській мові лексема кваліфікована як нормативна з іншою семантикою: *тепліця* ‘засклене опалюване приміщення для вирощування в закритому ґрунті ранніх або південних рослин, а також розсади; оранжерея’ [24 X: 78]. Фонетичні й словотвірні

варіанти цього номена засвідчені в окремих говірках української мови з такою самою чи близькою семантикою, зокрема: у гуц.: *тепліця* / *теплічка* ‘природне джерело, у якому вода не замерзає’ [7: 182]; *тепліц’и* ‘джерело, вода якого не замерзає; парник; оранжерея’, *теплічка* ‘тепла криниця’ [17: 190].

ЛСМПГ «Назви болота, драговини». Для номінації болота, драговини — надмірно зволоженої ділянки земної поверхні, на якій ростуть вологолюбні рослини, — засвідчено лексеми *баґна*, *блато*, *болото*, *гладь*, *гладоуре*, *езеро*:

баґна (молд. *бахнэ* ‘багно’) ‘багно’: а *штѣ толѣ прости ҃ересѣ баґноу*, таже прости ҃ересѣ полену *Кръстѣ Каменски* (1438 DRH I: 264). Лексема, що походить від псл. **bagno* / **bagъno* [9 I: 110; 28 I: 127], очевидно, трансформувалася в румунізовану форму *баґна*. У сучасній українській літературній мові як нормативна кваліфікована лексема *багно́* ‘болотисте місце; трясовина, болото’ [24 I: 84]. Фонетичні й граматичні варіанти лексеми з такою самою та дещо відмінною семантикою функціонують у говірках української мови, зокрема: у бук.: *ба́гна* ‘волога, мокра місцина, болото’ [22: 21]; у гуц.: *ба́гна* ‘мокре болотисте місце’ [7: 19]; у пд.-бук. гуц. говірці: *ба́гна* ‘болітце з шуваром; стояча вода в лісі’, ‘багnistий мочаруватий (грунт)’ [4: 136 — 137]; у пд. бук.-покут.: *ба́гна* ‘мочар’ [3: 328];

блато ‘болото’: а *штѣ толѣ, ҃ересѣ блато* (1429 DRH I: 121); *идеже ест блато Мѣстекжнѣ* и *шт кждѣ ис прѣва на҃ахѣм* (1473 DRH II: 289);

болото ‘болото’: *штѣ болота ҃ересѣ пѣтъ*, на полѣ, простиѣ на верхѣ *могилѣ*, а *штѣ тѣда простиѣ на болото* (1492 DRH III: 214); *дали и приложили еснѣ шт нас <...> монастырѣ штѣ Немца болото Криваѣ* и *вѣзеро на имѣ подѣ Дѣвровка* (1500 DRH III: 454). Лексеми *блато* і *болото* є континуантами псл. **bolto* [9 I: 227]. Серед назв болотного ландшафту в УМГ переважає староукраїнська повноголосна форма, дещо рідше трапляється південнослов’янське *блато*, запозичене, очевидно, з болгарської мови. У сучасній українській мові лексема *болото́* ‘грузьке місце з надмірно зволуженим ґрунтом, часто зі стоячою водою та вологолюбною рослинністю,’ ‘трясовина’ кваліфікована як нормативна [24 I: 215];

гладь, *гладѣ* ‘болото’: *штѣ толѣ, заподѣю*, вѣше Пашка, на *Гладѣ*, та *оу Милѣтини* (1425 DRH I: 86); та *долѣ Никидомѣ* до *Глада*, а *штѣ Глада правое* на *Дило* (1491 DRH III: 199); *поуениши из дола, штѣ погрѣкъ*, та *прости на Дило оу Гладѣ* (1495 DRH III: 336). В УМГ лексема, очевидно, потрапила з румунської мови (пор.: молд. *glod* ‘грязь’ [23 I: 244]; рум.: *glod* ‘грязь’ [19: 574]);

гладоуре ‘болото’: та *҃ересѣ длоу на Гладѣре*, *штѣ Гладѣре* на нижній *конецѣ* *става Крънѣлова* (1494 DRH III: 274). Лексема, ймовірно, є запозиченням із румунської мови (пор.: рум. *glodărie* ‘грязюка, болото’, ‘болотисте місце, болото’ [19: 574]);

езеро ‘болото’: *блато имѣнѣмо Загорное езеро* (1430 DRH I: 147). У цьому випадку перенесення загальної назви одного водного об’єкта (*езеро* ‘озеро’) на інший (*болото* ‘болото’) може бути пов’язане зі зміною геостатусу об’єкта, перетворенням озера в болото.

У межах ЛСМПГ «Назви болота, драговини» виокремлюється ЛСМС «Назви рудоносного болота».

ЛСМС «Назви рудоносного болота». Для номінації рудоносного болота — болота, в якому можна добувати (чи добували) корисні копалини, — використано лексему *рудá*:

рудá ‘іржаве багно, болото’, ‘місце видобування корисних копалин; рудник’ [23 II: 305]: *штѣ толѣ прости чѣресъ поле на рѣдѣ на Кожію, та рѣдою до малого дорогѣ* (1488 DRH III: 62). Лексема походить від псл. **ruda* ‘руда; іржаве болото’ [9 V: 134]. У сучасній українській мові лексему *рудá* ‘іржаве багно, болото’ кваліфіковано як діалектну [24 VIII: 895]. У говірках української мови номен зберіг своє значення: у бук.: *рудá* ‘іржаве багно, болото’ [22: 469]; у гуц.: *рудá* ‘болото з домішкою залізної руди’ [7: 166].

ЛСМГ «Назви частин окремих форм природного водного довкілля»

У межах ЛСМГ «Назви частин окремих форм природного водного довкілля» виокремлюється чотири ЛСМПГ: 1) ЛСМПГ «Назви витоку»; 2) ЛСМПГ «Назви гирла»; 3) ЛСМПГ «Назви рукава водного потоку»; 4) ЛСМПГ «Назви виру».

ЛСМПГ «Назви витоку». Для номінації витоку — місця початку природного водного потоку (річки, потоку, потічка), що може бути озером, болотом, джерелом, у горах — льодовиком, — в УМГ засвідчено лексеми: *верхъ*, *врѣховина*, *овѣршіє*, *овѣршіє*.

верхъ ‘верхів’я (річки)’ [23 I: 167]: *Я хотарѣ тои пасици почѣвши из долу, гдѣ оупадають Моговатецѣ оу Ъшнинецѣ, та гори Ъшнинецѣмъ, до верха, и полѣни по верха Ъшнинеца* (1470 DRH I: 245); *а штѣ куртѣ вѣковина, та гора вѣковиною, до верха потоку* (1403 DRH I: 26). Лексема походить від псл. **vьrxъ* [9 I: 361]. У сучасній українській мові лексема *верх* із цим самим значенням не зафіксована [24 I: 334];

врѣховина ‘верхня течія річки’ [23 I: 165]: *тѣмже врѣховмъ, до врѣховини Моголо Дѣровца и потоку Калини, на єдинѣ воукѣ знаменанѣ* (1503 DRH III: 527). У сучасній українській мові лексема *верховіна* використовується з іншим значенням — ‘верхня, найвища частина чого-небудь (перев. гори, дерева)’ і ‘назва високогірної місцевості в межах Українських Карпат’ [24 I: 336];

овѣршіє, *овѣршіє* ‘верхів’я річки, потоку’: *штѣ тои могили, чѣресъ долину, до овѣршін, та на другои долины* (1425 DRH I: 86); *штѣ лѣса долувъ, до овѣршію потоку, на доувъ* (1428 DRH I: 105); *и штѣ овѣршія Гога, дрѣломъ возним, до потоку Мнучелѣни* (1473 DRH II: 289). Лексема походить від псл. **obvьrъje* ‘вершина; верхів’я (ріки)’ [29 XXXI: 129 — 130]. В УМГ, ймовірно, є засвоєнням із пд.-слов’янських мов через румунське посередництво (пор.: молд. *обаршиє* [23 II: 71], рум.: *obîrşie* ‘витік, верхня течія річки’ [19: 911]). У сучасній українській мові лексема не використовується.

ЛСМПГ «Назви гирла». Для називання гирла — місця впадіння природного водного потоку (річки, потоку, потічка) в море, озеро чи іншу річку — засвідчено лексеми *гырло*, *грѣла*, *приходище*, *оустіє* (*оустіє*):

гърло, гръла ‘гирло, рукав (ріки)’ [23 I: 268]: и съ о҃си ми ѿзер ами, и гър лами, и ѿзерками (1455 DRH II: 64); ѿтъ гдѣ вѣхѡдитъ гръла из Днистра и течетъ долъ до ѿзеръ Дѣровка (1500 DRH III: 454). Номен в УМГ, очевидно, запозичені з рум. *gîrlă* ‘гирло, рукав (річки), річка’, яке, ймовірно, походить від болг. *гърло* [9 I: 509]. У сучасній українській мові номен *гирло* ‘місце, де річка впадає в океан, море, озеро або в іншу річку; кінець нижньої течії річки’, ‘вузька протока, що з’єднує річки, затоки, лимани між собою або з морем’ кваліфікований як нормативний [24 II: 62];

приходище ‘місце, де одна річка впадає в іншу’ [23 II: 250]: поучише ѿтъ приходища Меловатицѣ вода Бишнивицѣ и кѣда полѣна держить вѣше монастырѣ, за прѣкоп (1470 DRH II: 241). Номен, можливо, є девербативом від псл. **prixoditi* [9 VI: 194];

оустіє (*оустие*) ‘місце впадіння річки, потоку в іншу річку, озеро, море; нижня течія річки, потоку, устя, гирло’ [ССУМ II: 488]: Я хотарѣ тои вѣкати земли <...> поучиши ѿтъ оустіє О҃рати долѣвъ по веригѣ Прѣта (1489 DRH III: 92); едно селище на Лопатнои, на илѣ Нижнои Лопатна, ѡ сѣтѣл Лопатнои (1500 DRH III: 449). Номен походить від **ustje* [9 VI: 49]. У сучасній українській мові номен *устя* ‘те саме, що гирло’ кваліфікований як нормативний, але рідковживаний [24 X: 503].

В УМГ засвідчено також номінативні словосполучення, означальні компоненти яких конкретизують належність гирла певному виду водних потоків. Завдяки цьому в межах ЛСМПП «Назви гирла» виокремлюється дві ЛСМС: 1) ЛСМС «Назви гирла потоку»; 2) ЛСМС «Назви гирла болота».

ЛСМС «Назви гирла потоку». Для номінації гирла потоку використано номінативне словосполучення *сѣтїє потока*: *сѣтїє потока* ‘гирло потоку’: ѿтъ Игната простѣ полемѣ, ниже Мели, на устїє потока (1412 DRH I: 46); О҃т това о҃се по маткѣ Тѣтова, водою горѣ, до сѣтїє потока Крънга (1495 DRH III: 280).

ЛСМС «Назви гирла болота». Для номінації гирла болота засвідчено номінативне словосполучення *оустїа болотѣ*: *оустїа болотѣ* ‘гирло болота’: ѿтъ толѣ простѣ на оустїа болотѣ, кдѣ о҃падаетъ о҃ топлицѣ (1488 DRH III: 52).

ЛСМПП «Назви рукава водного потоку». Для номінації рукава — потоку, що відійшов від головного русла певного природного водного потоку і нижче за течією знову або впадає в цей самий основний потік, або (за матеріалами УМГ) разом із ним в іншу водойму, — використано номен *гръла*: *гръла* ‘рукав річки’: и една гръла що естъ о҃ сглѣ Прѣта и о҃падаетъ о҃ о҃зера (1473 DRH II: 281); ѿтъ гдѣ вѣхѡдитъ гръла из Днистра и течетъ долъ до ѿзеръ Дѣровка (1500 DRH III: 454).

ЛСМПП «Назви виру». Для називання виру — руху по колу в поверхневому шарі води, що розвивається на окремих ділянках водоймищ або руслових потоків в результаті злиття двох течій, при обтіканні течією виступів берега, при різкому розширенні русла, — використано лексеми *воулокѣ*, *воулока*: *вѣлокѣ* / *воулока* ‘вир, коловорот, яма’ [23 I: 131]: на копанѣ могила, що естъ над вѣлокѣ та простѣ чѣрес селище над старѡм монастыри (1499 DRH III: 434). В УМГ цілком імовірно запозичення лексеми з румунської мови (пор.: молд. *булбоакэ* / *булбоанэ* ‘вир, водоверть’ [11: 96]. У сучасній

українській літературній мові цей номен не зафіксований. Фонетичні й граматичні варіанти лексеми з такою самою чи близькою семантикою функціонують у говірках української мови, зокрема: у бук. говірках: *буль-бона*, *больбона*, *більбонія* 'найглибше місце в річці з постійним водоворотом', 'прірва, западина в сухому місці; трясовина' [22: 42]; у гуц.: *бульбона* 'вир у річці' [7: 31]; у пд.-бук. гуц. говірці: *бул'бона* 'вир, крутіж, «дира» у воді' [4: 143]; у пд. бук.-покут.: *бул'бона* 'глибінь, вир' [3: 331].

Між компонентами ЛСПГ «Назви природного водного довкілля» існують тісні лексико-семантичні зв'язки, що виявляються переважно в синонімії та полісемії. Деякі синонімічні назви для позначення того самого поняття спричинені розширенням семантики лексеми (лексем), а також є наслідком українсько-румунської / болгарської мовної інтерференції: 'річка, потік': *вода і рѣка*; 'джерело': *изворъ — кърница, кръница — коледязъ — шипотъ*. Відношення полісемії поєднують меншу кількість компонентів цієї ЛСПГ: *вода* 'вода'; 'річка', 'водні угіддя, вода'; *гръм* 'гирло', 'рукав річки'.

Більшість засвідчених в УМГ назв природного водного довкілля, що мають у сучасній українській мові різнорівневі відмінності, зберігають свою первинну семантику.

Отже, здійснений аналіз назв природного водного довкілля дозволяє говорити про те, що ЛСПГ «Назви природного водного довкілля» — це структура із тісними лексико-семантичними взаємозв'язками між її частинами; за походженням серед лексем на позначення природного водного довкілля більшість становлять лексеми, що сягають своїм корінням праслов'янського періоду, інші потрапили в УМГ з румунської, болгарської мов; за структурою в аналізованій лексико-семантичній підгрупі значно переважають однослівні номени. У сучасній українській мові 40 % назв природного водного довкілля, що засвідчені в УМГ XIV — XV століть, функціонують як нормативні, 45 % — як діалектні, 15 % назв природного водного довкілля в сучасній українській мові не зафіксовані.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

BD — *Bogdan I. Dokumente Lui Stefan cel Mare. Vol. I — II. Bucuresti, 1913.*

DRH — *Documenta Romaniae historica: A. Moldova. Vol. I — III. București: 1975 — 1980.*

ЛІТЕРАТУРА

1. Антошин Н.С. Язык молдавских грамот XIV — XV вв.: автореф. дисс. ... докт. филол. наук. Ленинград, 1961.
2. Веневцева Л. Молдавские грамоты XIV — XV веков как источник изучения истории украинского языка (Фонетика. Морфология): автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Харьков, 1966.
3. Горбач О. Південня буковинсько-покутська говірка с. Милешовець бл. Радовець. *Зібрані статті VIII. Історія мови. Діалектологія. Лексикологія*. Мюнхен, 1997. С. 324 — 375.
4. Горбач О. Словник говірки с. Бродин, повіт Радівці (Румунія). *Зібрані статті VIII. Історія мови. Діалектологія. Лексикологія*. Мюнхен, 1997. С. 123 — 275.
5. Горбач О. Словник говірки с. Поляна (Румунія). *Зібрані статті VIII. Історія мови. Діалектологія. Лексикологія*. Мюнхен, 1997. С. 276 — 321.
6. Гумецкая Л.Л. К вопросу о языке молдавских грамот XIV — XV вв. *Otázky dějin střední a východní Evropy*. Vyd. 1. Brno, 1971. P. 25 — 35.
7. Гуцульські говірки. Короткий словник. Львів, 1997.

8. Дзенделівський Й.О. Словник специфічної лексики говірок Нижнього Подністров'я. *Лексикографічний бюлетень*. Вип. 6. Київ, 1958. С. 36 — 54.
9. Етимологічний словник української мови: у 7 т. Київ, 1982 — 2012.
10. Козлова Р.М. Структура праславянського слова (Праславянское слово в генетическом гнезде). Гомель, 1997.
11. Молдавско-русский словарь. Дикционар молдовенеск-русеск. Москва, 1961.
12. Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок: у 2 ч. Київ.
13. Павлюк М., Робчук І. Словник діалектних текстів. *Українські говори Румунії*. Едмонтон, Львів, Нью-Йорк, Торонто, 2003. С. 633 — 718.
14. Перепелиця С.С. Про фонетичні особливості українсько-молдавських грамот кінця XIV — середини XVI ст. *Українська мова на Буковині*. Чернівці, 1998. С. 23 — 28.
15. Пешак М.М. Типи українських грамот XIV ст. та їх стилістичні особливості. *Мовознавство*. 1970. № 6. С. 58 — 65.
16. Пиртей П. Короткий словник лемківських говірок. Івано-Франківськ, 2004.
17. Піпаш Ю., Галас Б. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області). Ужгород, 2005.
18. Румынско-русский словарь. Москва, 1954.
19. Румынско-русский словарь. Москва, Бухарест, 1980.
20. Русанівський В.М. Староукраїнська літературна мова. *Українська мова. Енциклопедія*. 2004. С. 641 — 644.
21. Сабалош І.В. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району. Ужгород, 2008.
22. Словник буковинських говірок. Чернівці, 2005.
23. Словник староукраїнської мови XIV — XV ст.: у 2 т. Київ, 1977 — 1978.
24. Словник української мови: в 11 т. Київ, 1970 — 1980.
25. Станівський М. Дві буковинсько-молдавські грамоти середини XV ст. *Українська мова в школі*. 1960. № 3. С. 16 — 19.
26. Царалунга І. Діалектне розшарування в староукраїнській мові (на основі явищ вокалізму грамот XIV — XV ст.). *Волинь — Житомирщина*. 2015. Вип. 26. С. 141 — 151.
27. Штефуца В. Болгарские слова в украинских грамотах XIV — XV веков. *Българският език и литература на кръстопътя на културите*. Szeged, 2009. С. 33 — 37.
28. Шульгач В.П. Праслов'янський гідронімний фонд (фрагмент реконструкції). Київ, 1998. 368 с.
29. Этимологический словарь славянских языков. Москва, 1974 — 2012. Вып. 1 — 38.
30. Ярошенко В. Українська мова в молдавських грамотах XIV — XV вв. *Зб. для дослідження історії української мови*. Київ, 1931. Т. 1. С. 247 — 338.
31. Яцимирский А.И. Молдавские грамоты в дипломатическом и палеографическом отношении. *Русский филол. вестник*. Т. 55. № 1 — 2. 1906. С. 177 — 198.
32. Bogdan D.P. Caracterul limbii textelor slavo-române. București, 1946. 46 p.
33. Macůrek J. K dějinám česko-ukrainských a česko-rumunských vztahů 2. pol. 14. a 1. pol. 15. století. *Slovanské historické studie III*. Praha, 1959. S. 127 — 184.
34. Macůrek J. K otázce vztahů listiny české, ukrajinské a moldavské v druhé polovině XV. století. *Sborník prací filosofické fakulty brněnské university, roč. IX, řada historická*. Č. 7. Brno, 1960. S. 151 — 161.

LEGEND

BD — Bogdan, I. (1913). Documents Lui Stefan cel Mare: in 2 vol. Bucharest (in Roman.).
 DRH — Cihodaru, C., Caproșu, I., Șimanschi, L. Documents Romanian history: A. Moldova: (1975 — 1980). Bucharest: Editura Academiei Republicii Socialiste Romania (in Roman.).

REFERENCES

1. Antoshin, N.S. (1961). Language of the Moldovan diplomas of the XIV — XV centuries: author's abstract. dis ... doct. filol. sciences. Leningrad (in Rus.).
2. Venevtseva, L. (1961). Moldovan charters of the XIV — XV diplomas as a source of study in the history of the Ukrainian language (Phonetics, Morphology): author's abstract. dis ... cand. filol. sciences. Kharkov (in Rus.).

3. Horbach, O. (1997). Southern Bukovynian-Pokutian dialect of the Milešovets village near Radovets. *Olexa Horbatsch. Dialektologie. Gesammelte Aufsätze. P. 324 — 375* (in Ukr.).
4. Horbach, O. (1997). Dictionary of the Brodyn willage dialect, county of Radovtsi (Romania). *Olexa Horbatsch. Dialektologie. Gesammelte Aufsätze. P. 123 — 275* (in Ukr.).
5. Horbach, O. (1997). Dictionary of the Polyana village dialect (Romania). *Olexa Horbatsch. Dialektologie. Gesammelte Aufsätze. P. 276 — 321* (in Ukr.).
6. Gumetskaya, L.L. (1971). On the question of the language of the Moldovan diplomas of the XIV — XV centuries. *Otázky dějin střední a východní Evropy. Brno. 1, 25 — 35* (in Rus.).
7. Zakrevska, Ya. (Ed.). (1997). Hutsul dialects: A brief dictionary. Lviv (in Ukr.).
8. Dzendzelivskiy, Y.O. (1958). Dictionary of the specific lexica of the Lower Dniester region. *Leksykohrafičniy biuletyn. Kyiv. 6, 36 — 54* (in Ukr.).
9. Melnychuk, O.S. (Ed.). (1982 — 2012). The etymological dictionary of the Ukrainian language: in 7 vol. Vol. 1 — 6. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).
10. Kozlova, R.M. (1997). The structure of the proto-Slavic word (Proto-Slavic word in the genetic nest). Gomel' (in Rus.).
11. Borshch, A.T., Podiko, M.V., Solov'yov, V.P. (Eds.). (1961). Moldavian-Russian dictionary. Moscow: Gosud. izd-vo inostr. i nacz. slovarej (in Rus.).
12. Onyshkevych, M.Y. (1984). Dictionary of the Boiko dialects: in 2 parts. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).
13. Pavliuk, M., Robchuk, I. (2003). Dictionary of dialectic texts. *Ukrainian dialects of Romania. Edmonton — Lviv, ets. P. 633 — 718* (in Ukr.).
14. Perepelytsia, S.S. (1998). On the phonetic peculiarities of the Ukrainian Moldovan charters of the late XIV — middle of the XVII century. *Ukrainska mova na Bukovyni. Chernivtsi. Pp. 23 — 28* (in Ukr.).
15. Peshchak, M.M. (1970). Types of Ukrainian diplomas of the XIV century and their stylistic features. *Movoznavstvo, 6, 58 — 65* (in Ukr.).
16. Pyrtei, P. (2004). A short dictionary of the Lemko dialects. Ivano-Frankivsk : Siversiia MV (in Ukr.).
17. Pipash, Yu., Halas, B. (2005). Materials for the dictionary of Hutsul dialects (Kosivska Polyana and Roshica in the Rakhiv district of the Transcarpathian region). Uzhhorod: UzhNU (in Ukr.).
18. Andrianova, B.A., Mikhalič, D.E. (Eds.). (1954). Romanian-Russian dictionary. Moscow: Gosud. izd-vo inostr. i nacz. slovarej (in Rus.).
19. Bolokan, G. (Ed.). (1980). Romanian Russian dictionary. Moscow: Russkiy yazyk; Bucharest: Entsiklopedicheskoye izdaniye (in Rus.).
20. Rusanivskiy, V.M. (2004). The old Ukrainian literary language. *Ukrayins'ka mova. Entsyklopediia. P. 641 — 644* (in Ukr.).
21. Sabadosh, I.V. (2008). Dictionary of the Transcarpathian dialect of the village of Sokyrnitsa, Khust district. Uzhhorod (in Ukr.).
22. Guivanyuk, N.V., Lukyanyuk, K.M. (2005). Dictionary of Bukovinian dialects in Chernivtsi: Ruta.
23. Gumetska, L.L. (Ed.). (1977 — 1978). Dictionary of the Old Ukrainian language of the XIV — XV centuries. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).
24. Bilodid, I.K. (Ed.). Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vol. (1970 — 1980). Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).
25. Stanivskiy, M. (1960). Two Bukovynian-Moldovan diplomas of the middle of the XV century. *Ukrainska mova v shkoli, 3, 16 — 19* (in Ukr.).
26. Tsaralunha, I. (2015). Dialectal stratification in the old Ukrainian language (based on the phenomena of vocalism in the XIV — XV centuries). *Volyn — Zhytomyrshchyn, 26, 141 — 151* (in Ukr.).
27. Shtefutsa, V. (2009). Bulgarian words in Ukrainian charters of the XIV — XV centuries. *Bŭlgarskiyat yazik i literatura na krŭstopŭtya na kulturite. Szeged. P. 33 — 37* (in Rus.).
28. Shulhach, V.P. (1998). Proto-Slavic hydronymic fund (a reconstructed fragment). Kyiv (in Ukr.).
29. Trubachev, O.N., Zhuravlev, A.F. Etymological dictionary of the Slavic languages (1974 — 2012). Aug. 1 — 38. Moscow: Nauka (in Rus.).

30. Yaroshenko, V. (1931). Ukrainian language in Moldovan diplomas of the XIV — XV centuries. *Zb. dlia doslidzhennia istorii ukrainskoi movy*. Kyiv. Vol. 1. P. 247 — 338 (in Ukr.).
31. Yatsimirskij, A.I. (1906). Moldovan diplomas in diplomatic- and paleographic terms. *Russkij filol. vestnik*. Vol. 55. 1 — 2, 177 — 198 (in Rus.).
32. Bogdan, D.P. (1946). The character of the Slavic Romanian language. Bucharest (in Roman).
33. Macůrek, J. (1959). The history of the Czech and Ukrainian relations between the Czechoslovak and Czech Republic in the 2nd half of the 14th and the 1st half of the 15th century. *Slovanské historické studie. III*. Praha. P. 127 — 184 (in Czech).
34. Macůrek, J. (1960). On the issue of the relations of the Czech, Ukrainian and Moldovan documents in the second half of the fifteenth century. *Sbornik prací filosofické fakulty brněnské university, roč. IX, řada historická*. Brno. 7, 151 — 161 (in Czech).

Статтю отримано 27.08.2018

Bohdana Tymochko

Institute of Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

THE NAMES OF THE NATURAL AQUATIC ENVIRONMENT IN THE MOLDOVAN-UKRAINIAN DIPLOMAS XIV — XV CENTURIES

The article is aimed at deep analysis of the natural aquatic environmental names — as one of the fragments of the Ukrainian-Moldavian letters lexicon, which is an organic part of the Old Ukrainian language lexicon. Such an attribution of the lexicon of Ukrainian-Moldovan letters does not cause reservations as these legal documents are written in Ukrainian, which had the status of a state language in the Moldavian principality from the its foundation (in the 1360th) up to 1653.

Comprehensive analysis of the names of the natural aquatic environment includes the assessment of their place within the lexical system of Ukrainian-Moldovan letters, their origin, structure and areas of functioning in the modern Ukrainian language.

The names of the natural aquatic environment were identified within the lexical-semantic group «Names of the water environment» as a same named lexical semantic subgroup. The lexical-semantic subgroup «Names of the natural aquatic environment» consists of 20 lexical-semantic structures. The beginning of its structuring is marked by division into three lexical-semantic micro-groups: «Common names of the natural aquatic environment», «Names of individual forms of the natural aquatic environment» and «Names of parts of individual forms of the natural aquatic environment», which contain different amounts of lexical-semantic structures. Between the nominatives that form the lexical-semantic subgroup «Names of the natural aquatic environment», there exist persistent lexical-semantic relations, predominantly expressed in synonymy. Most nomins have their roots in the Proto-Slavonic age (63 %), others came to Ukrainian-Moldavian letters from Romanian (31 %) and Bulgarian (3 %) languages. The structure is significantly dominated by one-word nomins (95 %). In the modern Ukrainian language, a similar number of names of the natural aquatic environment, as evidenced in the Ukrainian-Moldavian charter of the XIV — XV centuries, is functioning as dialectal (45 %) or normative (40 %); 15 % — are not registered in modern Ukrainian language.

Keywords: *Moldavian principality, Ukrainian-Moldovan letters, names of the natural aquatic environment, lexical semantic structure, nomin, nomination, origin of the name.*

УДК 81'23:81'33:81-116

Ольга Загородня

Національна академія статистики, обліку та аудиту, м. Київ

СИСТЕМА ОПРАЦЮВАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ АСОЦІАТИВНИХ ЕКСПЕРИМЕНТІВ «STIMULUS»

Стаття подає опис інформаційно-аналітичної системи накопичення, опрацювання й інтерпретації даних асоціативних експериментів «STIMULUS». Систему розроблено в межах комплексного дослідження асоціативних полів української суспільно-політичної лексики. У статті продемонстровано її функціональні можливості для аналізу результатів асоціативних експериментів, на прикладі асоціатів на стимули КОНСТИТУЦІЯ, НАЦІЯ, ПАТРІОТ, ЛІДЕР, АРМІЯ, ПРЕМ'ЄР-МІНІСТР та інші показано динаміку оцінних компонентів їхньої семантики у свідомості сучасних українських мовців.

Ключові слова: асоціативний експеримент, суспільно-політична лексика, комп'ютерні технології, асоціативне поле, конотація, стимул, реакція (асоціат).

Сучасна українська лінгвістика послідовно переходить на рейки застосування комп'ютерних технологій в аналізі мовних явищ. Інтенсивно розвиваються електронні ресурси накопичення і збереження мовної інформації, які, в свою чергу, починають слугувати джерелом нових досліджень. Серед таких ресурсів вагоме місце посідає лінгвістичний портал лабораторії комп'ютерної лінгвістики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка Mova.info (розробники Н.П. Дарчук, О.М. Зубань, В.М. Сорокін), який зосередив у своїх межах кілька великих лінгвістичних проектів. Такими є укладання частотних словників (української поетичної мови, художньої прози, сучасної української публіцистики, наукового стилю, Корпусу текстів української мови); граматичних словників (українсько-італійського, електронної версії «Граматичного словника української літературної мови (словозміна)»,

© О.Ф. ЗАГОРОДНЯ, 2018

створеного колективом співробітників відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України на чолі з В.І. Критською в координації з В.М. Сорокіним, короткого українсько-сербського словника сполучуваності слів тощо), термінологічних словників (таблиця термінів диференційної геометрії), тезаурусів з комп'ютерної лексикографії, лінгвістичної термінології). Утім, ці проекти зосереджені на систематизації лексичних одиниць мови та аналізі граматичних явищ, що, безперечно, є необхідним, а комп'ютеризація їх стає вимогою часу. Проте для аналізу психолінгвістичних явищ в українській лінгвістиці, зокрема асоціативній, на відміну від зарубіжної, іще не створено спеціальних комп'ютерних інструментів.

Асоціативна лінгвістика в Україні на сьогодні представлена асоціативною лексикографією та активним застосуванням асоціативних експериментів в аналізі когнітивних, психолінгвістичних і лінгвокультурних явищ. У галузі асоціативної лексикографії видано кілька традиційних асоціативних словників (Н.П. Бутенко [3], С.В. Мартінек [10], Н.В. Кутуза [7]). Можливості застосування асоціативного експерименту як методу аналізу мовних явищ продемонстровано в роботах О.І. Горошко [4]. Д.І. Терехова використовує асоціативний експеримент для аналізу когнітивних та лінгвокультурних явищ [15]. Крім того, асоціативний експеримент як метод розв'язання різних завдань мовознавства реалізовано в працях таких дослідників, як Ж. Марфіна (лінгвостилістика), Н.М. Рудніченко (теорія масової комунікації), У.Б. Марчук, С.В. Форманова, О.Я. Сурмач (лінгвокультурологія), О.Р. Бурдейна, О.О. Яцкевич (когнітивний напрям), Т.Є. Недашківська, Л.В. Кушмар, О.В. Денисевич (дослідження фрагментів мовної картини світу українців).

Комп'ютеризація здійснення й опрацювання результатів асоціативних експериментів має місце в проектах і закордонних дослідників. Зокрема, це інтерактивний асоціативний словник у мережевій Web-площині «Единбурзький асоціативний тезаурус» («The Edinburgh Associative Thesaurus (EAT)») ¹ [22]. Цей тезаурус містить список у 8 500 слів, побудований на основі 200 стимулів емпіричного дослідження, 1 000 найчастотніших англійських слів. У Web-площині розміщено й американський асоціативний словник «Список асоціацій Кента — Розанова» (1910 р.) [20], який можна придбати на комерційній основі. Новітньою асоціативною базою Сполучених Штатів Америки є база асоціативних норм Д. Нельсона — Т. Шрейбера (1998 р.) [21], надана для вільного користування. Інтерактивний асоціативний словник у двох мовних версіях — румунській («Словникова семантична база асоціативних відношень» — «Dicționar semantic bazat pe relații de asociere») та російській («Семантичний словник, базований на асоціативних зв'язках» — «Семантический словарь, базирующийся на ассоциативных связях») — укладають лінгвісти Технічного університету Молдови В. Бобіцев та В. Максим [18]. Російські

¹ Усі переклади належать авторці статті.

дослідники створили платформу науково-освітнього кластеру CLAIM (Computer Linguistics, Artificial Intelligence, Multimedia and more — «Комп'ютерна лінгвістика, штучний інтелект, мультимедіа тощо»), який об'єднав зусилля понад 80 вчених, серед яких Ю.М. Караулов, Є.Ф. Тарасов, Н.В. Уфимцева, А.Ю. Філіппович, Г.О. Черкасова та ін. CLAIM здійснює дослідження за такими напрямками, як комп'ютерна лінгвістика, штучний інтелект, імітаційне та ситуаційне моделювання, мультимедіа, інфокогнітивні технології та ін. Серед проектів CLAIM є «Система проведення інтерактивного асоціативного експерименту, 2007 р.», «ІПС «Російський Асоціативний Тезаурус» web версія 2008 р.», «Web-сервіс для візуалізації асоціативних та семантичних мереж, 2008 — 2009 рр.», «Лінгвокультурний тезаурус російської мови, 2006 — 2008 рр.» тощо. Ще одним напрямком роботи CLAIM, пов'язаним з асоціативним експериментом, є створення новітніх асоціативних словників онлайн або інформатизація й переведення у віртуальну комп'ютерну площину вже виданих раніше асоціативних словників. Так, у межах кластеру CLAIM діє проект «Асоціативні експерименти та словники онлайн», метою якого є інтеграція результатів асоціативних експериментів і створення площини для їхнього комплексного дослідження [11]. У Росії також укладають регіональні інтерактивні асоціативні словники. Таким є Російська регіональна асоціативна база даних Сибіру й Далекого Сходу 2008 — 2016 рр. [13]. Проект реалізувала дослідницька група секторів російської мови в Сибіру Інституту філології (СО РАН) і Новосибірського державного університету (НДУ), керівники проекту — І.В. Шапошникова та О.А. Романенко. Матеріали цього словника доступні в мережі Інтернет для вільного некомерційного користування.

В Україні кроком до застосування комп'ютерних інструментів у асоціативній лінгвістиці стала пропонувана увазі читачів система «STIMULUS», оскільки, крім розроблених в Україні інструментів для аналізу лексичних і граматичних явищ, сучасній українській лінгвістиці потрібні також інструменти для аналізу явищ психолінгвістичних та переведення аналізу значення лексичних одиниць на нові, осучаснені методологічні рейки. Слід мати на увазі, що значення лексичної одиниці — це складна багатопланова структура, яка не існує поза мисленнєвою діяльністю людини. Як зазначав О.О. Леонтьєв, значення слід розглядати як психологічний феномен, оскільки дослідник має справу не з сумою семантичних компонентів, а зі складною, лабільною, мінливою під дією різних чинників системою психологічного взаємозв'язку слів. Значення як психологічний феномен є не річчю, а процесом, не системою чи сукупністю речей, а динамічною ієрархією процесів [8: 10] і реалізується в механізмі взаємної заміни слів. Отже, психологічну структуру значення виявляє передусім система його диференційних ознак, співвіднесена з різними видами взаємозв'язків слів у процесі реальної мовної діяльності людини, система семантичних компонентів, що розглядаються не як абстрактна мовна сутність, а в динаміці комунікації, з усією повнотою лінгвістичної, психо-

логічної, соціальної зумовленості вживання слова. Психологічну структуру значення слова зумовлює система його співвіднесення з іншими словами та протиставлення їм у процесі його вживання у мовленні, а не в процесі зіставлення їх як одиниць лексикону. Така система співвіднесеності та зіставлення слів, якщо розглядати її під психологічним кутом зору, являє собою систему асоціативних зв'язків слів. Відповідно, психологічна структура значення є його асоціативною структурою. Отже, важливим кроком у напрямку комп'ютеризації асоціативної лінгвістики в Україні є створення системи, яка б допомагала дослідникам аналізувати асоціативну (психологічну) структуру значення лексичних одиниць. Комп'ютерну лінгвістичну систему «STIMULUS» і створено як такий інструмент з інформаційно-довідковими та дослідницькими функціями.

Мета статті — описати будову інформаційно-аналітичної системи опрацювання результатів асоціативних експериментів «STIMULUS», розроблену за матеріалами аналізу асоціативної структури значення української суспільно-політичної лексики.

Програмний продукт «Інформаційно-аналітична система накопичення, опрацювання й інтерпретації даних асоціативних експериментів «STIMULUS» (далі — КС «STIMULUS», розробники: О.Ф. Загородня та к.т.н., доц. Ю.В. Загородній) створено мовою програмування Delphi 7. Метою розроблення такої системи є підготовка ефективного багатофункціонального інструменту статистичного опрацювання і комплексного аналізу даних асоціативних експериментів, а також у перспективі — створення масштабної бази асоціативних опитувань для вивчення динаміки показників мовної свідомості респондентів.

КС «STIMULUS» — це універсальний інструмент, конкретний зміст, обсяг і можливості якого визначає сам дослідник-користувач залежно від поставлених наукових завдань. З цього погляду КС «STIMULUS» є індивідуалізованим інструментом, аналіз та інтерпретація даних у якому засновані на інформації, закладеній дослідником в її базу даних. КС «STIMULUS» потребує виконання користувачем трьох операційних етапів: 1) підготовчого: створення баз даних, наприклад бази даних стимулів, списків стимулів за номерами пред'явлення, баз семантичних і асоціативних компонентів, типів асоціативних зв'язків між стимулом та реакцією респондента; 2) практичного: введення даних опитувань, тобто асоціацій, наданих респондентами в асоціативному експерименті; 3) аналітичного: виведення показників та їхньої динаміки, опис результатів.

Показники і параметри, що надає КС «STIMULUS», а також процедури роботи з системою можна розділити на обов'язкові та рекомендовані. Обов'язкові, базові параметри «вшиті» в структуру програми і потребують ретельного добору дослідником опцій. Рекомендовані, додаткові, параметри, коли добір опцій для них дотримано, надають ширші можливості для аналізу та одержання детальніших і вагоміших його результатів.

На підготовчому етапі обов'язковими процедурами є створення таких баз даних: 1) бази респондентів із внесенням запитуваних особистих

даних; 2) бази мов (опції мови використовуються в аналізі різномовних стимулів та різномовних асоціатів (під асоціатом розуміємо реакцію респондента, яка може бути вербальною (мовною) або невербальною) як продуктів реагування); 3) бази стимулів; 4) списків стимулів (за порядковим номером пред'явлення респондентам).

На практичному етапі обов'язковими процедурами є: 1) внесення асоціату на стимул; 2) співвіднесення мови вираження асоціату з мовою бази даних мов (мова вираження асоціату є мовою реагування респондента на певний стимул; експеримент засвідчив, що респонденти вільні в добірї мови свого реагування, на україномовні стимули вони реагують іншомовними, зокрема російсько-, англомовними лексичними одиницями, а також символами та піктограмами); 3) оцінювання конотацій асоціату та асоціативного зв'язку між стимулом і реакцією за шкалою $-1 / 0 / +1$ (негативні / нейтральні (відсутні оцінні конотації) / позитивні).

На аналітичному етапі обов'язковими параметрами й показниками, що надає система, є:

1) індекс яскравості реакцій (асоціатів). Й.А. Стернін визначає індекс яскравості як відношення кількості респондентів, які актуалізували (вербалізували) певну сему в своїй реакції на заданий стимул, до загальної кількості респондентів [13: 101]. Учений вважає цей індекс важливим показником ваги семантичного компонента, оскільки він репрезентує реальне місце останнього в значенні слова-стимулу в мовній свідомості респондента, виражає ступінь його актуальності для мовця. Цей коефіцієнт у науковій літературі називають також «мірою семантичної близькості», «індексом Апресяна», «коефіцієнтом Нобла» і обчислюють за формулою:

$$K = \frac{n - 1}{N},$$

де n — кількість уживань виразника певної реакції респондента, а N — кількість реципієнтів, що дали таку реакцію на стимул (з огляду на традиційні умови проведення вільного асоціативного експерименту, в яких береться до уваги лише перша відповідь, кількість реципієнтів може збігатися з кількістю всіх реакцій, наданих на стимул (St) [1: 129 — 130; 4; 9: 91 — 92]. Наприклад, якщо на слово УРЯД 25 респондентів зі 100 надали реакцію *депутат*, то індексом яскравості реакції *депутат* стане число, яке отримано, коли 25 зменшене на 1 (24) поділене на 100: тобто 0,24. У КС «STIMULUS» порогом відображення обчисленого індексу Апресяна є три цифри після коми в асоціативному полі (АП) стимулу, напр.: АР-МІЯ — захист 0,092;

2) ядро і периферія асоціативного поля стимулу (St). На основі ранжування індексів яскравості (індексу Апресяна) реакцій на стимул (R) за спадним принципом (від більшого до меншого) у КС «STIMULUS» можна визначити ядро і периферію АП, де межу між ядерними і периферійними реакціями обчислено за формулою $n/2$, де n — верхня межа частотності певної реакції (R) на певний стимул (St). Наприклад, якщо найвища

частотність реакції в АП становить 34, то до ядра потраплятимуть реакції з частотністю не менше 17 [6];

3) коефіцієнт стереотипності АП, що засвідчує характер поля за ознакою гомогенності/гетерогенності його складників. Цей коефіцієнт у КС «STIMULUS» визначаємо за допомогою формули К. Шеннона [4], яка «вшита» у тіло комп'ютерної програми. Що варіативніша структура асоціативного поля за кількістю і групами реакцій, то вищий коефіцієнт його стереотипності H , і навпаки — що стереотипніші реакції на стимул, то нижчий показник H . Наприклад, коефіцієнт стереотипності АП стимулу ГОЛОСУВАТИ становить 6,986; у стимулу ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ $H = 7,095$; у стимулу ІНТЕГРАЦІЯ $H = 5,832$;

4) загальна кількість реакцій (R) на стимул (St);

5) кількість різних R на St (різні реакції — це реакції, виражені не однаковими мовними або іншими (відмовою реагувати, піктограмами, емотиконами, символами тощо) одиницями);

6) кількість R в експерименті за повним списком стимулів;

7) кількість респондентів, що відреагували на St ;

8) обсяг позитивно / нейтрально / негативно забарвлених R і асоціативних зв'язків $St - R$ (у %);

9) коефіцієнт оцінних характеристик конотацій St (середньостатистичний показник, обчислений на основі оцінок асоціатів та асоціативних зв'язків $St - R$, здійснених на практичному етапі; відношення суми оцінок до кількості асоціатів);

10) індекс меліоративності (позитивності) (Im) та пейоративності (негативності) (Ip) St (це — середньостатистичні показники, а саме: відношення суми оцінок позитивно забарвлених асоціатів та асоціативних зв'язків $St - R$ до їхньої кількості (Im); відношення суми оцінок негативно забарвлених асоціатів та асоціативних зв'язків до їхньої кількості (Ip);

11) обсяг співвіднесених R в АП St за критерієм мови вираження (рекомендовані додаткові опції «Знаки, символи, малюнки», «Омографи»). Опція «Омографи» є допоміжною в разі нечіткого розуміння мови респондентського реагування на стимул, коли мову реагування зовсім неможливо визначити з контексту реагування. Наприклад, асоціат «люди» може бути розцінений як україномовний або російськомовний. Ця опція підвищує чистоту експерименту і рекомендована до внесення в базу мов системи (цей обсяг визначаємо у %);

12) список найчастотніших R із загальної кількості реакцій експерименту (20/100 одиниць) — так звані змістові, семантичні домінанти мовної свідомості — з індексом їхньої яскравості (це, фактично, є визначенням ядра й периферії цілого домену мовної картини світу, який, аналогічно АП, може бути представлений у вигляді структури з ядром і периферією. Ядерні елементи в такому випадку і репрезентують семантичні домінанти мовної свідомості).

Рекомендованими процедурами на підготовчому етапі є створення таких баз (сукупностей) даних: 1) бази даних семантичних компонентів

лексичного значення (сем лексичного значення, лексико-семантичних варіантів); 2) бази даних зон асоціативного гештальту, які за своєю суттю є компонентами асоціативного значення лексичних одиниць; 3) бази даних класифікацій асоціативних зв'язків St — R. На практичному етапі рекомендованими процедурами є співвіднесення асоціатів з опціями вказаних баз.

На аналітичному етапі, за дотримання рекомендованих процедур на підготовчому та практичному етапах, КС «STIMULUS» запропонує такі показники для опрацювання результатів асоціативних експериментів:

1) обсяг R за семантичними компонентами (семи, ЛСВ) лексичного значення St (у %). Окрім семантичних компонентів, виділених зі словникових дефініцій лексичного значення стимулу, для визначення міри накладання, тобто близькості, збігу, лексичної й асоціативної структур значення, КС «STIMULUS» пропонує: а) обсяг R, спільних для декількох семантичних компонентів лексичного значення слова-стимулу (у %); б) обсяг своєрідних, відмінних R, які не співвідносяться з компонентами лексичного значення слова-стимулу, зафіксованими в дефініціях тлумачних словників (у %). Це варіативні рекомендовані параметри, їх слід внести, у разі дотримання процедури, до бази даних семантичних компонентів стимулів. Наприклад, для стимулу ЗАКОН за результатами асоціативного експерименту визначено: *Реакція, спільна для декількох сем (R — правила, порядок, виконання тощо): 10,000 % R; Реакція своєрідна, не співвідносна безпосередньо з ЛЗ (R — один для всіх, не для всіх, фігня, не виконується тощо): 51,136 % R*. Високий відсоток своєрідних реакцій у АП стимулу ЗАКОН зумовлений великою кількістю емоційно забарвлених асоціатів, зміст яких не співвідноситься безпосередньо з семантичними компонентами лексичного значення цього стимулу, зафіксованими в дефініціях загальномовних тлумачних словників;

2) обсяг R за асоціативними компонентами психологічної структури значення St (у %). Це визначення відсотків реакцій у компонентах асоціативного гештальту (Д.І. Терехова), що в термінах традиційної семантики може позначатися як семантична сфера реакції (Т.Є. Недашківська, Л.В. Кушмар, О.В. Денисевич). Д.І. Терехова визначає гештальт як закріплений словом цілісний образ. Зони асоціативного гештальту (образу) для КС «STIMULUS» виділено на основі аналізу АП слів-стимулів. Оскільки комп'ютерним аналізом не передбачено великого списку таких зон (наприклад, Д.І. Терехова визначила 24 зони гештальту для стимулу НАРОД), щоб не перевантажувати систему, доцільним було створення відносно уніфікованої моделі зон гештальту для аналізу АП суспільно-політичної лексики, яка, втім, може дещо модифікуватися відповідно до особливостей АП. Ця модель у КС «STIMULUS» у найзагальнішому вигляді містить такі складники: 1) суб'єкти; 2) об'єкти; 3) персоналії; 4) атрибути; 5) характеристики; 6) функції, дії; 7) емоції та оцінки. Показник кількості реакцій у конкретних зонах гештальту відображає актуалізацію сторін ментального образу, позначеного стимулом, у мовній сві-

домості респондента, опосередковано вказує на пріоритети сприйняття реалій та ціннісні орієнтації сучасної особистості (колективу). Наприклад, для стимулу ЗАКОН у КС «STIMULUS» виведено такі показники в зонах асоціативного гешталту: *сутність*: 11,136 % R; *суб'єкти*: 3,864 % R; *об'єкти*: 2,727 % R; *країни*: 3,409 % R; *сфера функціонування*: 3,864 % R; *документи*: 9,545 % R; *види, типи законів*: 3,182 % R; *дії*: 6,364 % R; *функції закону*: 3,182 % R; *емоційно-оцінні характеристики*: 15,909 % R; *емоційно-оцінне ставлення*: 30,455 % R; *інше*: 6,364 % R;

3) кількість відмов асоціювати (у %). На деякі стимули респонденти реагують відмовою, що позначає прочерк в анкеті як продукт реагування на стимул. Цей параметр вказує на проблемні зони суспільної свідомості, коли респонденти або не можуть сформулювати реакції за браком знань про реалію, позначену стимулом, або відмовляються формувати реакцію за власними болісними відчуттями, що, за дослідженнями К. Юнга, збільшує час реагування і в умовах експерименту переходить у відмову (цей рекомендований параметр вводиться в систему, у разі його вибору, як один із семантичних компонентів, як компонент «Відмова асоціювати»). Для стимулу ЗАКОН — *Відмова асоціювати*: 3,636 % R;

4) кількість перекладних R (у %). Це визначення відсотка перекладних за типом асоціацій, коли асоціат представлений іншомовним еквівалентом стимулу: СВОБОДА — freedom (англ.). Наприклад, для стимулу СВОБОДА — *перекладні*: 0,909 % R; цей рекомендований параметр вводиться в систему, у разі його вибору, також як один із семантичних компонентів, як компонент «Перекладні асоціати»;

5) обсяг R, співвіднесених за типом асоціативного зв'язку St — R (у %) (у КС «STIMULUS» одночасно доступне формування двох класифікацій з численної кількості розглянутих О.І. Горошко на вибір дослідника).

Функціональні можливості КС «STIMULUS»: 1) аналіз окремого St (за денотативним і конотативним компонентами його значення); 2) аналіз цілісного домену мовної картини світу (МКС) за семантичними домінантами; 3) побудова емоційно-оцінних площин (порівняння St за конотативними показниками); 4) аналіз конотативних зсувів у психологічній структурі значення St; 5) аналіз динаміки конотацій St у мовній свідомості носіїв (за критерієм часу). Додатковими можливостями системи є порівняння параметрів двох стимулів (зокрема різномовних), а також фільтрація показників залежно від завдань дослідження (можливість вивчення впливу екстралінгвальних чинників). Фільтрацію матеріалу у КС «STIMULUS» можна здійснювати за кількома критеріями:

1) вибір робочої бази даних (дві бази даних реакцій полегшують автоматичне комп'ютеризоване опрацювання результатів експерименту та збільшують можливості стосовно обсягів використання емпіричного матеріалу (кількості стимулів, респондентів тощо);

2) встановлення фільтру на список стимулів (дозволяє оперувати окремими фрагментами баз даних для загального дослідження стимульних груп, розмежовувати групи стимулів з різних мов);

3) встановлення фільтру на мову стимулу (дозволяє відмежовувати АП стимулів однієї мови від АП стимулів іншої мови та працювати в одномовній площині, що за великої кількості асоціативних зв'язків запобігає перевантаженню операційної системи);

4) встановлення фільтру на стать респондентів (є необхідним у дослідженнях гендерних особливостей сприймання стимулів і фрагментів мовної картини світу);

5) встановлення фільтру на вік респондентів (для дослідження чинника впливу віку на реакцію респондента);

6) встановлення фільтру на сферу діяльності респондентів (для вивчення чинника фахового впливу). Модуль фільтрів, на наш погляд, значно збагачує операційні можливості КС «STIMULUS», розширює спектр дослідницьких завдань і можливості застосування системи, а також посилює науковість результатів завдяки точності в ідентифікації персональних характеристик респондентів.

Уведення комп'ютерних технологій у простір психолінгвістичного аналізу має низку переваг перед звичними паперовими асоціативними словниками й тими асоціативними словниками онлайн, що існують у мережі Інтернет і можуть бути використані для маркетингових досліджень. Наприклад, портал Sociation.org пропонує гру в асоціації з колективною свідомістю. Sociation.org — це експериментальний некомерційний проект, метою якого є збирання асоціацій від користувачів Інтернету та укладання великого словника асоціацій російської мови. На відміну від цього проекту (розробники не вказані), КС «STIMULUS» має такі переваги: 1) пропонує оперування стимульним матеріалом з мовою вираження на вибір дослідника (стимули українською, російською, англійською, іншими мовами); 2) науковість результатів (над опрацюванням даних експериментів працюють науковці, лінгвісти і психологи; характеристики респондентів унеможливають вплив так званого «респондентського шуму», тоді як асоціативні словники онлайн для маркетингових досліджень не захищені від втручань будь-якого користувача Інтернету); 3) багатофункціональність; 4) висока варіативність і адаптивність до завдань конкретних досліджень; 5) масштабні бази даних; 6) статичні й динамічні показники; 7) візуальний супровід результатів (діаграми, графіки); 8) гнучкість у використанні (дослідник сам визначає обсяг параметрів залежно від своїх наукових цілей). Приклади візуального супроводу отриманих результатів асоціативних експериментів у КС «STIMULUS» подано на рис. 1 — 4. Інтерфейс програмного продукту на сьогодні русифікований (робоча мова програміста-розробника), проте перспективою розвитку його версій є створення інтерфейсу трьома мовами (українською, російською, англійською) для зручності різних груп користувачів і розширення локалізації використання продукту, а також модернізація мови програмування в наступних версіях.

Вільний асоціативний експеримент із поняттями суспільно-політичної сфери, результати якого опрацьовано КС «STIMULUS», здійснено



Рис. 1. Співвідношення асоціатів в АП стимулу КОНСТИТУЦІЯ за критерієм мови вираження

серед студентів вищих навчальних закладів України (Києва, Житомира, Переяслава-Хмельницького, Львова, Вінниці, Донецька (до 2014 р.), Рівного, Івано-Франківська, Одеси та інших міст). Невеликий список стимулів — англomовних еквівалентів — протестовано серед студентів вищого навчального закладу Канади (Sheridan — Інститут технологій і провідного навчання у м. Торонто) задля збільшення можливостей зіставлення в процесі тестування програмного продукту. Опитування проводилося в період 2013 — 2016 рр. На діаграмі рис. 1 бачимо співвідношення асоціатів в АП стимулу КОНСТИТУЦІЯ (у значенні «Основний закон держави»). Статистичний підрахунок кількості асоціатів АП за типами визначив, що АП цього стимулу містить 85,45 % асоціатів, наданих респондентами українською мовою; 3,70 % асоціатів — російськомовні; 0,23 % асоціатів надано українськими респондентами англійською мовою. Разом з тим, в АП стимулу КОНСТИТУЦІЯ зафіксовано 1,39 % знаків і символів (піктограми у вигляді малюнка книжки, прапорів, зірочок, пунктуаційні знаки, емотикони тощо); 12,93 % відмов реагувати (респонденти видавали прочерк як реакцію на стимул); 2,31 % українсько-російських омографів (оскільки в анкеті іноді важко зрозуміти мову реагування, слова-реакції типу *люди*, *народ* тощо виводилися в окремий блок омографів, якщо контекст асоціювання в анкеті мову чітко не окреслював). За умовами вільного асоціативного експерименту, респонденти реагують першим словом, що спадає їм на думку відразу ж після пред'явлення стимулу, і не зазначають в анкеті мову свого реагування. У визначенні мови реагування респондентів дослідникові допомагають норми відповідних мов (української, російської, англійської тощо) і загальний мовний контекст реагування респондента в анкеті. У поодиноких випадках мову реагування за контекстом і нормами визначити неможливо. Рис. 2 демонструє конотативну структуру стимулу ВИБОРИ та його англomовного еквівалента ELECTION у зіставному аспекті. Вісь X визначає показники пейоративності (-1) / нейтральності (0) / меліоративності (+1)

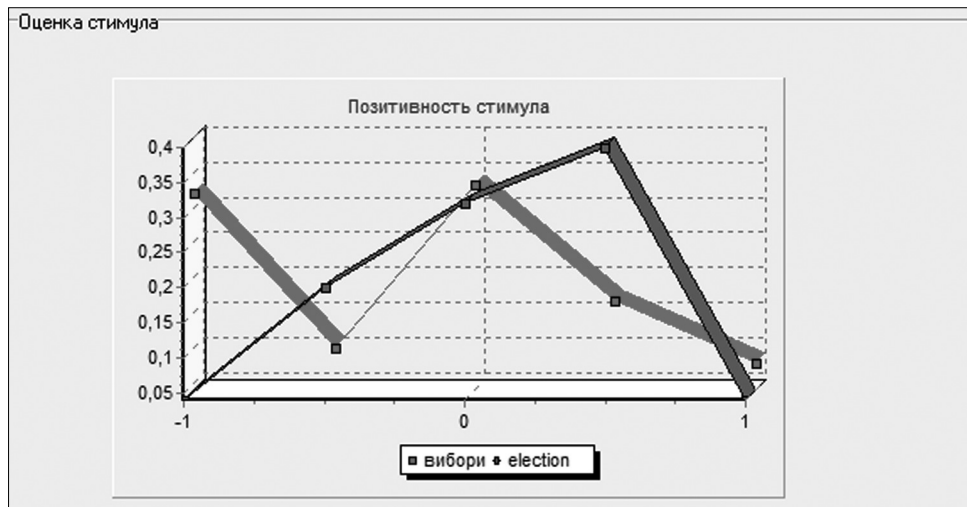


Рис. 2. Структура конотативного компонента стимулів ВИБОРИ та ELECTION

асоціатів в АП і проміжні конотативні показники умовної пейоративності та умовної меліоративності (коли пейоративність чи меліоративність асоціату семантично імплікована чи може бути виведена з асоціативного зв'язку $St - R$, а не експлікована низкою емоційно-оцінних формантів різного системного рівня, таких як, наприклад, словотвірні морфеми, співвіднесеність із певним стилем, емотикони і пунктуаційні знаки (наприклад, знак оклику, знак питання, три крапки та їхні комбінації залежно від емоційності реакції респондента, що виражають додаткову експресію асоціата-реакції). Вісь Y демонструє обсяг асоціатів відповідного типу в АП стимулу. Як бачимо, конотативна структура стимулу ВИБОРИ засвідчує негативну забарвленість цього поняття в свідомості носіїв української мови на час дослідження. Це підтверджується тим, що на тлі високого рівня нейтральних асоціатів АП цього стимулу містить велику кількість негативно забарвлених та умовно негативних, тоді як частина графу, що демонструє позитивність конотацій, має спадний характер. На відміну від сприйняття поняття ВИБОРИ українцями, сприйняття стимулу ELECTION англомовними носіями має протилежний, позитивний, характер.

На рис. 3 представлена динаміка конотативних структур стимулів ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ (верхній графік) і НАТО (нижній графік) за період 2015 — 2016 рр. Бачимо, що в сприйнятті стимулів цього періоду простежується спадна динаміка. Це означає, що в 2016 р. респонденти продукували меншу кількість позитивно забарвлених і більшу кількість негативно забарвлених реакцій, що, ймовірно, спровоковане деяким розчаруванням суспільства в ставленні до цих понять у досліджуваній період. За побудованою конотативною (емоційно-оцінною) площиною (рис. 4) можливим є зіставлення сприйняття досліджуваних стимулів мовною свідомістю носіїв.

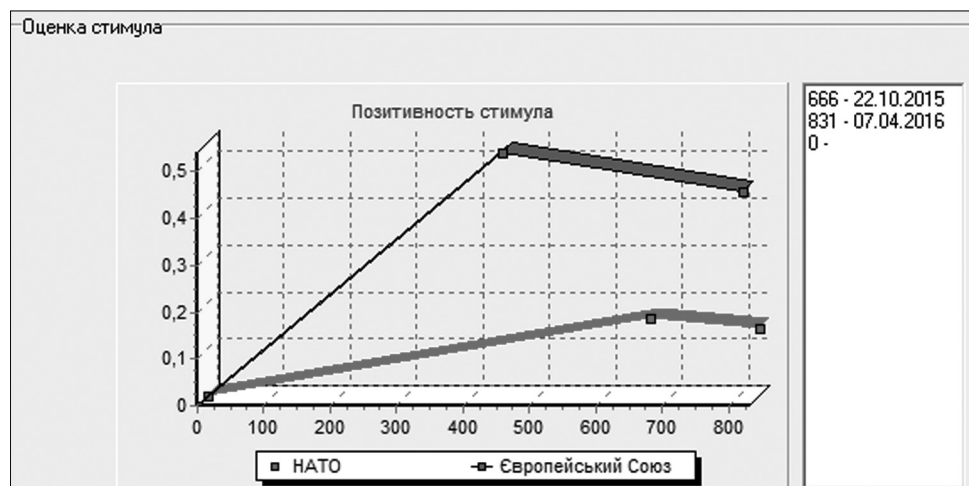


Рис. 3. Динаміка конотативних структур стимулів НАТО і ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ за період 2015 — 2016 рр.

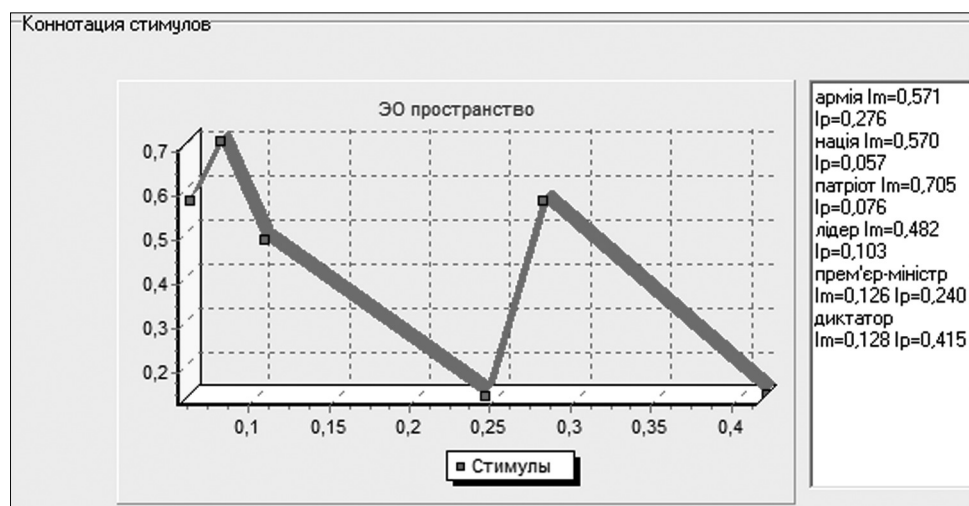


Рис. 4. Співвідношення St за конотативними характеристиками — конотативна площина (зліва направо): 1. НАЦІЯ; 2. ПАТРІОТ; 3. ЛІДЕР; 4. ПРЕМ'ЄР-МІНІСТР; 5. АРМІЯ; 6. ДИКТАТОР

За віссю X надаються коефіцієнти пейоративності стимулів. За віссю Y — коефіцієнти меліоративності. Точки — це маркери стимулів у цій координатній площині. Отже, що вище розташований стимул (його точка-маркер) за віссю Y , то його позитивність у суспільній свідомості вища, що віддаленіший стимул від осі X за віссю Y , то більше пейоративів у його АП. З наведеної конотативної площини бачимо, що стимул ПАТРІОТ найпозитивніше оцінено респондентами, а стимул ДИКТАТОР для суспільної мовної свідомості більш негативний за ПРЕМ'ЄР-МІНІСТР і ДИКТАТОР — найнегативніший. При цьому поняття ДИКТАТОР більш негативне за поняття ПРЕМ'ЄР-МІНІСТР. Звісно, сама семантика стимулу

ДИКТАТОР є пейоративною і вона керує асоціаціями респондентів. Проте аналіз динаміки конотативного компонента цього стимулу засвідчує, що пейоративність, притаманна семантиці, є нестійкою, може коливатися і зменшувати або збільшувати інтенсивність у суспільній мовній свідомості під впливом екстралінгвальних чинників. Конотації цього стимулу, хоч і залишаються в межах від'ємного знака, в березні 2016 р. — найпозитивніші (- 0,7) на відміну від квітня 2015 р. (- 1,5) та жовтня 2014 р. (- 0,9). АП цього стимулу містить такі асоціати, як *головний, лідер, сила, сильний, вождь, керівник, влада, авторитет, символ, розумний, диктує умови, доміант, пошана, володар, управление* (рос.), *очільник, красава, вміє говорити, командир, умение хорошо разговаривать* (рос.). Отже, респонденти сприймають диктатора не тільки як тирана, але й сильного лідера, керівника, здатного до переконання і спроможного втримати владу у своїх руках.

Зауважимо, що динаміка конотативного компонента притаманна всім дослідженим стимулам. Отже, конотативні площини унаочнюють зіставлення стимулів за критерієм характеру конотативного компонента за певний час дослідження. Позитивні для українців також стимули НАЦІЯ і АРМІЯ, при цьому стимул НАЦІЯ провокує в суспільній мовній свідомості менше пейоративів, а тому він більш позитивний, ніж стимул АРМІЯ. Таку ж картину спостерігаємо і в парі меліоративних стимулів НАЦІЯ і ЛІДЕР, у якій стимул НАЦІЯ для суспільної мовної свідомості позитивніший.

Перспективами розвитку КС «STIMULUS», крім українізації її інтерфейсу й дальшої полілінгвальності, є розширення роботи фільтрів та розроблення модуля опрацювання результатів асоціативних експериментів в аспекті дослідження рис окремої особистості або малої соціальної групи.

КС «STIMULUS» завдяки своїй гнучкості та функціональності можна використовувати: 1) у семантиці — для вивчення семантичних зв'язків одиниць лексики, семантичної структури лексем, визначення актуалізованих ЛСВ або сем семем, встановлення конотацій лексем, унаочнення їхнього оцінного знаку (позитивні / негативні); 2) у психолінгвістиці — для дослідження асоціативної (психологічної) структури значення лексем, визначення міри її співвіднесеності з лексичним значенням, уявленням у словниковій дефініції, встановлення характеру асоціативних зв'язків, асоціативних стратегій респондентів, специфіки асоціювання у респондентів різних вікових груп, а також динаміки асоціювання за чинником віку, з'ясування механізму відмови реагувати на стимул, дослідження феноменів міжмовної інтерференції, білінгвізму, полілінгвізму, змісту та характеру виявлення мовної свідомості в реакціях на певні стимули; 3) у когнітивній лінгвістиці — для дослідження концептів на основі вивчення асоціативного поля стимулів, змін у національномовній концептуальній картині світу; а також в етнолінгвістиці, соціолінгвістиці та соціальній комунікації; у міжкультурній комунікації та перекладі; у

прикладній та комп'ютерній лінгвістиці; у психології; в інших науках (галузях маркетингу і реклами, політичній лінгвістиці тощо).

Отже, КС «STIMULUS» як система опрацювання результатів асоціативних експериментів з її функціоналом і потенціалом аналізу даних є ефективним і потрібним інструментом, що надає лінгвістам різного профілю та дослідницьких цілей широкі можливості для ґрунтовного й різноаспектного аналізу асоціативних полів концептів, а також цілих фрагментів мовної картини світу на матеріалі як однієї мови, так і різних мов у зіставному чи контрастивному аспектах.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

АП	— асоціативне поле
КС «STIMULUS»	— Інформаційно-аналітична система накопичення, опрацювання й інтерпретації даних асоціативних експериментів «STIMULUS»
ЛСВ	— лексико-семантичний варіант
МКС	— мовна картина світу
R	— реакція
St	— стимул

ЛІТЕРАТУРА

1. Апресян Ю.Д. Современные методы изучения значений и некоторые проблемы структурной лингвистики. *Проблемы структурной лингвистики*. Москва, 1963. С. 102 — 149.
2. Ассоциативные эксперименты и словари онлайн. URL: <http://it-claim.ru/Projects/ASIS/> (дата звернення 07.10.2016).
3. Бутенко Н.П. Словник асоціативних норм української мови. Львів, 1979.
4. Горошко Е.И. Интегративная модель свободного ассоциативного эксперимента. Харків, 2001. 320 с.
5. Загородня О.Ф. Система оцінювання конотативного елементу асоціацій та асоціативних зв'язків. *Мова і культура*. Київ, 2013. Вип. 16. Т. V (167). С. 28 — 36.
6. Клименко А.П. Вопросы психолингвистического изучения семантики. Минск, 1970.
7. Кутуза Н.В., Ковалевська Т.Ю. Короткий асоціативний словник рекламних слоганів. Одеса, 2011.
8. Леонтьев А.А. Психологическая структура значения. *Семантическая структура слова. Психолингвистические исследования*. Москва, 1976.
9. Леонтьев А.А., Шахнарович А.М. Психолингвистические проблемы семантики. Москва, 1983.
10. Мартінек С. Український асоціативний словник: від стимулу до реакції. *Український асоціативний словник: у двох томах*. Том 1. Львів, 2007.
11. Науково-освітній кластер CLAIM (Computer Linguistics, Artificial Intelligence, Multimedia and more). URL: <http://it-claim.ru/> (дата звернення 06.10.2016).
12. Недашківська Т.Є. Специфіка концептуалізації сучасних понять публічної сфери (прикладний аспект). *Мова і культура*. 2011. Вип. 14. Т. 2. С. 21. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mik_2011_14_2_6 (дата звернення 06.08.2015).
13. СИБАС — Русская региональная ассоциативная база данных (Сибирь и Дальний Восток) (2008 — 2016) (Авторы-составители И.В. Шапошникова, А.А. Романенко). URL: <http://adictu.nsu.ru>, <http://adictu.nsu.ru/about> (дата звернення 07.10.2016).
14. Стернин И.А., Рудакова А.В. Психолингвистическое значение слова и его описание. 2011.
15. Терехова Д.І. Основні стратегії асоціювання східних слов'ян (на прикладі аналізу асоціативних полів слів *держава / государство / дзяржава*). *Проблеми зіставної семантики*. 2013. Вип. 11. С. 3 — 38. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pzs_2013_11_8 (дата звернення 21.09.2016).

16. Терехова Д.І. Особливості сприйняття лексичної семантики слів (психолінгвістичний аспект): Монографія. Київ, 2000.
17. Терехова Д.І. Урахування соціолінгвістичних чинників у психолінгвістичному дослідженні. *Проблеми семантики слова, речення та тексту*: Зб. наук. праць. Київ, 2009. Вип. 22. С. 399 — 411.
18. Dicționar semantic bazat pe relații de asociere (Victoria Bobicev, conf. univ. PhD, Victoria Maxim, conf. univ. PhD). URL: <http://lilu.fcim.utm.md/asociere/> (дата звернення 08.10.2016).
19. Jung, C. (1919). *Studies in Word — Association*, New-York.
20. Kent, G.H., Rosanoff, A.J. (1910). A study of association in insanity. *American Journal of Insanity*, 67 (37 — 96), 317 — 390. URL: <http://ajp.psychiatryonline.org/doi/abs/10.1176/ajp.67.2.317> (дата звернення 08.10.2016).
21. Nelson, D.L., McEvoy, G.L., Schreiber, T.A. (1998). The University of South Florida word association, rhyme, and word fragment norms. URL: <http://w3.usf.edu/FreeAssociation/> (дата звернення 23.07.2016).
22. The Edinburgh Associative Thesaurus. URL: <http://www.eat.rl.ac.uk/> (дата звернення 08.10.2016).

LEGEND

АП	— associative field
КС «STIMULUS»	— Informational and analytical system of collecting and analyzing associative data «STIMULUS»
ЛСВ	— lexical and semantic variant
МКС	— language worldview
R	— reaction (association)
St	— stimulus

REFERENCES

1. Апресян, Ю.Д. (1963). Modern methods of studying meanings and some problems of the structural linguistics. *Problems of the structural linguistics*. Moscow: Nauka, 102 — 149 (in Rus.).
2. Associative experiments and dictionaries online. URL: <http://it-claim.ru/Projects/ASIS/> (Accessed 07.10.2016).
2. Butenko, N.P. (1979). Ukrainian associative norm dictionary. L'viv: Vyscha Shkola, vyd-vo pry L'viv. derzh. un-ti (in Ukr.).
4. Goroshko, E.I. (2001). Integral model of the free associative experiment. Har'kov: Izd. grupa «RA — Karavella» (in Rus.).
5. Zahorodnia, O.F. (2013). The system evaluating the associations and associative links connotations. *Language and Culture*. Aug. 16. Vol. 5 (167). Kyiv: Vyd. Dim Dmytra Buraho, 28 — 37 (in Ukr.).
6. Klimenko, A.P. (1970). Questions of psycholinguistic studying of semantics. Minsk: Vysshaja shkola (in Rus.).
7. Kutuza, N.V., Kovalevs'ka, T.Yu. (2011). Short associative dictionary of advertising slogans. Odesa: Astroprint (in Ukr.).
8. Leont'ev, A.A. (1976). Psychological structure of meaning. *Word semantic structure. Psycholinguistic researches*. Moscow: Nauka (in Rus.).
9. Leont'ev, A.A., Shahnarovich, A.M. (1983). Psycholinguistic problems of semantics. Moscow: Nauka (in Rus.).
10. Martinek, S. (2007). Ukrainian associative dictionary: in 2 vol. L'viv: Vyd. tsentr L'vivs'koho derzh un-tu im I. Franka (in Ukr.).
11. Scientific and educational cluster CLAIM (Computer Linguistics, Artificial Intelligence, Multimedia and more). URL: <http://it-claim.ru/> (Accessed 06.10.2016).
12. Nedashkivs'ka, T.Ye. (2011). Specificity of conceptualization of modern notions in public area (applied aspect). *Language and Culture*. Aug. 14, Vol. 2. Kyiv: Vyd. Dim Dmytra Buraho. Pp. 21. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mik_2011_14_2_6 (Accessed 06.08.2015).
13. SIBAS — Russian region associative database (Sibir and Far East) (2008 — 2016) (authors: Shaposhnikova, I.V., Romanenko, A.A.). URL: <http://adictru.nsu.ru>, <http://adictru.nsu.ru/about> (Accessed 07.10.2016).

14. Sternin, I.A., Rudakova, A.V. (2011). Psycholinguistic meaning of the word and its description. Moscow: Lambert (in Rus.).
15. Terekhova, D.I. (2013). Basic associative strategies of eastern Slavs (on the examples of the associative field analysis of the word *derzhava* / *gosudarstvo* / *dziarzhava* (state (political)). *Problems of comparative semantics*. 11, 3 — 38. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pzs_2013_11_8 (Accessed 21.09.2016).
16. Terekhova, D.I. (2000). Specificity of words lexical semantics perception (psycholinguistic aspect). Kyiv: Vydavnychyj tsentr KDPU (in Ukr.).
17. Terekhova, D.I. (2009). Taking into account of sociolinguistic factors in psycholinguistic research. *Problems of the semantics of words, sentences, text: Zb. nauk. prats'*. 22, 399 — 411. Kyiv (in Ukr.).
18. Dicționar semantic bazat pe relații de asociere (Victoria Bobicev, conf. univ. PhD, Victoria Maxim, conf. univ. PhD). URL: <http://lilu.fcim.utm.md/asociere/> (Accessed 08.10.2016).
19. Jung, C. (1919). *Studies in Word — Association*, New-York (SUA).
20. Kent, G.H., Rosanoff, A.J. (1910). A study of association in insanity. *American Journal of Insanity*, 67 (37 — 96), 317 — 390. URL: <http://ajp.psychiatryonline.org/doi/abs/10.1176/ajp.67.2.317> (Accessed 08.10.2016).
21. Nelson, D.L., McEvoy, G.L., Schreiber, T.A. (1998). The University of South Florida word association, rhyme, and word fragment norms. URL: <http://w3.usf.edu/FreeAssociation/> (Accessed 23.07.2016).
22. The Edinburgh Associative Thesaurus. URL: <http://www.eat.rl.ac.uk/> (Accessed 08.10.2016).

Статтю отримано 02.02.2018

Olha Zahorodnia

National Academy of Statistics, Accounting and Audit, Kyiv

SYSTEM “STIMULUS” ANALIZING THE ASSOCIATIVE EXPERIMENT RESULTS

The article describes the computer system “STIMULUS” specially designed for a complex analysis of associative fields of stimuli (cue words). “STIMULUS” can be used as universal instrument for analysis of concepts as well as concept groups in different branches of linguistics such as associative, cognitive, applied, computer linguistics and many other fields of humanities. The “STIMULUS” functions, operational abilities, parameters calculated as well as prospective of its development are given. The System can analyze both lexical and connotative components of a word meaning realized in the associative field of the word. The parameters calculated with “STIMULUS” are also presented in dynamics. Two and more stimuli can be compared simultaneously. The “STIMULUS” gives visual support of the data for more thorough analysis. The “STIMULUS” is the first step in the computerization of the Ukrainian associative linguistics. The System was tested on the analysis of associative fields of Ukrainian social and political lexis and illustrates the results of the free associative experiment carried on in Ukraine in 2013 — 2016. It is obviously important research task according to sharp social and political change in Ukraine of that time. In the article the associative fields of the words *конституція* (constitution), *нація* (nation), *патріот* (patriot), *лідер* (leader), *армія* (army), *прем'єр-міністр* (prime minister) and others are considered. The results show that associative fields can include not only verbal units but also symbols and pictures. The verbal target words on Ukrainian cue words can be given not only in Ukrainian but in Russian, English and other languages as well. Every associative field includes the percentage of resignation to associate. The connotative component of the cue word has dynamics which depends on the non-lingual factors. The notions *нація* (nation), *лідер* (leader), *армія* (army) are positive for the Ukrainians and the notion *прем'єр-міністр* (prime minister) is negative.

Keywords: associative experiment, social and political lexis, computer technology, associative field, connotations, cue word, target word.

УДК 811.161.2'27'246.2

Марина Гонтар

Інститут української мови НАН України, м. Київ

МОВНА СИТУАЦІЯ У СФЕРІ ТОРГІВЛІ Й ПОСЛУГ В УКРАЇНІ

У статті здійснено аналіз мовної ситуації у сфері торгівлі й послуг в Україні за результатами соціолінгвістичного опитування. Простежено зміни в мовній поведінці українців та в оцінці становища української мови у досліджуваній сфері в період від 2006 по 2017 р., з'ясовано особливості вживання державної мови в закладах сфери послуг у різних регіонах України.

Ключові слова: соціолінгвістика, мовна ситуація у сфері торгівлі й послуг, білінгвізм, українська мова, престижність мови.

Становище української мови в Україні є одним із важливих питань, які сьогодні цікавлять не лише мовознавців, але й значну частину суспільства. Мовне питання активно обговорюють під час політичних дискусій, воно стає об'єктом уваги журналістів, політологів. Дати об'єктивну оцінку реального становища української мови на всій території держави мають на меті соціологічні та соціолінгвістичні дослідження, зокрема розвідки Л. Масенко [7], О. Вишняка [2], Г. Черненко [15], а також колективні праці [8; 9]. Мовну ситуацію столиці України м. Києва у різних аспектах вивчали Г. Залізник [4; 5], Л. Масенко [4], С. Соколова [12].

Найповніше оцінити мовну ситуацію можливо лише шляхом поглибленого вивчення функціонування української та інших мов у різних сферах суспільного життя, оскільки комунікативну потужність мови визначають за кількістю комунікативних сфер, які вона обслуговує [7]. Становище української мови у сфері освіти аналізують О. Калиновська [6] та О. Данилевська [3], у засобах масової комунікації — О. Руда [10], у сфері судочинства та діловодства — Н. Трач [13] та ін. Дослідження потребує також мовна ситуація у

© М.О. ГОНТАР, 2018

сфері торгівлі й послуг, оскільки неможливо оцінити повнофункціональність української мови, оминувши цю сферу, крім того, економічні відносини є невід'ємною частиною життя сучасного суспільства і важлива роль у їхньому забезпеченні належить мові. До того ж, саме зі сферою торгівлі та послуг пов'язано кілька гучних скандалів, що були висвітлені у ЗМІ. Проте на сьогодні функціонування української мови у цій сфері ще залишається майже недослідженим в українській соціолінгвістиці.

Серед нечисленних мовознавчих праць, що стосуються української мови у сфері торгівлі, варто назвати розвідки І. Браги, в яких дослідниця розглянула українсько-російський суржик у соціально-комунікативній ситуації ринку, проаналізувала соціальні та соціально-психологічні чинники його використання. Матеріалом дослідження слугували дані соціолінгвістичного опитування, здійсненого автором, блокнотні записи, результати інтерв'ю з працівниками ринку, а також включеного спостереження на ринках м. Сум [1].

Спостереження за функціонуванням української мови у сфері торгівлі й послуг мають принагідний характер у соціологічних дослідженнях та моніторингах. Так, наприклад, громадська організація «Простір свободи» з 2011 року майже щороку проводить моніторинг становища української мови у різних сферах суспільного життя, у тому числі в закладах харчування та торгівлі. Активісти звертають увагу на наявність вивіски, меню та цінників державною мовою, а також фіксують, якою мовою спілкуються працівники з українськомовними клієнтами [14].

Український соціолог О. Вишняк, застосувавши математичний аналіз до даних загальнонаціонального опитування «Вибір України» (жовтень 2006 р., кількість респондентів 2011), побудував схеми взаємозв'язків мовних практик і чинників, що їх визначають. Це обчислення дало змогу дослідникові зробити висновки, що мова спілкування на вулицях, у магазинах та громадських місцях тісно пов'язана з трьома іншими мовними сферами (мова спілкування в сім'ї, мова спілкування з родичами та знайомими, мова спілкування з колегами), тоді як мова спілкування з колегами по роботі чи навчанню (оскільки не всі опитані працюють чи навчаються) слабше пов'язана з мовою спілкування у сім'ї та мовою спілкування між родичами й знайомими, і це «визначає ключову роль у відтворенні мовної ситуації в країні саме мови спілкування у громадських місцях, на вулицях, у магазинах тощо як мови середовища, яке пов'язане з мовами спілкування в інших сферах життєдіяльності пересічних громадян України, а не мови спілкування в сім'ї чи мови спілкування у виробничо-професійній сфері» [2: 80 — 81]. Саме тому, на думку науковця, в майбутніх дослідженнях мовної ситуації в Україні більшу увагу треба приділяти показникам і чинникам саме мови спілкування в громадських місцях (у т. ч. в магазинах) у різних регіонах і типах поселення.

На нашу думку, під час комплексного аналізу мовної ситуації потрібно враховувати різні показники, проте також погоджуємося з автором щодо важливості дослідження мови спілкування в громадських місцях

(а з огляду на предмет нашого дослідження, особливо у закладах торгівлі). Адже саме в громадських місцях людина щодня спілкується та взаємодіє з великою кількістю інших людей, значно більшою, ніж у родинному колі чи в середовищі навчальних закладів або колективу колег.

Саме необхідність аналізу мовної ситуації сфери торгівлі й послуг, з'ясування особливостей мовної поведінки українців у закладах торгівлі зумовлює актуальність цієї розвідки.

Наше дослідження ґрунтується на результатах масового соціолінгвістичного опитування, здійсненого у межах міжнародного проекту № 62700395 Фонду Фольксваген «Bi- and multilingualism between conflict intensification and conflict resolution. Ethno-linguistic conflicts, language politics and contact situations in post-Soviet Ukraine and Russia» («Bi- і мультилінгвізм: між інтенсифікацією і розв'язанням мовного конфлікту. Етнолінгвістичні конфлікти, мовна політика і контактні ситуації в Україні та Росії»). Опитування провели на усій території України, за винятком територій, які не контролюються українською владою (тобто без частини Донецької та Луганської областей, а також АР Крим). За допомогою індивідуального інтерв'ю за місцем проживання респондента було опитано 2007 респондентів віком від 18 років.

Для порівняння відповідей на запитання та оцінки динаміки мовної ситуації використано соціолінгвістичне дослідження, виконане в межах проекту «Мовна політика в Україні: антропологічні, лінгвістичні аспекти та подальші перспективи» за програмою INTAS (2006 — 2008 рр.) [8]. Залучено також матеріали науково-дослідного проекту «Мовна ситуація в Україні та шляхи неконфліктного розв'язання мовних проблем» (2007 р.) [9].

Для аналізу мовної ситуації у сфері торгівлі й послуг в Україні з-поміж великої кількості запитань, які ставили респондентам під час масового опитування, ми відібрали ті, що стосуються мовної поведінки респондента в закладах торгівлі, оцінки респондентом мовної ситуації сфери торгівлі в населеному пункті, де він мешкає, оцінки престижності/непрестижності вживання української мови в магазинах, кафе.

Проаналізувати мовну поведінку українців у закладах торгівлі дає змогу запитання «Якою мовою Ви звичайно звертаєтеся до продавців у магазинах? І якою вам звичайно відповідають?» з варіантами відповіді: «переважно українською», «українською і російською», «переважно російською», «важко відповісти». Переважно українською звертається до продавців 45,7 % опитуваних, українською і російською — 20,0 %, переважно російською — 33,7 %, а 0,6 % респондентів було важко відповісти на це запитання. Отримують відповідь переважно українською 36,8 % опитаних, українською і російською — 33,6 %, переважно російською — 28,9 %, важко відповісти на це запитання було 0,7 % опитуваних (рис. 1). Перше запитання характеризує мовну поведінку покупців, друге — мовну поведінку продавців. Як свідчить розподіл відповідей на друге запитання, мовна поведінка продавця не завжди відповідає мовній поведінці покупця, й у групі респондентів, які звертаються переважно українською, а це

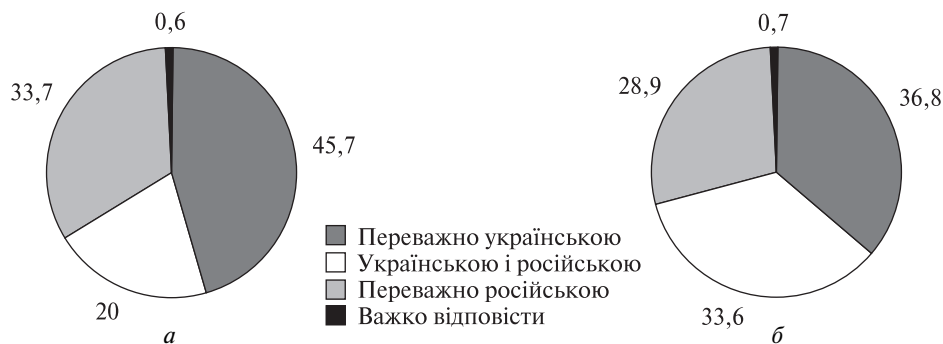


Рис. 1. Розподіл відповідей на запитання а) «Якою мовою Ви звичайно звертаєтесь до продавців у магазинах? б) І якою вам звичайно відповідають?» 2017 р., %

45,7 % опитаних, лише 36,8 % отримують відповідь теж переважно українською, тобто на 8,9 % менше відповідей, ніж запитів. Отже, не всі покупці, які звертаються до продавця державною мовою, отримують нею відповідь. Переважно російською звертається в магазині 33,7 % респондентів, а отримує відповідь 28,9 %, тобто маємо різницю між запитом і відповіддю 4,8 %. Обидві мови для спілкування з продавцями використовує 20 % респондентів, а відсоток двомовних продавців становить 33,6 %. Якщо група двомовних покупців становить 1/5 від загальної кількості опитаних, то група двомовних продавців за результатами опитування є значно більшою і становить 1/3.

Дати відповідь на це саме запитання було запропоновано респондентам під час опитування INTAS 2006 р., щоправда, серед варіантів відповідей, окрім зазначених вище, також був варіант «суржилом» (табл. 1) [8: 355].

В опитуванні, здійсненому в межах проекту «Мовна ситуація в Україні та шляхи неконфліктного розв'язання мовних проблем» (2007 р.) [9] співвідношення вживання мов у закладах торгівлі намагалися з'ясувати за допомогою запитання: «Якою мовою Ви спілкуєтесь на вулицях, в магазинах та громадських місцях?» із варіантами відповідей: «виключно українською» (відповіло 24 %), «переважно українською, але зрідка і російською» (12 %), «змішаною мовою, в якій вживаються як українські,

Таблиця 1. Розподіл відповідей на запитання «Якою мовою Ви звичайно звертаєтесь до продавців у магазинах? І якою вам звичайно відповідають?» 2006 р., %.

	Переважаю українською	Українською і російською	Переважаю російською	Суржилом	Важко відповісти
Ви звичайно звертаєтесь до продавців у магазинах	34,3	16,6	44,8	3,6	0,8
І Вам звичайно відповідають	27,5	25,7	41,5	4,4	0,9

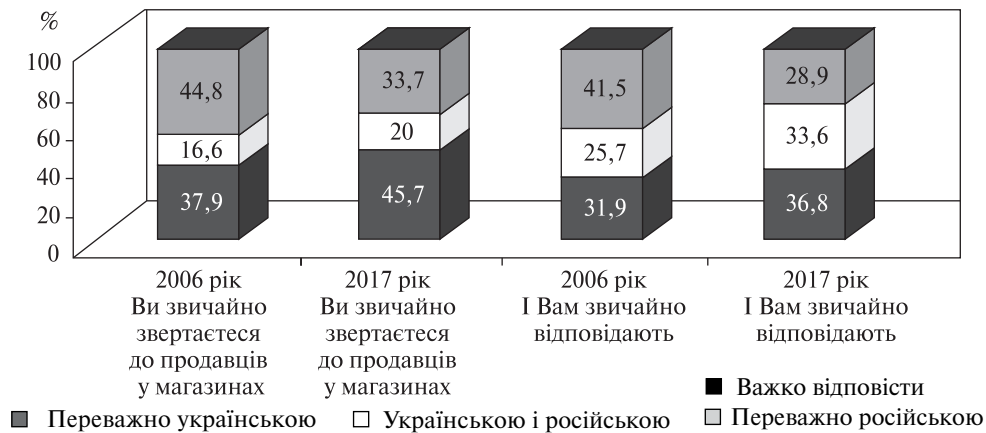


Рис. 2. Порівняння відповідей на запитання «Якою мовою Ви звичайно звертаєтесь до продавців у магазинах? І якою вам звичайно відповідають?» 2006 і 2017 рр., %

так і російські слова» (18 %), «переважно російською, але зрідка і українською» (16 %), «виключно російською» (31 %), «іншою мовою» (0,1 %). Отримані відповіді засвідчили переважання російськомовної комунікації на вулицях, в магазинах та громадських місцях на території нашої держави в 2007 році: російською спілкувалося — 47 %, тобто близько половини населення України, тоді як українською — лише 36 % (такі результати отримуємо, підсумувавши кількість респондентів, які відповіли «виключно російською» і «переважно російською» та «виключно українською» і «переважно українською»).

Обидва запитання — «Якою мовою Ви звичайно звертаєтесь до продавців у магазинах?» (2006 р.) та «Якою мовою Ви спілкуєтесь на вулицях, в магазинах та громадських місцях?» (2007 р.) — мали на меті проаналізувати мовну поведінку покупців, але через значні відмінності у шкалі відповідей отримані дані не надаються до статистичного порівняння. Проте результати обох досліджень засвідчили переважне вживання російської мови порівняно з українською у комунікативному просторі сфери торгівлі в Україні та вказали на те, що значна частина респондентів послуговувалася у закладах торгівлі обома мовами.

З'ясувати, як саме змінилася мовна поведінка покупців і продавців у 2017 р. порівняно з 2006, дає змогу порівняння відповідей на запитання «Якою мовою Ви звичайно звертаєтесь до продавців у магазинах? І якою вам звичайно відповідають?» (рис. 2), проте, як зазначено вище, поряд із варіантами відповіді «переважно українською», «українською і російською», «переважно російською», «важко відповісти» в опитуванні INTAS 2006 р. був також варіант «суржиком». Для коректного порівняння даних потрібні ідентичні шкали відповідей, тому вважаємо за необхідне групу респондентів, які обрали варіант відповіді «суржиком», зарахувати до групи, представники якої звичайно звертаються до продавців у магазинах «переважно українською», оскільки суржик є різновидом змішаного мовлення і, як правило, виникає на українськомовній основі, й саме носії

української мови найчастіше послуговуються ним. Натомість мовці, які спілкуються «українською і російською», зазвичай досить чітко розрізняють ці мовні системи й не змішують їхні елементи.

Показник кількості людей, які звертаються переважно українською до продавців, збільшився з 37,9 % у 2006 р. до 45,7 % у 2017 р., тобто на 7,8 %, водночас кількість переважно російськомовних звернень зменшилася з 44,8 % у 2006 р. до 33,7 % у 2017 р., тобто на 11,1 %. Також збільшилася група двомовних покупців (з 16,6 % до 20 %) та двомовних продавців (з 25,7 % до 33,6 %).

Загалом результати виглядають досить оптимістично з огляду на збільшення кількості українськомовних звернень, проте потрібно враховувати, що на цьогорічні результати вплинула відсутність в опитуванні окупованої частини Донбасу та АР Крим, де в усіх сферах життя домінантною є російська мова.

Під час опитування INTAS 2006 р. респондентам пропонували відповісти на запитання: «Як ви вважаєте, наскільки престижна українська мова в закладах сфери послуг (магазинах, кафе тощо)», а також аналогічне запитання, яке стосувалося спілкування російською мовою (табл. 2): 53,2 % респондентів, тобто трохи більше половини опитуваних, відповіли, що послуговуватися українською мовою у закладах торгівлі престижно, а 41,4 % респондентів бачить українську мову в цій сфері як непрестижну. Натомість за престижність російської мови у сфері послуг висловилося 72,3 % опитуваних, а непрестижною її назвав 21 % (показники престижності мови отримуємо, підсумувавши кількість тих, хто відповів «престижно» і «швидше престижно», а непрестижності — відповідей «швидше непрестижно» й «непрестижно», цей підхід застосовано й у поданих далі матеріалах). Отже, на думку респондентів, у закладах торгівлі престиж російської мови був значно вищий за престиж української. Таку ситуацію можемо пояснити існуванням у масовій свідомості українців стереотипу сприйняття української мови як мови села, а російської — як мови бізнесу, мови успіху, високого рівня достатку й відповідно уявлення про вищу платоспроможність російськомовного споживача порівняно з українськомовним. Звідси й орієнтація на російськомовного споживача та обслуговування насамперед російською у двомовних регіонах. Закріпленню такої практики сприяє й «міф про майже суцільну російськомовність України» [11: 67]. Саме тому для виправдання, чому у за-

Таблиця 2. Розподіл відповідей на запитання «Як ви вважаєте, наскільки престижна українська мова/російська мова в закладах сфери послуг (магазинах, кафе тощо)» (2006 р.), %

	Престижно	Швидше престижно	Швидше непрестижно	Непрестижно	ВВ
Українська	27,1	26,1	25,9	15,5	5,4
Російська	29,5	42,8	15,2	5,8	6,6

кладах торгівлі частіше лунає російська мова, звучить відповідь: «Мы разговариваем на языке клиента». Наші спостереження за мовною поведінкою продавців у м. Київ показали, що у столиці саме російська мова здебільшого вживається як мова першого звернення до покупця. А оскільки значна частина покупців є активними білінгвами і може спілкуватися обома мовами, то продавці, звертаючись російською до двомовного клієнта, провокують його продовжити спілкування саме російською. І лише українськомовний покупець із високою мовною стійкістю може вплинути на мовну поведінку продавця, щоб двомовний продавець почав обслуговувати саме українською.

Характерно, що російська мова у масовій свідомості українців була престижнішою за українську саме в закладах сфери послуг, а загалом в Україні показник престижності української мови становив у 2006 р. 73,2 %, російської — 64,7 % (показник визначений шляхом підсумовування відповідей «престижно» та «швидше престижно»). На запитання «На Вашу думку, чи престижно сьогодні в Україні говорити українською/російською?» 45,9 % респондентів відповіли, що говорити українською «престижно» й 27,3 % — «швидше престижно»; говорити російською — 27,1 % дали відповідь «престижно» й 37,6 % — «швидше престижно» [8: 345 — 346] (табл. 3).

Отже, у 2006 р. показник престижності української мови становив 73,2 %, а її непрестижності — 21 %; водночас показник престижності російської мови був 64,7 %, показник непрестижності цієї мови — 26,5 %.

У 2017 р. показник престижності української мови — 74,1 %, показник її непрестижності — 18,9 %; показник престижності російської мови — 29 %, а непрестижності — 37,8 % (табл. 4).

Таблиця 3. Розподіл відповідей на запитання «На Вашу думку, чи престижно сьогодні в Україні говорити українською/російською?» (2006 р.), %

	Престижно	Швидше престижно	Швидше непрестижно	Непрестижно	ВВ
Українською	45,9	27,3	15,0	6,0	5,8
Російською	27,1	37,6	17,7	8,8	8,8

Таблиця 4. Розподіл відповідей на запитання «На Вашу думку, чи престижно сьогодні в Україні говорити українською/російською?» (2017р.), %

	Престижно	Швидше престижно	Швидше непрестижно	Непрестижно	Постановка питання не коректна	ВВ
Українською	51,9	22,2	3,4	15,5	14,1	6,2
Російською	12,2	16,8	24,4	13,4	18,3	14,9

Як показує порівняння даних 2006 та 2017 рр., показники престижності/непрестижності української мови лишилися майже без змін (престижність 73,2 % у 2006 і 74,1 % у 2017, непрестижність 21 % і 18,9 % відповідно). Водночас показники російської мови значно змінилися: престижність знизилася (з 64,7 % до 29 %), непрестижність зросла (з 26,5 % до 37,8 %). На такі низькі показники престижності російської мови у масовій свідомості українців вплинуло кілька факторів. По-перше, опитування не проводилося на окупованих територіях, де російська мова суттєво переважає в усіх сферах суспільного життя, що вказує на її високий престиж на цих територіях. По-друге, ставлення частини суспільства до російської мови змінилося після російської агресії 2014 р., що різні групи респондентів висловили у свій спосіб: частина відверто висловилася про непрестижність російської мови, обравши варіанти відповідей «непрестижно» (13,4 %) або «швидше непрестижно» (24,4 %). Частина опитаних не змогла або не захотіла висловлювати своє ставлення, натомість обрала варіанти «постановка питання не коректна» (18,3 %) та «важко відповісти» (14,9 %), і саме сума цих відповідей — 33,2 % майже відповідає різниці між показниками престижності російської мови 2006 та 2017 р., що становить 35,7 %. Про зміну ставлення частини українців до російської мови свідчать також відповіді на питання: «Після початку протистояння з Росією Ваше ставлення до російської мови»: «погіршилося» — 15,0 %, «значно погіршилося» — 6,0 %. Варто зазначити, що не всі респонденти під час опитування 2017 р. змогли визначитися також із престижністю державної мови, 14,1 % відповіли «постановка питання не коректна», 6,2 % — «важко відповісти», проте це суттєво не змінило оцінку престижності української мови.

На жаль, під час опитування 2017 р. респондентам не ставили запитання щодо престижності/непрестижності вживання мов саме у сфері послуг, проте, як свідчать результати поданого далі порівняння відповідей на запитання «У населеному пункті, де Ви мешкаєте, скільки людей, на Вашу думку, розмовляє українською мовою у закладах сфери послуг (магазинах, кафе тощо)?» (табл. 5), української мови стало значно більше у комунікативному просторі сфери послуг у населеному пункті респондента у 2017 році порівняно з 2006. Можемо припустити, що й престиж української мови в цій сфері підвищився.

Таблиця 5. Розподіл відповідей на запитання «В населеному пункті, де Ви мешкаєте, скільки людей, на Вашу думку, розмовляє українською мовою у закладах сфери послуг (магазинах, кафе тощо)?», %

Рік	Майже ніхто	Значно менше половини	Близько половини	Значно більше половини	Майже всі	Важко відповісти
2006	28,6	18,9	18,5	10,8	22,4	0,8
2017	14,2	20,2	18,4	15,7	29,2	2,2

Розподіл відповідей на останнє запитання демонструє на позитивну динаміку в оцінці вживання української мови у сфері послуг. Кількість тих, хто вважає, що в їхньому населеному пункті «майже всі» послуговуються українською, зросла на 6,8 % у 2017 р., варіант відповіді «майже ніхто» обрало на 14,4 % менше респондентів, ніж у 2006 р.; збільшилася на 4,9 % кількість відповідей «значно більше половини». Майже не змінилася кількість опитуваних, які вважають, що у закладах сфери послуг українську вживає значно менше половини жителів їхнього населеного пункту (18,9→20,2) та близько половини (18,5←18,4 %). Звісно, потрібно враховувати, що респонденти висловлюють свою суб'єктивну думку, власну оцінку мовної поведінки мешканців певного міста чи села, й отримані результати можуть неповною мірою відбивати реальний стан функціонування мови у досліджуваній сфері.

Таке порівняння дає лише загальну картину зміни становища української мови у сфері торгівлі й послуг в Україні за спостереженнями пересічних українців. Точнішими і показовішими є результати опитування за регіонами¹, які засвідчили значні розбіжності в оцінці функціонування української мови у сфері послуг на територіальному рівні (табл. 6), що можна пояснити відмінностями в мовній ситуації та ставленням до мов у різних частинах України.

На Заході України 73,8 % респондентів відповіли, що в магазинах і кафе українською розмовляють «майже всі», 18,2 % вважають, що державною мовою послуговується значно більше половини мешканців населеного пункту, і лише 3,1 % та 3,6 % обрали відповіді «близько половини» та «значно менше половини», «майже ніхто» — 0,6 %. Такий розподіл вказує на повноцінне функціонування української мови у сфері послуг у західному регіоні.

У Центрі розподіл відповідей на запитання «В населеному пункті, де Ви мешкаєте, скільки людей, на Вашу думку, розмовляє українською мовою у закладах сфери послуг (магазинах, кафе тощо)» був такий: «майже всі» — 44,6 %, «значно більше половини» — 24,4 %, «близько половини» — 20,8 %, «значно менше половини» — 7,8 %, «майже ніхто» — 0,6 %. Отже, сферу послуг центрального регіону можна охарактеризувати як двомовну зі суттєвим переважанням української мови.

У Північних областях більшість відповідей зосередилась навколо варіантів, які вказують на двомовний характер комунікативного середови-

¹ Для аналізу використовувався територіальний розподіл країни на 5 регіонів:
Захід: Волинська, Рівненська, Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Чернівецька, Закарпатська обл.;
Центр: Вінницька, Хмельницька, Кіровоградська, Черкаська, Полтавська обл.;
Північ: Київська, Чернігівська, Житомирська, Сумська область, м. Київ;
Схід: Дніпропетровська, Харківська, Запорізька, Донецька, Луганська обл. (окрім окупованих територій);
Південь: Миколаївська, Одеська, Херсонська обл.; опитування не проводилося в АР Крим та м. Севастополь.

ща сфери послуг: «значно більше половини» 23,6 %, «близько половини» 29,4 %, «значно менше половини» 23,8 %, як українськомовну сферу послуг свого населеного пункту охарактеризувало 12,9 % опитаних (відповідь «майже всі»), варіант «майже ніхто» обрали 7,3 % респондентів.

На Сході найбільшу групу (42,5 %) становлять респонденти, які оцінили мовне середовище свого населеного пункту як повністю російськомовне (відповідь «майже ніхто»), про те, що «значно менше половини» мешканців послуговується українською, зазначило 30,3 % опитаних, 18,4 % респондентів обрали відповідь «близько половини», 4,0 % «значно більше половини» та 2,4 % «майже всі».

Мешканці Півдня відповіли на запитання у такий спосіб: «майже ніхто» — 14,4 %, «значно менше половини» — 43,2 %, «близько половини» — 26,1 %, «значно більше половини» — 8,9 %, «майже всі» — 3,1 %, що вказує на переважання російської мови в комунікативному середовищі сфери послуг населених пунктів цього регіону.

Окремо можемо схарактеризувати мовну ситуацію досліджуваної сфери у столиці України. Варто зазначити, що дані щодо Києва окремо від північного регіону не є статистично достовірними, проте вони окреслюють загальну тенденцію, відмінну від тенденції, яку показують дані північного регіону. У той час як у північних областях сфера послуг двомовна з приблизно однаковим співвідношенням української й російської мов, середовище закладів сфери торгівлі й послуг у столиці України є білінгвальним із переважанням російської мови спілкування. Найбільша група респондентів, а саме 41,1 %, вважає, що українською у закладах сфери

Таблиця 6. Розподіл відповідей на запитання «В населеному пункті, де ви мешкаєте, скільки людей, на Вашу думку, розмовляє українською у закладах сфери послуг (магазинах, кафе тощо)», 2017р., %

Відповідь	Захід	Центр	Північ	Схід	Південь	м. Київ
Майже ніхто	0,6	0,6	7,3	42,5	14,4	11,3
Значно менше половини	3,6	7,8	23,8	30,3	43,2	26,2
Близько половини	3,1	20,8	29,4	18,4	26,1	41,1
Значно більше половини	18,2	24,4	23,6	4,0	8,9	14,2
Майже всі	73,8	44,6	12,9	2,4	3,1	1,4
Важко відповісти	0,6	1,9	2,9	2,4	4,3	5,7

послуг спілкується близько половини мешканців столиці, 26,2 % опитаних дали відповідь «значно менше половини», 14,2 % відповіли «значно більше половини», 11,3 % респондентів вважають сферу послуг Києва майже повністю російськомовною (обрали варіант «майже ніхто») і лише 1,4 % опитаних бачить її як українськомовну (відповіли «майже всі»); 5,7 % респондентів не змогли визначитися з оцінкою.

Отже, здійснений соціолінгвістичний аналіз виявив, що для мовної ситуації у сфері торгівлі, як і для мовної ситуації в Україні загалом, характерний українсько-російський білінгвізм, який має відмінні вияви у різних регіонах, при цьому лише на Заході держави становище української мови відповідає задекларованому в Конституції України. Дослідження засвідчило тенденцію до позитивної динаміки вживання української мови та збільшення рівня двомовності. На результати опитування 2017 р. вплинули суспільно-політичні зміни в Україні: анексія Автономної Республіки Крим та окупація частини Донецької й Луганської областей російською владою спричинили зміну ставлення частини українців до російської мови, як наслідок відбулося зниження престижності російської мови в Україні. Крім того, відсутність в опитуванні даних з окупованих територій, де переважає російськомовне населення, дещо змінила загальну картину функціонування української мови у сфері торгівлі й послуг.

Для з'ясування мовної ситуації у сфері торгівлі й послуг важливе значення мало також використання даних 2006 р., які засвідчили, що за досить високого рівня престижності державної мови серед українців спостережено порівняно низький показник її престижності у сфері торгівлі й послуг. Отже, потрібні заходи для підвищення престижності вживання української мови у цій сфері. Передусім необхідний закон, в якому чітко вказано, що пріоритетною для обслуговування споживачів має бути державна мова, продавці зобов'язані на достатньому рівні володіти українською мовою і саме вона має бути мовою першого звернення до покупця. Українська мова звернення спонукатиме двомовних покупців обрати саме її для спілкування з продавцем, це вплине й на підвищення її престижності в досліджуваній сфері, а високий рівень престижності мови своєю чергою сприятиме ще ширшому її вживанню.

ЛІТЕРАТУРА

1. Брага І. Українсько-російський суржик в соціокомунікативній ситуації ринку. *Мова і суспільство*. 2011. Вип. 2. С. 119 — 126. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/mis_2011_2_18 (дата звернення: 24.05.2018).
2. Вишняк О.І. Мовна ситуація та статус мов в Україні: динаміка, проблеми, перспективи (соціологічний аналіз). Київ, 2009.
3. Данилевська О.М. Мовна ситуація в загальноосвітніх навчальних закладах України (за результатами соціолінгвістичного дослідження). *Записки з українського мовознавства*. 2017. Вип. 24, Т. 2. С. 28 — 43.
4. Залізняк Г.М., Масенко Л.Т. Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній. Київ, 2001.
5. Залізняк Г.М. Сучасна мовна політика і кияни. *Наукові записки НаУКМА*. Т. 137. Філологічні науки. 2012. С. 20 — 24.

6. Калиновська О. Мовна ситуація в сфері освіти. *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації*. Київ, 2008. С. 278 — 316.
7. Масенко Л. Мовна ситуація України. *Незалежний культурологічний часопис «І»*. 2004. Число 35. URL: http://www.ji.lviv.ua/n35texts/masenko-mov_syt.htm (дата звернення: 24.05.2018).
8. Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації. Юліане Бестерс-Дільгер. Київ, 2008. Додаток 2. С. 344 — 363.
9. Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. Голова редкол. О.М. Майборода. Київ, 2008.
10. Руда О. Мовна ситуація в українських засобах масової комунікації в оцінках громадян (за результатами масового опитування). *Мова: класичне — модерне — постмодерне*. 2017. № 3. URL: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/12642> (дата звернення: 24.05.2018).
11. Руда О.Г. Мовне питання як об'єкт маніпулятивних стратегій у сучасному українському політичному дискурсі: монографія. Київ, 2012.
12. Соколова С. Мовна ситуація Києва: погляд зовні. *Українська мова*. 2012. № 4. С. 3 — 17.
13. Трач Н. Мовна політика та мовна ситуація у сфері судочинства та діловодства в Україні. *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації*. Київ, 2008. С. 278 — 316.
14. Українці підтримують зміцнення позицій української мови, але в багатьох сферах і далі домінує російська. URL: <http://dobrovol.org/article/353/> (дата звернення: 24.05.2018).
15. Черненко Г. Мовна ситуація в Україні: шляхи гармонізації (за результатами експертного опитування). *Українська мова*. 2009. № 2. С. 3 — 13.

REFERENCES

1. Braha, I. (2011). Ukrainian-russian Surzhyk in Socio-communicative situation of the market. *Language and society*, 2, 119 — 126. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/mis_2011_2_18 (Accessed 24.05.2018).
2. Vyshniak, O. (2009). Linguistic situation and status of languages in Ukraine: dynamics, problems, perspectives (sociological analysis). Kyiv (in Ukr.).
3. Danylevska, O. (2017). Linguistic situation in secondary schools of Ukraine (based on socio-linguistic research). *Opera in linguistica ukrainiana*, 24, Vol. 2. 28 — 43 (in Ukr.).
4. Zaliznyak, H.M., Masenko, L.T. (2001). Language situation in Kyiv: the present day and the future. Kyiv: KM Akademiia (in Ukr.).
5. Zaliznyak, H. (2012). Modern Language Policy and Kyiv Citizens. *Scientific Papers NaUKMA*. Vol. 137. Philological Sciences, 20 — 24 (in Ukr.).
6. Kalynov's'ka, O. (2009). Language Situation in Education. *Besters-Dilger Juliane: Language Policy and Language Situation in Ukraine: Analysis and Recommendations*, 278 — 316, Kyiv (in Ukr.).
7. Masenko, L. (2004). Language Situation of Ukraine. *The Independent cultural journal «І»*, 35. URL: http://www.ji.lviv.ua/n35texts/masenko-mov_syt.htm (Accessed 24.05.2018).
8. Besters-Dilger, Juliane (2008). Language Policy and Language Situation in Ukraine: Analysis and Recommendations. Kyiv (in Ukr.).
9. Maiboroda, O.M. (Ed.) (2008). Language situation in Ukraine: between the conflict and consensus. Kyiv (in Ukr.).
10. Ruda, O. (2017). Linguistic situation of the mass media of Ukraine in the estimations of citizens (according to mass survey). *Language: Classic, Modern, Postmodern*, 3. URL: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/12642> (Accessed 24.05.2018).
11. Ruda, O. (2012). Linguistic Issue as an Object of Manipulative Strategies in the Modern Ukrainian Political Discourse. Kyiv (in Ukr.).
12. Sokolova, S. (2012). Linguistic Situation in Kyiv. A View from the Outside. *Ukrainian Language*, 4, 3 — 17 (in Ukr.).
13. Trach, N. (2008). Language Policy and Language Situation in the Sphere of Legal Proceedings and Office Administration in Ukraine Besters-Dilger Juliane. *Language Policy and Language Situation in Ukraine: Analysis and Recommendations*. Kyiv (in Ukr.).

14. Ukrainians support the strengthening of the Ukrainian language, but the Russian language continues dominating in many areas. URL: <http://dobrovol.org/article/353/> (Accessed 24.05.2018).
15. Chernenko, H. (2009). How to regulate a language situation in Ukraine (on the results of a Delphi method investigation). *Ukrainian Language*, 2, 3 — 13 (in Ukr.).

Статтю отримано 01.06.2018

Maryna Hontar

Institute of Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

THE LINGUISTIC SITUATION IN THE FIELD OF TRADE AND SERVICES IN UKRAINE

The article analyses the linguistic situation in the field of trade and services in Ukraine based on the sociolinguistic survey held in 2017 throughout the country, except for the occupied territories. In order to analyse the linguistic situation in this area, the questions were selected to the respondents for mass survey related to the linguistic behaviour of the respondent in trade establishments, the respondent's assessment of linguistic situation in the services sector of its residence locality, assessments of the status value/low status of using the Ukrainian language in this area. Changes studied in Ukrainian language behaviour and assessment of the Ukrainian language status in the field of trade and services within a period from 2006 to 2017. 2006 data showed a relatively low level of the state language status value in the field of trade and services with a rather high level of its status value among Ukrainians in general, which indicates the need for measures to increase the status value of using the Ukrainian language in this field. At the same time, the study showed a tendency towards positive dynamics in using the Ukrainian language in the institutions of trade and increase in the bilingualism level. 2017 survey results were influenced by socio-political changes in Ukraine: annexation of the Autonomous Republic of Crimea and occupation of part of the Donetsk and Luhansk regions by the Russian authorities caused changes in the attitude of Ukrainians to the Russian language. This resulted in a decrease of the Russian language status value in Ukraine. In addition, the lack of survey data from the occupied territories, dominated by the Russian-speaking population, somewhat changed the overall presentation of the Ukrainian language functioning in the field of trade and services. Sociolinguistic analysis revealed that the linguistic situation in the area of interest, as well as the linguistic situation in Ukraine in general is characterized by the Ukrainian-Russian bilingualism demonstrated differently in various regions: the field of services is almost entirely Ukrainian in the West, bilingual in the central region with a significant predominance of the Ukrainian language, in the East and South — bilingual with the predominance of the Russian language, in the North — bilingual with approximately the same ratio of the Ukrainian and Russian languages.

Keywords: *sociolinguistics, linguistic situation in the field of trade and services, bilingualism, Ukrainian language, prestige of language.*

УДК 811.161.2 (477.87) (093)

Василь Шаркань

Ужгородський національний університет, м. Ужгород

ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НА ЗАКАРПАТТІ

Рец. на кн.: *Ігор Ліхтей. Августин Волошин:
два ювілеї*. Ужгород, 2017.

Августин Волошин — постать у нашій історії велична і трагічна. Попри те, що він був одним із найвидатніших українських політичних діячів ХХ ст. — прем'єр-міністром і президентом Карпатської України, а його багатогранній діяльності (педагогічній, релігійній, політичній, науковій) дослідники приділяють значну увагу, — залишається чимало матеріалів, пов'язаних із його діяльністю, що й надалі потребують детального вивчення. Водночас стають доступними ширшому загалові документи, що були невідомі чи маловідомі раніше.

2017 р. в Ужгороді опубліковано збірник документів «Августин Волошин: два ювілеї». Упорядкував книгу Ігор Ліхтей — кандидат історичних наук, завідувач кафедри Ужгородського національного університету. У виданні оприлюднено частину листівок і телеграм із двох альбомів, які знайшов у 90-х роках ХХ ст. на горищі власного будинку в Ужгороді фізик Ференц Папп, син колишнього професора Ужгородської гімназії. Перед переїздом до Угорщини Ф. Папп передав альбом своєму університетському товаришеві — докторові фізико-математичних наук, професору Олександрові Снігурському, який мав подбати про видання пам'ятки. У двох знайдених альбомах містяться листівки й телеграми (загалом понад 600), газетні матеріали й рукопис статті угорською мовою (60 сторінок) про А. Волошина (с. 3).

© В.В. ШАРКАНЬ, 2018

У передмові «Августин Волошин як символ єдності українців» (с. 3–16) І. Ліхтей описав історію знахідки та подав ґрунтовний огляд життя й діяльності Августина Волошина на тлі суспільно-історичних обставин на Закарпатті кінця ХІХ — першої половини ХХ ст.

Загалом у книзі оприлюднено близько 360 документів. Видання складається з двох розділів: у першому вміщені вітання за 1924 р. — на п'ятдесятилітній ювілей (понад 90 документів), у другому — за 1934 р., на шістдесятиріччя А. Волошина (понад 260 документів). У межах розділів привітання класифіковані за адресантами, серед яких — представники державних установ, посли і сенатори парламенту Чехословацької Республіки, політичні партії, священнослужителі, освітяни, представники «Просвіти» й інших культурно-освітніх товариств, студенти й пластуни, колективи кооперативних спілок і господарських товариств краю, банківські урядовці, українські діячі екзилу та емігрантські громади Чехословаччини, українці з-за меж Чехословаччини, українські письменники та ін.

Уміщені в збірнику документи засвідчують, що А. Волошина шанували не тільки представники місцевої інтелігенції, — він був відомий далеко за межами Закарпаття ще до того, як став прем'єр-міністром і президентом Карпатської України. Серед адресантів — такі українські діячі, як митрополит А. Шептицький, В. Гнатюк, Д. Донцов, С. Дністрянський, Д. Антонович, Д. Дорошенко, А. Животко, С. Шелухин, Л. Білецький, С. Черкасенко, М. Підгірянка та ін.

Науковий апарат видання оформлений належно: І. Ліхтей подав короткі довідки про адресантів, про населені пункти, з яких надсилали вітання, переклав деякі документи з чеської українською. Книга особливо цінна для вивчення історії української літературної мови завдяки оприлюдненню у ній фотокопіям документів.

Більшість уміщених у збірнику текстів написані українською мовою. Незначна частина — чеською, кілька текстів — «язичієм», яке на Закарпатті міжвоєнного періоду теж уживали (це переважно вітання від духовенства — єпископа Антонія Паппа, ректора семінарії в Ужгороді О. Хіри, від деяких місцевих чиновників). Чеською писані привітання від чеських посадовців.

Цікаво, що українською мовою написаний адрес за 1924 р. очільника шкільного реферату в Ужгороді чеха Йозефа Пешека, який був прихильником руського напрямку¹: *«Коли нынѣ з радостею можемо дивитися на поступ в нашом школьництвѣ, на скорѣ поширюваня культуры серед найширшѣ верствы руського народа под Карпатами, то в том велика доля заслуги лежить у Вас Вп. Пане Директоре, котрый нынѣ святкуєте 50 лѣтнѣ роковины Ваших народин.*

[...] Вы служили тому народови не лиш в школѣ але и поза нею. В школѣ Вы выховали молодѣ поколѣня народных працьовников, выховали в серцах

¹ У цитатах зберігаємо мовні, орфографічні й пунктуаційні особливості оригіналу.

будучих учителїв почуття обовязку для свого народа учити его родным его словом, подносити его економично и вести до лѣпшого благобыта а поза школою старатися и о найменшого брата, подавали ему до рук першѣ основы руського письма своєю Азбукою и Читанкою, учили его як має он жити численными статтями в «Науцѣ» и «Мѣсяцесловах», котрѣ стали напоследѣди одиноким прибѣжищем печатаного народного слова» (с. 22 — 23). Для сучасного читача цей текст може здаватися не таким близьким на-самперед через правопис — у ньому використано панькевичівку, якою офіційно послуговувалися в освітній сфері на Закарпатті міжвоєнного періоду. Саме такою мовою й правописом публікували розпорядження шкільного реферату Підкарпатської Русі. До мовного оформлення зазначеного тексту, припускаємо, долучився І. Панькевич, який у 20-х рр. XX ст. перекладав чеські освітні документи українською. Однак привітання за 1934 р., що його підписав сам І. Панькевич, написане українською літературною мовою й фонетичним правописом (с. 192).

Найбільше вітань А. Волошинові надіслали місцеві освітяни — учителі, представники навчальних установ, культурно-освітніх товариств. Ці тексти, написані українською мовою, викликають особливий інтерес: по-перше, вони свідчать, що в закарпатських школах міжвоєнного періоду було кому навчати дітей норм української літературної мови; по-друге, на основі пам'яток різних років можна простежити тенденції вживання української літературної мови та правопису на Закарпатті 20 — 30-х рр. XX ст.

Наведемо для порівняння типовий приклад — два привітання колишнього учня Августина Волошина Ю. Янчика, який працював учителем на Хустщині. 1924 р. він послуговувався офіційним етимологічним правописом: «Уважаючи Тебе дѣйсно найбільшим дѣятелем и щирым та свѣдомым Русином в нашей милой Краинѣ, а щонайголовнѣйше идейным працівником на народной ниві — пересылаю отсею дорогою з нагоди 50 лѣт-ного Твого Ювелею и 25 лѣт-ного Ювелею Твоеѣ громадянськоѣ та письменницькоѣ дѣяльности — найщирѣйші бажання, щастя, здоровля и много лѣт прожити и працювати для нашего бідного народа дальше в тѣм напрямі, в якѣм Ты працював дотепер» (с. 35). Однак 1934 р. Ю. Янчик уже зробив вибір на користь фонетичного правопису: «З нагоди 60 літних уродин високодостойного отця Ювіланта складає бувший Ваш ученик найщирѣйше благожелання!

Бажає з горячого серця, щоби Всемогучий Бог подержав на нашу радість отця Діректора з Своєю милою Панією на многа і блага літ!

Одночасно щире його бажання, щоби ту тяжку але чесну працю, яку виконує наш батько Ювілант для добра Підкарп. Українського населення, най Отець Небесний нагородить сторицею» (с. 177). Ці приклади добре демонструють правописні тенденції на Закарпатті впродовж десятиліття: 1934 р. автори переважно перейшли на фонетичну орфографію, хоча у використанні обох правописних систем помітне хитання (дѣйсно, щонайголовнѣйше, але найщирѣйші, бідного в тексті 1924 р., бажання, але населення в тексті 1934 р.).

Опубліковані в збірнику «Августин Волошин: два ювілеї» тексти — ще одне свідчення того, що українську літературну мову на Закарпатті міжвоєнного періоду знали, її використовували не лише вихідці з Галичини, а й місцеві люди, — які народилися на теренах історичного Закарпаття й здобували освіту в місцевих навчальних закладах. У текстах простежуємо тенденцію до використання загальноукраїнського фонетичного правопису й наддіалектних мовних елементів.

Це видання показує нам А. Волошина як авторитетного українського діяча, якого шанували в усьому Підкарпатті й далеко за його межами люди різні — від простих селян до поважних професорів і митрополитів. А. Волошин і справді став символом єдності українства (на чому зацентрував І. Ліхтей у назві передмови) та української літературної мови, адже згуртував навколо себе й української справи і закарпатців, і діячів інших регіонів України, і закордонних українців.

Книгу «Августин Волошин: два ювілеї» високо оцінив світлої пам'яті професор В.В. Німчук. Він наголошував, що оприлюднені в ній тексти варто метаграфувати й видати в академічній серії «Пам'ятки української мови».

Рецензію отримано 21.02.2018

Vasyl Sharkan

Uzhhorod National University, Uzhhorod

AN IMPORTANT SOURCE FOR STUDYING THE HISTORY
OF THE UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE IN TRANSCARPATHIA

Review of the book: *Likhtey, Ihor* (ed.). (2017). *Augustyn Voloshyn: two Anniversaries*. Uzhhorod (in Ukr.).

The review emphasizes the importance of the published book for studying the history of the Ukrainian language in Transcarpathia, paying attention to the fact that on the basis of congratulations to Augustyn Voloshyn 1924 and 1934 scientists can study the dynamics of the development of the Ukrainian language and spelling in Subcarpathian Rus in the 20th and 30th years of the twentieth century.

Keywords: *Augustyn Voloshyn, congratulations texts, history of the Ukrainian literary language in Transcarpathia.*

УДК 811.161.2(091)"13/14"(049.32)

Галина Наєнко

Інститут філології Київського національного університету
імені Тараса Шевченка, м. Київ

ПРОСТОРОВО-ЧАСОВІ МОДЕЛІ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Рец. на кн.: *Інна Царалунга. Варіативність
у староукраїнській літературно-писемній мові
XIV – XV ст.* Хмельницький, 2017.

Вивчення варіантності мови як матеріального вираження динамічності системи належить до науковомістких і теоретично значущих ділянок лінгвістики. Із другої половини XX ст. мовознавство від фіксації й дескрипції окремих явищ звернулося до з'ясування їхніх першопочатків, специфіки побутування, занепаду чи активізації. Накопичивши значну кількість прикладів із першоджерел, історики мови визнали явище варіантності (варіативності) каузальним. Проте пояснити, чому певні форми втрачаються, інші змінюються й перетривають століття, ще інші зберігаються лише на окремих територіях — не так просто. Слід враховувати комплекси причин: внутрішньомовні закони розвитку підсистем, іншомовні впливи, позамовні фактори змін. Авторка рецензованого дослідження поставила перед собою надскладне завдання: представити й обґрунтувати фонетичну й граматичну варіантність, засвідчену текстами XIV — XV ст. із тогочасних українських територій.

Актуальність роботи Інни Царалунги впливає зі спроби поєднати вектор експлікації з вектором експланаторності. Вона намагається дати відповіді на питання, давно назрілі та обговорювані: співвідношення варіантів літературної мови (структурних та/або територіальних) на певних часових зрізах; кваліфікація причин і механізмів роз-

© Г.М. НАЄНКО, 2018

витку варіантності. Вагомості дослідженню додає поповнення переліку джерел, уперше детально описаних в указаному аспекті. Це, наприклад, мало вивчені Лавришівське та Луцьке Євангелія XIV ст., Луцький Псалтир 1384 р. та ін.

Огляд ознак пам'яток здійснено масштабно. Це відповідає тенденції до укрупнення об'єкта мовознавства: відповідні дані вибрано з усіх відомих текстів релігійного та офіційно-ділового стилю вказаного періоду. Новизна роботи в галузі історії української мови забезпечена реконструкцією сукупності ознак фонетико-фонологічної системи та морфологічних форм української мови, засвідчених писемністю XIV — XV ст.; історичної діалектології та лінгвогеографії — завдяки спробі подати атлас картосхем поширення окремих мовних явищ того часу; історії української літературної мови — через розроблення проблеми окреслення територіальних варіантів літературної мови вказаного періоду. Для виконання таких завдань від науковця вимагається достатня ерудиція і певна сміливість.

У передмові сформульовано основні положення концепції роботи. На нашу думку, об'єкт подано занадто широко, тому що аналіз мови рукописів і стародруків XIV — XV ст. не передбачав лексичного, фразеологічного, синтаксичного, акцентуаційного рівнів, та й загалом, мова є об'єктом будь-яких мовознавчих студій, а не тільки історико-діалектологічних. Об'єкт, очевидно, — це фонетико-фонологічні та граматичні характеристики територіальних варіантів літературно-писемної мови XIV — XV ст.

Предметом дослідження слід визначити матеріальне втілення, причини появи та територіальне поширення варіантних ознак різновидів української літературної мови вказаного періоду. Твердження, що «вперше зроблено спробу системного вивчення варіативних елементів староукраїнської літературної мови» (с. 12), слід скоригувати, додавши: *вказаного періоду*. Загалом новизна визначається не тільки тим, як відбувався процес дослідження (нові методи, хоч і зрідка, та з'являються), а тим, який внесок дослідження зробило до певних ділянок мовознавства. Авторці також доречно було б звернутися до праць Г. Стрельчук та її учнів, які спеціально розглядали проблему варіативності й варіантності граматичної системи української мови за пам'ятками XVI — XVII ст.

У першому розділі «Теоретико-методологічні засади дослідження варіативності мови в синхронії та діахронії» Інна Царалунга зосередилася на принципах добору джерел та описі стану їх дослідження. Вона глибоко обізнана з цими питаннями за працями довідково-інформаційних жанрів академічного дискурсу (словники, енциклопедії) та статтями і монографіями В. Солнцева, К. Горбачевича, П. Гриценка, В. Юносової, О. Тараненка, А. Журавського й ін. Авторка приділила належну увагу дослідженням П. Житецького, А. Кримського, І. Огієнка, І. Панькевича, О. Купчинського й І. Керницького, Д. Гринчишина, І. Чепіги і В. Німчука, В. Мойсієнка, які на підставі вивчення пам'яток припускали чи

обґрунтовували існування закарпатського та північноукраїнського (поліського) варіантів староукраїнської літературної мови. Використавши результати зарубіжних мовознавців, вона також змогла врахувати «неупереджену оцінку мовного українського минулого», що, як відомо, позбавлена суб'єктивного фактора.

Огляд джерельної бази дослідження змушує замислитися над проблемними питаннями історії літературної мови. Залучивши до аналізу корпус релігійних текстів XIV — XV ст., дослідниця фактично відкинула концепцію існування структурних варіантів літературної мови того часу: церковнослов'янської української редакції та староукраїнської, ставши на позиції Івана Огієнка, який церковнослов'янські тексти також вважав «нашими». Як засадниче вона цитує положення про те, що *«нашу стародавню церковну й літературну мову... треба звати мовою староукраїнською»* (с. 42). На жаль, вона не згадала ані теорії диглосії Б. Успенського, ані теорії стилів В. Русанівського, що постала в дискусії з попередньою.

Авторка ризикує отримати порцію критики. Адже той факт, що релігійні тексти спочатку переклали з грецької давньоболгарською (мовою іншої слов'янської групи — південнослов'янської) і лише переписування вводило їх до українського дискурсу, — незаперечний. Зауважимо, що в сучасній лінгвістиці усталилася багатоаспектна характеристика церковнослов'янської мови: за структурою вона була давньоболгарською, за функцією — церковно-релігійною, згодом — науковою, за стилем — високою і лише за рецепцією користувачів — «нашою, давньоукраїнською». Із цього погляду концепція І. Огієнка видається досить вразливою; за словами М. Мозера, він *«частково спирається на сумнівні докази (що про них ми сьогодні просто знаємо краще; «руські письмена»), частково змішує всі категорії, зокрема мовні різновиди, що побутували в Давній Русі, і частково оперує з дуже сумнівними термінами — зокрема термін «літературна мова» в його виображенні вживається в надзвичайно розпливчатому значенні»*. Отож перелік фонетичних ознак, які авторка називає закоріненими в *«давній писемній традиції»* (с. 229), чи морфологічних, *«успадкованих від попередніх століть»* (с. 332), — це встановлений мінімум церковнослов'янської мови.

Кожне комплексне дослідження потребує вдалого поєднання сукупності лінгвістичних методів: порівняльно-історичного, зіставного, лінгвогеографічного, описового. Не зовсім доречно, мабуть, додавати до них *статистичний* метод (с. 11). Використання прийомів точних методів — проблема в історичній лінгвістиці назріла. Проте висловлювання на зразок *«переважають буквосполуки»* (с. 128), *«засвідчено велику кількість написань, численні різнописання»* (с. 129), *«написання... є панівними»* (с. 131), *«вияви м'якості ц нечисленні»* (с. 130), *«зрідка фіксуємо приклади»* (с. 136), *«чимала кількість поплутань»* (с. 140) не замінюють ані статистичних показників відносної середньої частоти, чи хоча би кількісних підрахунків відсоткових співвідношень. У вивченні історії української мови класичними щодо ви-

користання елементів статистичного методу можна вважати праці В. Русанівського про структуру українського дієслова та В. Передрієнка про літературну мову XVIII ст. Оскільки згадувані тексти, які досліджувала Інна Царалунга, не приступні до формалізованого аналізу, статистичні методи слід відкласти до появи електронних баз даних українських історичних текстів із відповідним анотуванням та програмним забезпеченням.

Другий і третій розділи роботи структуровано відповідно до предмета дослідження: послідовно розглянуто фонетичний та морфологічний рівень, відтворений за джерелами спочатку XIV, потім XV ст., кожен хронологічний зріз представлено як сукупність прикладів із джерел офіційно-ділового, конфесійного стилю. Оскільки власне стильові характеристики пам'яток авторка не вивчала, назви підпунктів лише умовно відповідають їхньому змісту. Термін *конфесійний стиль* ужито, очевидно, за інерцією, оскільки в сучасній теолінгвістиці превалюють терміни *релігійний стиль*, *текст/дискурс*, мотивовані загальною назвою сфери суспільної практики.

Трапляються й інші не зовсім точні терміни, ужиті авторкою слідом за цитованими попередниками. Вона використовує термін *гортанний h* (інколи навіть *придиховий*): гортанні, або ларингальні приголосні (laryngals) утворюються зімкненням / зближенням зв'язок; проте в українській мові фрикативний дзвінкий приголосний утворюється стискуванням глотки й називається *фарингальним* (pharyngals).

Розділ «Варіативність староукраїнської мови XIV — XV ст. на фонетичному рівні» має пошуковий характер. Тут І. Царалунга подає приклади, що, на її думку, відбивають фіксацію фонетико-фонологічних рис середньоукраїнської мови. Вона досить вправно виокремлює мовні факти, що вказують на засвоєння спільносхіднослов'янських явищ (втрату носових, розвиток повноголосся тощо), так і притаманні лише українській мові: специфіка артикуляції *ѣ, відображення злиття етимологічних *і та *у, диспалаталізація приголосних, наслідки занепаду зредукованих та ін. Авторка глибоко обізнана з теоретичними питаннями історичної фонетики й фонології, особливо проблемними: етапність розвитку континуантів *ѣ, неоднозначне потракування частки етимологічних голосних *о, *е в нових закритих складах та ін. Шкода тільки, що обрані з джерел приклади подано не за хронологією появи. У деяких випадках треба було б уважніше поставитися до позначення одиниць фонетичної системи. Наприклад, на с. 89 читаємо: *ствердіння [p]*. Тверднув, як відомо, звук іншої артикуляції — [p']; там само йдеться про *ствердіння ц* — очевидно, що ствердів [ц].

Глибоко інформативним постає й третій розділ праці «Варіативність староукраїнської мови XIV — XV ст. на морфологічному рівні». Тут виразно й докладно наведено ряди форм словозміни, що ілюструють процеси змішування, взаємозаступлення закінчень. Це дає підстави не лише відтворити цілісну картину парадигматики, а й інколи уточнити висновки попередніх дослідників, засвідчивши раніше не зафіксовані факти, подати просторову модель поширення явищ тощо.

Особливо цінними є спостереження авторки щодо територіального поширення явищ, установлених за паспортизацією джерел: вона створила карти рефлексів окремих процесів, що унаочнюють особливості двох територіальних варіантів літературної мови того часу: північного й південно-західного (Додаток А). Зібраний матеріал у перспективі міг би дати змогу відтворити цілісні парадигми окремих лексико-граматичних одиниць чи їхні узагальнені моделі.

Значний інтерес викликають «Таблиці різновидів мовних явищ» (Додаток Б). Тут І. Царалунга запропонувала простежити за проспекцією праслов'янських праформ порівняно з відповідними континуантами в північних / південнозахідних пам'ятках, сучасних українських діалектах, запозиченнях із середньоболгарської та польської мов, окреслила відмінність ознак сучасної української мови. Ілюстрації до кінцевого підпункту 7 «Риси, які стали диференційними ознаками сучасної української мови», слід було б у підрозділі «Фонетична варіативність» ілюструвати в фонетичному записі, а в підрозділі «Морфологічна варіативність» — із виокремленими флексіями. Інакше незрозуміло, чому до ілюстрації явища «*наближення голосних **и** та **е** в ненаголошеній позиції*» в сучасній мові прикладів немає (Таблиця 2.2.).

Інколи пошук діалектних явищ приводить дослідників до «відкриттів», що за ближчого розгляду виявляються помилковим ототожненням різночасових процесів, коли праслов'янські за хронологією явища, збережені в українських діалектах (архаїка периферійних територій), оголошуються українськими діалектними.

Наприклад, на с. 250 наведено дуже цінні спостереження щодо раннього впливу іменників **ā*, **jā*-основ на форми О. в. мн. різних відмін. А на с. 260 знаходимо твердження, що сплутування закінчень **-а** й **-у** в іменниках чоловічого роду — це «*початкові зміни в парадигмі відмінкових закінчень*». Натомість ще найдавніші старослов'янські рукописи засвідчують варіанти форм родового відмінка на зразок **снѧ** = **снѡу**. Це означає, що варіантність такого характеру була притаманна протодіалектам слов'янських мов, розпочавшись у пізньому праслов'янському періоді. Отож деякі явища, проаналізовані в дисертації, слід уважніше хронологізувати: ця небезпека випливає з того, що українська мова продовжує деякі праслов'янські тенденції, наприклад — розвиток фонем, що позначалася літерою **ѣ**, відображає тенденцію до монофтонгізації дифтонгів, поява протетичних приголосних — ту ж праслов'янську тенденцію до прикриття початкового складу і т. д.

Є й обернені труднощі: небезпека приписувати давнім явищам модерні тлумачення. На с. 88 ідеться про «*тенденцію до милозвучності*», що виявлялася в плутанні графем **в** / **оу**. Пізній термін епохи молодогограматики тут недоречний. Плутання в текстах відбивають лише особливості артикуляції українського губно-губного (білабіального) [w], що спричинила до злиття прийменників-префіксів **въ-** та **оу-** після занепаду зредукованих.

Трапляються описки і прикрі дрібні помилки. Наприклад, на с. 273 до характеристики текстів XIV — XV ст. вжито термін *старослов'янська*, треба: *церковнослов'янська*. Можливо, слід було б уважніше поставитися до розмежування термінів *давніоукраїнська* — *староукраїнська*, у перекладі англійською — *Old Ukrainian*. У європейській лінгвістиці усталилася практика, якої дотримувався Ю. Шевельов, розрізняючи мову *давнього* й *середнього* періодів.

На с. 138 помилково рефлекс *tj, *kt > **шт** названо *праслов'янським*, а він *південнослов'янський* (чи *давніоболгарський*). На с. 67 йдеться про те, що Ю. Шевельов указував на орнаментику пам'яток — подвоєння літер. Насправді про це вперше писав А. Кримський.

Не всі застереження попередніх дослідників авторка врахувала. Наприклад, форми *бисится*, *гришници*, *свититься* (с. 104), наведені як доказ зміни *ě > i, є очевидними упереджувальними написаннями. Так само послідовно наведені авторкою форми *телесе* та под. Ю. Шевельов трактував як вияви позиційного скорочення, що відбувалося в складі перед переднаголошеним складом у трискладових формах, а не як специфічне діалектне явище поліського вокалізму. Форма *манастир* та похідні належать не до діалектних, а, за його словами, «віддзеркалюють правопис грецьких першовзорів: *μαναστήριον*».

У висновках запропоновано розрізняти з-поміж виокремлених такі підгрупи фонетичних і морфологічних явищ: пов'язані з давніми писемними традиціями (по суті, ознаки церковнослов'янської мови); показники другого південнослов'янського впливу (на рівні графіки); ознаки, що характеризують сучасну українську мову; наслідки впливу інших лінгвальних систем (польської); риси діалектного мовлення (включно з деякими праслов'янськими).

Отже, достовірність результатів роботи підтверджено широким масивом опрацьованої теоретичної літератури (список містить понад 400 позицій); вагомим переліком джерел XIV — XV ст., які залучено до фронтального аналізу; послідовним, чітко структурованим викладом основного ходу дослідження; переконливою ілюстративністю запропонованих ключових положень та висновків; доречним застосуванням методу картографування; вдалою в цілому спробою конденсованого викладу результатів у доданих таблицях.

Поява дослідження Інни Царалунги істотно збагачує емпіричну царину реконструкції певних періодів становлення української літературної мови, надає матеріали для оновлення історико-лінгвістичних курсів у вищих навчальних закладах. На такі праці завжди з інтересом чекають дослідники історії української мови, діалектології, історії літературної мови, та й усі, хто вболіває за стан, статус і перспективи утвердження української літературної мови в новітній Україні. Отож історико-діалектологічна школа, яку очолює нині професор В. Мойсієнко (науковий редактор монографії), отримала й достойну ученицю, і перспективу нових вагомих результатів у прийдешньому.

Рецензію отримано 29.12.2017

Halyna Naienko

Institute of Philology Taras Shevchenko National University, Kyiv

SPACE -TIME MODELS OF DEVELOPMENT OF THE UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE

Review of the book: *Tsaralunga, Inna* (2017). Variability in the Old Ukrainian literary-written language of XIV – XV cen. Khmelnytskyi (in Ukr.).

The review of the new monograph by Inna Tsaralunga is devoted the problematic issues of historical dialectology, the history of the Ukrainian literary language.

The idea of the possibility of distinguishing the territorial variations of the Ukrainian literary language belongs to the founders of Ukrainian historical dialectology, at different times it was activated by Ivan Ogienko, Vasyl Nimchuk, Victor Mojsienko. The author of the monograph offers a comprehensive review of phonetic, phonological and morphological characteristics of Middle Ukrainian manuscripts, which gives it grounds to confirm the hypothesis of the existence of northern and south-western variants of the literary language of that time.

Keywords: *historical dialectology, history of the Ukrainian literary language, phonetic, phonological and morphological variability.*

УДК 81'28

Марина Ткачук

Інститут української мови НАН України, м. Київ

**«ДІАЛЕКТОЛОГІЯ У СТРУКТУРІ
ЛІНГВІСТИЧНИХ ЗНАНЬ»:****про підсумки Міжнародної
наукової конференції**

19 — 20 квітня 2018 р. в Інституті української мови НАН України відбулася Міжнародна наукова конференція *«Діалектологія у структурі лінгвістичних знань»*, у якій узяли участь учені України, Білорусі, Польщі, Росії.

Проблематика конференції охоплювала питання методології діалектологічних досліджень, обсягу й характеру лінгвістичної інформації елементів структури говірок та аналіз окремих мовних явищ.

У доповіді *«Діалектне явище: парадигма сучасного пізнання»* д. філол. н. П.Ю. Гриценко звернув увагу на спеціалізацію діалектологічних досліджень за об'єктами вивчення, варіативність наукових методів пізнання залежно від мети студіювання та дослідницьких парадигм, зокрема «діалект — літературна мова». Особливо важлива оптика аналізу, якої дотримуються науковці, та загальна методологія: **що, як і задля чого** необхідно досліджувати говірки. Зазначено, що загальний постулат *системності*, визнаний сьогодні в діалектології за аксіому, у дослідницькій практиці нерідко напштовхується на труднощі, оскільки реальна мовна система — говірка — часто не вкладається в модельовані рамки з огляду на кількість одиниць (які неможливо вповні охопити в дослідженні), існування багатьох нетипових елементів та явищ. Майже не пізнаною сьогодні залишається діалектна синтактика — поєднання, ланцюжкова сполучу-

© М.М. ТКАЧУК, 2018

ваність структурних елементів у мовленні. З огляду на усність як визначальну ознаку діалектного мовлення актуалізується необхідність *реальної семантизації усного висловлювання*, як і вивчення *функцій елементів* у говірці, а також подальша *інтерпретація лінгвогеографічної інформації*.

У доповіді Є. Сиротюка «*Dyferencyjne czy pełne pozyskiwanie materiałów w badaniach dialektologicznych*» (Познань, Польща) порушено питання про тлумачення одного з основних понять діалектології *gwara* в різних польських діалектологічних школах.

Однією з наукових парадигм сучасного мовознавства, зокрема діалектологічних студій, є текстоцентризм, адже через діалектний текст відкривається можливість пізнання не лише конкретної риси говірки, а й усього національного мовного простору. Саме в цьому контексті здійснила дослідження Г.І. Мартинова «*Волинські та подільські фонетичні риси в середньонаддніпрянському ареалі (у світлі діалектного тексту)*» (Черкаси). З опорою на текст як основне джерело дослідження виконано студію В.В. Леснової «*Оповідь-спогад як жанр діалектного мовлення*» (Старобільськ). Корпус діалектних матеріалів з українських переселенських говірок у Башкортостані (зберігаються у відділі діалектології Інституту української мови НАН України) та їхній інформаційний потенціал проаналізувала М.М. Ткачук у доповіді «*Текст як джерело дослідження українських переселенських говірок Башкортостану*» (Київ).

Добір матеріалу для діалектних лексикографічних праць у контексті формування емпіричної бази сучасної лінгвістики розглянула А. Костецька-Садова в доповіді «*Teoretycznie a praktycznie o doborze materiału do słownika gwarowego*» (Краків, Польща). У доповіді «*Із досвіду укладання лексикографічної праці “Матеріали до словника українських говірок Закарпатської області” М.А. Грицака*» Н.С. Вербич (Київ) проаналізувала засади й проблеми укладання цієї лексикографічної праці, у якій репрезентовано архаїчні українські говірки.

Одним із провідних питань, обговорюваних на конференції, було створення новітніх інформаційних баз даних і корпусів та застосування веб-технологій у діалектологічних студіях, що передбачає нові підходи до формування емпіричної бази досліджень, її удоступнення для широкого кола мовознавців і не тільки. Цьому питанню були присвячені доповіді представників різних лінгвістичних шкіл, зокрема московської, — М.М. Толстої, С.Л. Ніколаєва «*Записи фонетики карпатоукраинских говоров и фонетическая база данных*» (Москва, Росія); білоруської — Ю.В. Чернякевича «*Корпусы дьялектных тэктаў як асноўная крыніца для удакладнення групойкі гаворак беларускай мовы*» (Мінськ, Білорусь). Про створення звукового атласу Донеччини доповіла Л.М. Тищенко — «*Українські говірки в записах учителів Донеччини*» (Слов'янськ).

М.О. Шведова в доповіді «*Регіональні особливості літературної мови як об'єкт діалектології та корпусної лінгвістики*» (Київ) представила слухачам проект «Генеральний регіонально анотований корпус української мови», доступний користувачам в інтернет-мережі. Корпус містить велику

кількість текстів українською мовою і призначений для здійснення лінгвістичних досліджень з граматики, лексики, історії української мови, а також для укладання словників і граматик. Його особливістю є регіональна розмітка, яка уможливорює віднесення мовних явищ до окремих регіонів України.

Дослідження діалектів на сучасному хронологічному зрізі важливе для з'ясування як їх динаміки, так і виявлення архайчних елементів і явищ. К.Д. Глуховцева в доповіді *«Динаміка новостворених говірок як релевантна ознака їхньої мовної системи»* (Старобільськ) проаналізувала методологічні особливості дослідження новожитніх діалектів, наголосила на потребі докладного вивчення їхньої генези з увагою до конкретних мовних систем — говірок. Проблеми динаміки явищ різних мовних рівнів були присвячені доповіді О.І. Чаган *«Архаїзація та інновації будівельної лексики бойківських говірок»* (Львів), М.В. Вербового *«Із спостережень над морфологічними інноваціями в говірці села Глеюватка Криворізького району Дніпропетровської області»* (Кривий Ріг), О.В. Юсікової *«Із спостережень над динамікою лексики плотового лісосплаву говірки села Богдан Рахівського району Закарпатської області»* (Київ).

Писемні пам'ятки різного часу по-різному і в різній мірі відбивають діалектні риси території свого створення, що було висвітлено в доповіді В.М. Мойсієнка *«Діалектні риси в Лавришівському Євангелії кін. XIII — поч. XIV ст.»* (Житомир). О.І. Ніка зупинилась на *«Лексичних замінах у збірці проповідей А. Радивиловського»* (Київ), зокрема тих, які в рукопис вносив не автор, а редактори, що було зумовлено «підтягуванням» тексту до панівного мовного стандарту часу видання. Питання впливу діалектів на унормування термінології точних наук розглянуто в доповіді *«Діалектні елементи в науково-популярних працях Івана Пулюя з фізики та астрономії»* С.А. Федак (Тернопіль).

Актуальним залишається вивчення діалектних явищ на загальнослов'янському тлі; зокрема О.В. Тер-Аванесова проаналізувала давнє явище, досі поширене в російських діалектах, а також в інших слов'янських мовах, — *«Плюсквамперфект в русских народных говорах в восточнославянской перспективе»* (Москва, Росія).

Зв'язок діалектів та літературного стандарту української мови на синхронному зрізі дослідили М.О. Волошинова — *«Взаємодія діалектних та літературних назв речей хатнього вжитку в українських східнословобанських говірках»* (Київ); Р.В. Міняйло — *«Діалектна лексика Подунав'я — важливий складник формування рибальської лексики української мови»* (Харків).

Діалектні дані — надійний і багатий матеріал для етнографічних та фольклористичних студій, що особливо цінно в контексті розвитку міждисциплінарних досліджень, зокрема етнолінгвістики. Тематика діалектних оповідей, які слугують матеріалом досліджень, зазвичай дуже широка, охоплює різні тематичні групи лексики, часто виявляє особливості народної культури. Цьому питанню було присвячено доповіді Т.М. Тищенко — *«Етнолінгвістичні та діалектологічні дослідження схід-*

ноподільських говірок: точки перетину» (Умань); М.В. Поістогової «Простір буття діалектного слова» (Київ), у якій було проаналізовано мотивованість мовного знака як виразника культурної інформації. Аналогічне питання на матеріалі іншої тематичної групи лексики з увагою до деривації мовних одиниць висвітлено в доповіді Я.О. Литвиненко «Формальні засоби вираження мотиваційних ознак в орнітономінації східнополіського діалекту» (Суми).

Опанування ширших теоретичних проблем сучасної слов'янської діалектології можливе лише через вивчення окремих мовних одиниць, явищ, закономірностей їх постання і поширення в мовному просторі. Дослідження, результати яких було представлено на конференції, охоплювали всі мовні рівні — фонетику, граматику, лексику і синтаксис. Підкреслено, що цінні результати дає застосування експериментальних лінгвістичних методів і прийомів; з їх допомогою було виконано дослідження О.С. Іщенко — «Спектральний аналіз твердого (стверділого) [t] у флексіях дієслів третьої особи, поширеного в західноукраїнських діалектах» (Київ). Фонетичним рисам міського мовлення було присвячено доповідь Г.В. Сікори «Вокалізм сучасного львівського койне» (Київ). Про методику укладання питальника з акцентуації українських діалектів доповіла Г.С. Кобиричка — «Програма збирання матеріалів для дослідження діалектного наголосу української мови» (Київ).

Проблеми словозміни потрапили в поле зору польської дослідниці Ю. Кобус «*Przydatność materiałów terenowych do badań fleksji gwarowej*» (Познань, Польща) та І.В. Симоненка «Словозміна прикметників у говірках західного порубіжжя східнополіського діалекту» (Київ). Семантичному варіюванню та деривації прислівника було присвячено доповіді «Прислівникова лексика сучасних середньополіських говірок Житомирської області в контексті дослідження адвербіальної системи діалектів українськомовного континууму» Г.І. Гримашевич (Житомир) та Т.О. Ястремської «До проблеми семантики та граматики дериватів у говорах української мови» (Львів).

Найбільше уваги доповідачі приділили лексиці українських говірок; при цьому основним прийомом аналізу залишається моделювання семантичної структури — як однієї мовної одиниці, так і ширше — лексико-семантичного поля: зокрема, це дослідження О.М. Холод'як «Діалектне мовлення в мовній картині світу діалектоносіїв Східного Полісся» (Київ), М.С. Делюсто «Трансформації слів із значеннєвим компонентом **придане** в південнобессарабських говірках» (Ізмаїл), С.С. Поліщук «Номінація ручного реманенту в говірках Середнього Надбужжя» (Одеса), Н.І. Лісняк «Репрезентація лексем **любов** та **кохання** в лемківському діалекті (на матеріалі народних пісень)» (Київ).

Відзначмо посилення уваги до синтаксису українських діалектів, зокрема Д.А. Марєєв висвітлив питання «Варіантності конструкцій **іти по воду** й **іти за водою** у східнополіських говірках української мови» (Глухів); О.І. Котяш зупинився на ідіостилі одного носія говірки — «Із спостережень над синтаксисом мовної особистості» (Київ).

Доповідь Н.В. Хобзей (Львів) було присвячено внесковій досліджень О. Горбача в розвиток українського мовознавства, його зв'язкам із Ю. Шевельовим, іншими українськими лінгвістами.

Свої наукові дослідження представили не лише українські вчені: національним досвідом у дослідженні проблем діалектології поділилися представники білоруської, італійської, польської, російської лінгвістичних шкіл. Зокрема, спробу зіставлення мовознавчих традицій та діалектного ландшафту кількох країн здійснив С. Дель Гаудіо — «*Діалектна картина Італії та України: спроби порівняння*» (Київ).

У співдоповіді «*Найважливіші завдання вивчення українських діалектів*» П.Ю. Гриценко (співдоповідач — Л.В. Рябець, Київ) підсумував основні напрямні теоретичні питання діалектологічних досліджень. Окреслено подальший розвиток емпіричної бази діалектології, наголошено на необхідності употужнення діалектологічних досліджень у вищих навчальних закладах. У цій потребі переконують сучасні мовознавчі студії, зокрема *Загальнослов'янський лінгвістичний атлас*, який оприявнює зв'язки різних слов'янських мов. Підкреслено, що саме завдяки втягуванню в художній дискурс діалектних елементів українська літературна мова нині переживає ренесанс. Інші завдання, які сьогодні стоять перед дослідниками, — це розширення форматів удоступнення діалектної інформації та створення реєстрів діалектних явищ, оскільки чимало рис говірок залишається поза увагою науковців, що зумовлено традиційною проблематикою студій діалектів у національних лінгвістичних школах.

Наприкінці заключного засідання відбулася наукова дискусія: слово взяли П.Ю. Гриценко, К.Д. Глуховцева, Є. Сиротюк, Н.В. Хобзей, М.М. Толстая, які підкреслили актуальність порушених усіма учасниками конференції проблем.

Статтю отримано 14.06.2018

Tkachuk Maryna

Institute of the Ukrainian Language, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

“DIALECTOLOGY AT THE STRUCTURE OF LINGUISTIC KNOWLEDGE”:
about the bottom lines of the International Scientific Conference

The International Scientific Conference “Dialectology at the Structure of Linguistic Knowledge” was held on 19–20 April 2018 at the Institute of Ukrainian Language. The disciple of different scientific schools of the both Ukrainian and foreign ones attended the conference. This scientific event was dedicated to the central problems of the modern Slavic dialectology, in particular considering of the dialectal data as an empiric base for development of the different philological fields; issue of the areology of linguistic units and facts in terms of formal language standards' verification; informative potential of the written artifacts on the back of dialects etc.

Keywords: conference, dialectology, Slavic dialectology, dialectal data, areal linguistic, language of written artifacts.

УДК: 81'373.23

Василь Яцій

Інститут української мови НАН України, м. Київ

«ЛЮДИНА СЛАВНА ПРАЦЕЮ»

**(до ювілею доктора філологічних наук
В.П. Шульгача)**



21 травня 2018 р. виповнилося 60 років докторові філологічних наук Шульгачу Вікторові Петровичу, завідувачеві відділу історії української мови та ономастики Інституту української мови Національної академії наук України. Ювілей учений зустрічає в повному розквіті творчих сил, сповнений нових задумів щодо розвитку ономастичних досліджень в Україні, які спираються на власні здобутки й важливі теоретичні досягнення та узагальнення

слов'янської ономастики в цілому.

Широка ерудиція Віктора Петровича в різних галузях мовознавства, виражена позиція щодо шляхів розвитку української ономастики та методів дослідження власних назв різних класів, прагнення знайти істину в дискусійних питаннях забезпечило велику повагу до нього наукових кіл. Переїнявши від свого вчителя — доктора філологічних наук, професора Ірини Михайлівни Железняк керівництво науковою групою ономастики Інституту, він зумів не тільки зберегти потужний академічний дух цього невеликого колективу, а й всіляко намагався зміцнити науковий потенціал ономастичного сектора Інституту української

© В.О. ЯЦІЙ, 2018

мови НАН України. У науковій роботі дослідник твердо стоїть на базових принципах київської ономастичної школи, чітко дотримується (і наполегливо вчить цього інших) методології пошуку онімного матеріалу, професійного оперування наявним фактажем, лінгвістичного та етимологічного аналізу, правильного тлумачення кожної назви. Колеги знають і цінують Віктора Петровича як невтомну, працюовиту й високопрофесійну людину з різнобічними науковими зацікавленнями, одержиму в пошуках нового, досі нез'ясованого.

Від початку своєї дослідницької біографії на безкрайній ниві слов'янських власних найменувань Віктор Петрович приділяє особливу увагу гідронімам — елементам онімної системи, що посідають чільне місце в пропріальній лексиці, оскільки мають дуже високий ступінь стійкості з огляду на свою давню історію становлення та найменшу залежність від будь-яких формальних змін упродовж тривалого часу. Сюди ж варто, вочевидь, додати ще одну особливість дослідження власних назв, можливо, найголовнішу — оніми іноді дають змогу дослідникові відновити лексеми чи твірні основи, які в результаті тих чи тих причин не збереглися в апелативній лексиці.

Після успішного захисту кандидатської дисертації «Давньоруська гідронімія басейну р. Стир» у 1990 р. (науковий керівник — доктор філологічних наук І.М. Железняк) Віктор Петрович у 1993 р. опублікував монографію «Гідронімія басейну Стиру» (К., 1993), що отримала схвальні відгуки фахівців-славістів.

Інтерес науковця до проблематики назвотворення водних об'єктів донині є пріоритетним у численних ономастичних студіях цього дослідника. Ставши професійним гідронімістом і освоївши основи історичного дослідження слов'янського гідронімікону, зокрема раннього, Віктор Петрович один із перших в українському мовознавстві вбачає нагальність потреби вивчення праслов'янського онімного фонду. Тому для своєї докторської дисертації він обрав об'єктом дослідження етимологічну реконструкцію гідронімних архетипів теренів України. Свою новаторську працю під назвою «Праслов'янський гідронімний фонд межириччя Західного Бугу і Стиру» дослідник захистив у 1998 р.; того ж року побачила світ і його ґрунтовна монографія «Праслов'янський гідронімний фонд (фрагмент реконструкції)» (К., 1998). Переважна більшість давніх власних назв водойм України не має писемно зафіксованих свідчень і особливо це стосується історичних онімів. Тому виявлення архаїчного гідронімного фонду, як автор справедливо зауважує у своєму дослідженні, можливе тільки на підставі свідчень фактичного матеріалу тих теренів, де мешкають чи жили в давнину слов'яни. Своїми працями дослідник підкреслює головне правило науки про власні назви, за яким вивчення топонімів, зокрема докладне й об'єктивне їх етимологізування із залученням усього доступного слов'янського матеріалу, є прекрасним джерелом для отримання унікальних нових фактів для вивчення слов'янських старожитностей.

Паралельно з вивченням гідронімів Віктор Петрович розпочав етимологічне дослідження на діяхронному та синхронному рівнях назв населених пунктів свого рідного краю — Волині. Подібної регіональної праці в українському мовознавстві досі не було. Крім багатьох наукових статей із цієї проблематики, вчений підготував скрупульозно вивірене за історичними джерелами важливе дослідження з етимології назв населених пунктів — «Ойконімія Волині: Етимологічний словник-довідник» (К., 2001).

Віктор Петрович Шульгач продовжує теоретичні засади ономастичних та етимологічних студій О.М. Трубачова, Ф. Славського, О.С. Мельничука, зокрема дослідження етимологічних генетичних гнізд, що розвиває у своїй науковій діяльності білоруська славістка Р.М. Козлова. У своїх працях Віктор Петрович реконструює давню антропонімію слов'ян; свої досягнення він опублікував у чотирьох книгах «Нарисів з праслов'янської антропонімії» (Київ, 2008 — 2017; Ч. I — IV). Ця фундаментальна робота базується на великому фактичному матеріалі всіх слов'янських мов; у ній проетимологізовано й теоретично узагальнено не тільки багато архаїчних, а й сучасних особових слов'янських назв. Значення такої глибокої праці з ономастики та етимології полягає в тому, що вченому вдалося «повернути в лоно генетично слов'янських (чи пізньоіндоевропейських) окремі імена», а також реконструювати значну частину праантропонімів-комполітів. Завдяки багаторічній копійчій праці було відновлено лексико-словотвірні мікросистеми ономастичної (праантропонімної) й принагідно апелювативної лексики з коренями **Baj-*, **Bərš-*, **Bərх-*, **Bərt-*, **Čəlx-* / **Čəłš-*, **Dəlb-*, **Dərb-*, **Dəld-*, **Dərd-*, **Ėd-* / **-ėd*, **Kriv-*, **Měz-*, **Moz-* / **Maz-* / **Məz-*, **Mysl-*, **Pur-*, **Rog-*, **Sir-*, **Sol-*, **Səld-*, **Səlv-*, **Zəp-*, **Zəd-*, а також описано архаїчні преформанти **A-*, **Ba-* / **Bo-*, **Bez-*, **Če-*, **Do-*, **Xa-* / **Xo-* / **Xy-*, **Jb-*, **Ka-* / **Ko-*, **Ma-* / **Mo-* / **Mu-*, **Ne-*, **Sə-* та ін. у складі антропонімів. Для розуміння динаміки історії мови надзвичайно важливі додатки до монографії, які проливають світло на розвиток окремих фонетичних явищ, цінних для розуміння закономірностей формування слов'янських мов. Ґрунтова наукова база, колосальна працездатність і здобутий досвід етимолога забезпечили достовірність та абсолютну надійність праслов'янських реконструкцій. Такі дослідження вкрай актуальні для сучасної славістики.

Крім численних публікацій статей та індивідуальних монографій, Віктор Петрович співавтор низки колективних монографій, активний укладач ономастичних словників і бібліографічних покажчиків: «Ономастика України першого тисячоліття нашої ери» (К., 1992), «Ономастика України та етногенез східних слов'ян» (К., 1998), «Ономастика Полісся» (К., 1999), «Словник мікрогідронімів України. Волинь, Житомирщина, Запоріжжя, Київщина, Кіровоградщина, Полтавщина, Черкащина» (К., 2004), «Українська ономастика: бібліографічний покажчик» (К., 2013) та ін.

Зазначимо й те, що Віктор Петрович ініціював створення видавничої академічної серії друкованої ономастичної продукції «Бібліотека української ономастики».

Досвід ономаста й етимолога став у пригоді Вікторові Петровичу як керівникові й відповідальному редакторові «Словника ойконімів України» — багатотомного фундаментального дослідження, яке готують ономасти Інституту української мови НАН України. Це праця про історію та походження найменувань населених пунктів сучасної України, яка вперше розкриває шляхи формування ойконімікону України, що стимулюватиме надалі розвиток регіональних ономастичних досліджень в Україні, зокрема й написання кандидатських та докторських дисертацій. Крізь призму ойконімотворення краще можна буде простежити етапи заселення України від найдавніших часів, дослідити становлення сучасної ойконімної системи, а також уніфікувати написання назв населених пунктів України.

В.П. Шульгач — активний член редколегії та відповідальний редактор багатьох випусків щорічника «Студії з ономастики та етимології», започаткованого 2002 р. в Інституті української мови НАН України, до якого подають свої наукові розвідки як українські дослідники з ономастики й етимології, так і провідні лінгвісти слов'янського наукового світу.

В.П. Шульгач бере активну участь у всеукраїнських і міжнародних з'їздах, симпозіумах, конференціях, круглих столах, присвячених актуальним питанням слов'янської ономастики та етимології, публікує свої праці у провідних виданнях Польщі, Чехії, Македонії, Словаччини, Словенії, Болгарії, Білорусі, Росії.

Доктора філологічних наук В.П. Шульгача незмінно поважають друзі й колеги в Інституті за його фундаментальні знання, вимогливість, відповідальність і добросовісне ставлення до роботи, доброзичливість до людей. Його відзначено нагородою НАН України «За професійні здобутки» (2013), медаллю «Незалежність України» від Міжнародної академії рейтингових технологій і соціології «Золота Фортуна» (2016).

Щиро вітаємо відомого українського вченого, талановитого мовознавця-ономаста-етимолога зі славним ювілеєм!

Статтю отримано 15.05.2018

Vasyl Yatsiy

Institute of Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

“HUMAN IS FAMOUS BY WORK”

(To the anniversary of the Doctor of Philological Sciences V.P. Shulgach)

This article is devoted to the 60th anniversary of V.P. Shulgach, Doctor of Philology, the Head of the History of the Ukrainian Language and Onomastics Department at the Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine. The publication deals with the scientific path of the researcher and the main results of his works.



ЗМІСТ

Дослідження

Світлана Соколова, Ганна Залізняк

Особливості сучасної мовної ситуації України у дзеркалі соціології та соціолінгвістики **3**

Лариса Масенко

Мовний конфлікт в Україні: шляхи розв'язання **20**

Зінаїда Козирева

Український лексикон кінця XVIII — початку XXI ст. — словник нового типу **36**

Лариса Колібаба

Морфологічні форми іменників у контексті теорії мовної норми **50**

Юлія Чернобров

Формування поняття й номінації складного речення в українському мовознавстві в XIX — 50-х роках XX ст. **67**

Марія Зарінова

Консонантні фонетичні варіанти в мові української прози кінця XIX — початку XX століття **76**

Віктор Мойсієнко

Удоступнення пам'яток — шлях до інтенсифікації та об'єктивності досліджень з історії мови **84**

Уляна Штанденко

Мовний аналіз гетьманських універсалів Івана Мазепи **91**

Богдана Тимочко

Назви природного водного довкілля в українсько-молдавських грамотах XIV — XV століть **101**

Ольга Загородня

Система опрацювання результатів асоціативних експериментів «STIMULUS» **115**

Марина Гонтар

Мовна ситуація у сфері торгівлі й послуг в Україні **131**

Огляди та рецензії

Василь Шаркань

Важливе джерело для вивчення історії української мови на Закарпатті. Рец. на кн.: *Ігор Ліхтей*. Августин Волошин: два ювілеї. Ужгород, 2017 **144**

	<i>Галина Наєнко</i> Просторово-часові моделі розвитку української літературної мови. Рец. на кн.: <i>Інна Царалунга</i> . Варіативність у староукраїнській літературно-писемній мові XIV — XV ст. Хмельницький, 2017	148
Наукова хроніка	<i>Марина Ткачук</i> «Діалектологія у структурі лінгвістичних знань»: про підсумки Міжнародної наукової конференції	155
Ювілеї	<i>Василь Яцій</i> «Людина славна працею» (до ювілею доктора філологічних наук В.П. Шульгача)	160
Відомості про авторів		168



CONTENTS

Researches

Svitlana Sokolova, Hanna Zalizniak

Peculiarities of the contemporary linguistic situation of Ukraine
in the reflection of sociology and sociolinguistics **3**

Larysa Masenko

Language conflict in Ukraine: the ways of settlement **20**

Zinaida Kozyreva

The Ukrainian lexicon of the end of 18th — the beginning of 21st century —
new type dictionary **36**

Larysa Kolibaba

Morphological forms of nouns in a context linguistic norm **50**

Yulia Chernobrov

Formation of the concept and nomination for compound sentence
in Ukrainian linguistic in XIX — 50ies of XX century **67**

Maria Zarinova

Consonant phonetic variants in Ukrainian language prose late XIX —
early XX centuries **76**

Viktor Moysiienko

Access to monuments — the way to intensification and objectives
of research from history of language **84**

Uliana Shtandenko

Language analysis hetman's universals of Ivan Mazepa **91**

Bohdana Tymochko

The names of the natural aquatic environment in the moldovan-ukrainian
diplomas XIV — XV centuries **101**

Olha Zahorodnia

System “STIMULUS” analyzing the associative experiment results **115**

Maryna Hontar

The linguistic situation in the field of trade and services in Ukraine **131**

Book review

Vasyl Sharkan

An important source for studying the history of the Ukrainian literary lan-
guage in Transcarpathia. Review of the book: *Likhtey*, Ihor (ed.). (2017).
Augustyn Voloshyn: two Anniversaries. Uzhhorod (in Ukr.) **144**

Halyna Naienko

Space-time models of development of the Ukrainian literary language.

Review of the book: Tsaralunga, Inna (2017). Variability in the Old Ukrainian literary-written language of XIV — XV c. Khmelnytskyi (in Ukr.) **148**

**Science
chronicle**

Tkachuk Maryna

“Dialectology at the structure of linguistic knowledge”:
about the bottom lines of the International Scientific Conference **155**

Anniversaries

Vasyl Yatsiy

«Human is famous by work» (To the anniversary
of the Doctor of Philological Sciences V.P. Shulgach) **160**

Contributors

168



Відомості про авторів

ГОНТАР Марина Олексіївна, кандидат філологічних наук, молодший науковий співробітник відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики, Інститут української мови НАН України

ЗАГОРОДНЯ Ольга Феліксівна, старший викладач кафедри сучасних європейських мов, Національна академія статистики, обліку та аудиту, м. Київ

ЗАЛІЗНЯК Ганна Миколаївна, кандидат економічних наук, завідувач відділу соціологічного моніторингу розвитку міста, Науково-дослідний інститут соціально-економічного розвитку міста, м. Київ

ЗАРІНОВА Марія Валентинівна, аспірантка відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики, Інститут української мови НАН України

КОЗИРЄВА Зінаїда Георгіївна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики, Інститут української мови НАН України

КОЛІБАБА Лариса Миколаївна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу граматики та наукової термінології, Інститут української мови НАН України

МАСЕНКО Лариса Терентіївна, доктор філологічних наук, професор, Інститут української мови НАН України

МОЙСІЄНКО Віктор Михайлович, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови, Житомирський державний університет імені Івана Франка

НАЄНКО Галина Михайлівна, доктор філологічних наук, доцент кафедри української мови та прикладної лінгвістики, Інститут філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

СОКОЛОВА Світлана Олегівна, доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики, Інститут української мови НАН України

ТИМОЧКО Богдана Василівна, молодший науковий співробітник відділу історії української мови та ономастики, Інститут української мови НАН України

ТКАЧУК Марина Миколаївна, кандидат філологічних наук, молодший науковий співробітник відділу діалектології, Інститут української мови НАН України

ЧЕРНОБРОВ Юлія Анатоліївна, молодший науковий співробітник відділу граматики та наукової термінології, Інститут української мови НАН України

ШАРКАНЬ Василь Васильович, кандидат філологічних наук, доцент кафедри журналістики, Ужгородський національний університет

ШТАНДЕНКО Уляна Михайлівна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу історії української мови та ономастики, Інститут української мови НАН України

ЯЦІЙ Василь Олександрович, кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу історії української мови та ономастики, Інститут української мови НАН України